

IX. FEJEZET.

A püspökök fölmentése nem az egyedüli esemény, mely 1688 junius 30-kát nagy korszakká teszi történetünkben. E napon, míg száz egyház harangjai zúgtak, míg Hydeparktól a Mile Endig máglyarakásban s pápák öltöztetésében sürgött a sokaság, egy okiratot küldtek Londonból Hágába, mely Anglia szabadságára nézve alig csekélyebb fontosságu a »Magna Charta«-nál.

A püspökök pörbefogatása s a walesi herczeg születése nagy forradalmat idézett elő sok tory érzelmeiben. A mely pillanatban egyházuk a bántalom és csúfság végső elvetemedésének volt kitéve, kénytelenek voltak föl hagyni a békés szabadulás reményével. Eddig azzal kecsgették magokat, hogy a kisértet, a melynek hűségöket alávetették, szigorú ugyan, de csak ideiglenes, s rövid időn orvosolva lesznek sérelmeik, az örököségi rend megszegése nélkül. Most merőben változott kilátásuk. Bármilyen távolba vetették előre pillantásaikat, mindenütt csak oly rossz kormányzat tűnt fel előttök, mint az utósó három évi volt. A korona vélt örököse bölcsejét jézsuiták környezték. Az egyház iránt, a melynek egykor feje leendett, halálos gyűlölséget fogtak szándékosan a kisdéd szívébe csepegtetni, az leendett élte vezérelve, s azt fogta hagyni örökségül maradé-

kaira. A viszontagságok végtelen sora tünt föl. Ki mondhatá meg, hány nemzedéken át szenvednek az angol protestánsok hasonló elnyomást, a mely, a midőn rövid ideinek hitték is, szinte elviselhetlen volt? És vajon nem volna ellenszer? Volt egy ellenszer, gyors, erélyes és eldöntő, a melynek használatára a whigek nagyon is készek voltak, a melyet azonban a toryk mindenkor, minden esetben, törvénytelennek tartottak.

A legnagyobb angol tudorok azt vitatták akkor, hogy semmi törvény- vagy szerződésszegés, semmi kegyetlen, ragadozó vagy erkölcsi elvetemültség a király részéről nem igazolhatja a népet, hogy erőszakosan álljon ellen. Némelyek közölök az ellennemállási tannak olyan tulságos kifejezésében találtak örömet, hogy a józan ész és emberi érzelmet sértették. Gyakran megjegyzték, és pedig nagy nyomatókkal, hogy mikor szent Pál a felsőbbek iránt az engedelmesség kötelességét szívökre kötötte az embereknek, Néro állt a római kormányzat élén. Miből azt következtették, hogy ha az angol király, egészen törvénytelenül, csupán önkényénél fogva, üldözné alattvalóit, hogy bálványokat nem imádnak, ha a towerben oroszlyányok elé vetné, szurkos vászonba varratná s a st. James-park kivilágítására meggyujtaná őket, s ha vérengzéseit mindaddig folytatná, míg egész városok és megyék maradnának egyetlen lakos nélkül, még akkor is kötelesek volnának a hátramaradtak szeliden alávetni magokat, s ellenállás nélkül engedni, hogy darabokra szaggassák vagy elevenen megsüssek őket. Silány okokat hoztak föl ez állítás mellett: de a józan indokokat bőven pótolták az önérdek és szenvedély mindenható álokoskodásai. Sok író kifejezte álmélgódását, hogy buzoghattak Anglia büszke lelkű »cavalier«-jei a leg-

szolgaiabb elmélet mellett, a mely valaha hallható volt. Ugy áll a dolog, hogy ez elmélet eleinte a szolgáliságnak merő ellentéteül tünt föl. Nem az volt célja, hogy a cavaliert szolgává, hanem, hogy őt szabaddá és urrá tegye. Fölmagasztalta őt, abban, a kit pártfogójának, barátjának, szeretett pártja s még inkább szeretett egyháza fejének tekintett. Midőn a köztársaságiaknál volt a hatalom, a királypárti sérelmeket és bántalmakat szenvedett, a melyeknek megtorlására képessé tette őt a törvényes uralkodás visszaállítása. Képzeteiben tehát a pártütés alárendeltséggel és lealáztatással, s az egyedüri hatalom szabadsággal és uralommal párosult. Soha sem merült föl képzeteiben, hogy jöhet idő, midőn egy király, egy Stuart, a leghűbb papságot, és gentryt a csonka parlamentnél vagy a protectorénál is nagyobb indulatossággal fogja üldözni. Ez idő mindazáltal bekövetkezett. Meg lehet most látni, hogy a béketűrés, a melyet az egyháziak állítólag szent Pál irataiból tanultak, miként állja ki az üldözést, mely távolról sem volt olyan kegyetlen, mint Néróé. Mindenki megjósolhatta az eredményt, a ki csak egy kissé ismerte az emberi természetet. Az elnyomás igen hamar megtette, a mi a bölcselkedés és ékes-szólásnak nem sikerült volna. Filmer rendszere túlélhette Locke megtámadásait: de soha sem épült ki azokból a halálos csapásokból, melyeket Jakab ejtett rajta.

A logica, melyet ellenmondhatlannak állítottak, mig arra használták, hogy megmutassák, hogy a presbyterieknek és independenseknek békén kell tünniök a fogságot és vagyonkobzást, csekély erejűnek mutatkozott, mihelyt arról volt szó, hogy az angol püspököket vessék börtönbe s az angol collegiumok jövedelmeit kobozzák el. Az ország minden székesegyháza szószerűen sokszor ismételték, hogy az

apostoli parancsolat, mely szerint a polgári tisztviselőknek engedelmeskedni kell, föltétlen és általános volt; s hogy vét-kes elbizottság körülírni a parancsot, a mely isten igéjében nincs körülírva. Most azonban a hittudósok belátását meg-élesítette a közelgő veszély, a mely őket fenyegette, hogy javadalmaikból és prebendáikból ki fogják vetni, s pápis-táknak kell helyt adniok, s hiányokat fedeztek föl az okos-kodásban, a mely azelőtt oly meggyőzőnek látszott.

A szentírás erkölcstani részei nem úgy magyarázan-dók, mint a parlamenti határozatok, vagy az iskola embe-reinek casuisticus fejtegetései. Mely keresztyén tartotta oda valóban bal arczát a garázdának, a ki őt jobbrul pofon-vágta? Mely keresztyén adta valóban oda köpenyét a tol-vajnak, a ki kabátját elvitte? Az általános szabályok mind az ő, mind az új szövetségi iratokban örökké a kivételek elősorolása nélkül vannak fölállítva. Így az általános pa-rancsolat mellett, hogy ne ölj, nincs semmi kikötés a kato-nára nézve, a ki hazája és királya védelmére kel. Általános parancs, hogy nem szabad esküdni, s nincs semmi kivétel a tanúra, ki megesküszik, hogy a bíró előtt igazat mond. Mindazáltal a védelmi háboru és a bíró előtti eskü jogsze-rűségét csak néhány homályos hitszakadott vette kérdés alá, s az angol egyház czikkei határozottan helyeslik. Mindazon okoskodásokat, a melyekkel megmutatják, hogy a quaker, midőn fegyvert viselni nem akar, s nem akarja az evange-liumot megcsókolni, oktalan és átkodott, azok ellen for-dithatni, a kik megtagadják az alattvalóktól, tulságos zsar-nokság ellenében, az erőszakos ellenállás jogát. Ha azt ál-lítják, hogy azon igéket, a melyek az emberölést tiltják, noha általánosan szólnak, ama nagy parancs értelmében kell magyarázni, mely szerint minden embernek meghagya-

tik, hogy felebarátinak javát előmozdítsa, s ha, ekkép magyarázva, kitetszik, hogy oly esetekre, a melyekben az ölés vagy esküvés a társaság legdrágább érdekeinek ótalmára egyáltalában szükséges, nem alkalmazhatók, tagadhatlan, hogy azonképen kell magyarázni azon igéket, a melyek az ellenállást tiltják. Ha a régi egyházatyák alkalmilag oly kifejezésekkel éltek, melyek azt látszanak magokban foglalni, hogy minden ellenállást rosszaltak, alkalmilag olyan kifejezéseket is használtak, a melyek azt látszanak magokban foglalni, hogy minden háborut és minden esküvést rosszálnak. Valóban a szenvedőleges engedelmesség tana, a mint Oxfordban II. Károly uralkodása alatt hirdették, csak oly magyarázat útján következtethető a bibliából, mely ellenállhatlanul Barclay vagy Penn következtetéseire vezet bennünket.

Nem csupán a szentírás betűiből vett okoskodásokkal igyekeztek az angol hittudósok, a visszaállításra közvetlenül jött évek alatt, igazolni kedvencz állitmányukat. Megkísérlették bebizonyítani, hogy, ha a kijelentés hallgatott volna is, a józan ész is megtaníthatta a bölcs embert, hogy a fenálló kormány ellenében bűn és esztelenség minden ellenállás. Közönségesen el volt ismerve, hogy az ilyen ellenállás, végső esetet kivéve, menthetetlen. S ki fogja magára vállalni, hogy a végső és rendes esetek közt határvonalt húz? Van-e az egész világon kormány, a mely alatt nem lesznek elégületlen és pártos emberek, a kik azt mondják s talán hiszik is, hogy végső eset forog fen sérelmeikben? Valóban igen jótékony lenne, ha lehetséges volna, világos és határozott szabályt állítani föl, mely megtiltaná az embereknek, hogy Traján ellen pártot üssenek, s szabadságukban hagyná Caligula ellen pártot ütni. Soha sem álli-

tottak föl s alapítanak meg ilyes szabályt. Azt mondani, hogy a pártütés némely körülmények közt jogszerű, a nélkül, hogy e körülményeket pontosan meghatároznák, annyi, mint azt mondani, hogy minden ember pártot üthet, ha jónak látja; olyan társaság pedig, a melyben minden ember pártot üthet, ha jónak tartja, nyomorultabb fogna lenni, a legkegyetlenebb és kicsapongóbb kényúr által kormányzott társaságnál. E szerint az ellennemállás nagy elvét, egész épségében, szükség fentartani. Különös eseteket kétségkívül állithatni föl, mikben az ellenállás jótékony lenne a közre nézve: egészben véve mindazáltal jobb, hogy a népek békén tűrjék a rossz kormányzást, hogysesem oly törvény megszegésével segítsenek magokon, a melytől minden kormányzás biztossága függ.

Az efféle okoskodás könnyen meggyőzte az uralkodó és szerencsés pártot, de bajosan állotta ki a király igaztalansága és hálátlansága által erősen fölizgatott elmék vizsgálatát. Igaz, hogy nem lehet a jogszerű és igaztalan ellenállás közt pontosan határvonalt húzni: de e lehetlenség a jó és rossz természetéből ered, s az erkölcsi tudományok majd minden ágában előfordul. A jó cselekedetet a rosztól nem különböztetik meg oly világos jelek, a minők a négyszögöt megkülönböztetik a hatszögtől. Van bizonyos határvonal, melynél az erény és bűn egymásba folynak. Ki volt valaha képes a bátorság és vakmerőség, ovakodás és félénkség, takarékoság és fős vénység, bőkezűség és tékozlás közt szoros határvonalt húzni? Ki volt valaha képes megmondani, mennyire kell gonosztevők iránt a kegyelmességet vinni, s hol szűnik az meg a kegyelem nevét megérdemelni s hol lesz veszélyes gyöngeséggé? Melyik casuista, melyik törvényhozó volt valaha képes az önvédelmi jog határait

helyesen kijelölni? Minden törvénytudós azt tartja, hogy az élet- vagy testi veszélyezésének bizonyos mértéke igazolja az embert, ha megtámadóját meglövi vagy leszúrja: de rég fölhagytak kétségbeesetten a kísérlettel, hogy a veszélyezés mértékét szabatos kifejezésekkel leírják. Mondják, hogy nem csekély veszélyeztetésnek, hanem olyannak kell lenni, mely erős lelkű férfinak komoly aggodalmat okozhat; s ki fogja akarni meg mondani, mi pontosan véve az aggodalom olyan mértéke, mely megérdemli, hogy komolynak nevezzék, vagy mi, szabatosan szólva, a lélek azon alkata, melyet erősnek érdemes nevezni. Kétségkívül sajnós, hogy a szavak és dolgok természete pontosabb törvényhozást nem enged: azt sem tagadhatni, hogy sokszor igaztalanság történik, ha az emberek saját ügyökben bíraskodnak, s azonnal saját ítéletök végrehajtására indulnak. De ki fog ezen okból minden önvédelmet eltiltani? Az a jog, a melylyel a nép bír, hogy rossz kormányznak ellenálljon, szoros rokonságban van azzal, mely az egyes embert illeti, hogy, törvényes oltalom hiányában, megölje, a ki őt megtámadja. Mindkét esetben súlyosnak kell lenni a rosznak. Mindkét esetben ki kell meritve lenni a védelem minden rendes és békés eszközének, mielőtt a sértett fél végletekhez folyamodik. Mindkét esetben roppant felelősség forog fen. Mindkét esetben arra háromol a bizonyítás terhe, a ki ilyen kétségbeesett segélymódhoz nyúlt; s, ha nem bírja magát igazolni, méltán esik a legsúlyosabb büntetés alá. De a jog létezését egyik esetben sem lehet tagadni általában. Ha az embert gyilkosok támadják meg, azért, mivel soha senki sem volt képes szabatosan meghatározni a veszély mértékét, mely az emberölést igazolja, nem köteles magát kinoztatni és mérsároltatni engedni, a nélkül, hogy fegy-

verét használja. S mert soha senki sem volt képes szabatosan meghatározni a rossz kormányzás azon mértékét, a mely a pártütést igazolja, egy társaság sem köteles szenvedőleg tűrni mindent, a mivel csak a zsarnokság sujthatja.

De az angolok ellenállását oly fejedelem ellen, mint Jakab, lehet-e tulajdonképen pártütésnek mondani? Filmer kiidomított tanítványai ugyan azt vitatták, hogy hazánk és Törökország polgári szerkezete közt nincs semmi különbség, s ha a király minden pénzláda tartalmát el nem kobozza a Lombard-utczában, s Sancroft-hoz és Halifax-hoz némákat nem küld hurokkal, csak azért van, mert ő fölsége sokkal kegyesebb, hogyses istentől származott egész hatalmával élne. De a toryk nagy testülete, bár a tusa hevében alkalmilag olyan kifejezésekkel élt, a melyek arra látszotak mutatni, hogy e kicsapongó tanokat helyeselték, szívből gyűlölte a kényuralmat. Az angol kormányalak, nézetök szerint, korlátolt egyeduralom volt. De hogy lehet az egyeduralmat korlátoltnak mondani, ha soha sem szabad erőhatalommal élni, még utósó szükség esetén, a végett sem, hogy a korlátokat fentartsák? Moszkauban, hol a fejedelem, az állam alkotmánya szerint kényúr, lehet talán az igazság némi színével vitatni, hogy bármi kicsapongásokat kövessen is el, joga van alattvalóitól, a keresztyénség elvei szerint, engedelmességet követelni. Itt azonban a fejedelmet és népet egyaránt kötelezi a törvény. Jakabot fogta tehát érni azon jaj, mely azok fejére vala mondva, kik vétkeztek a fenálló hatalom ellen. Jakab szegült ellene isten rendeleteinek, ő volt, a ki föltámadt a törvényes hatalom ellen, a melynek magát alá kell vala vetnie, s a ki Jézus igéinek igaz értelme szerint megtagadta a császártól, a mi a császáré.

Ilyes tekintetekből kiindulva, a legügyesb és legfölvilágosultabb toryk kezdték megengedni, hogy a szenvedőleges engedelmesség tanát túlvitték. E férfiak és a whigek közt nem volt többé elvbeli különbség a király és alattvalók kölcsönös kötelességeire nézve. Maradtak ugyan fenémi történeti viszályok, azon párt közt, a mely mindig az ellenállás törvényességét vitatta, és azok közt, a kik most tértek meg. Olyan tiszteletben állott, mint egykor, a szent vértanú emléke azon régi »cavalierek« előtt, kik most készek voltak fegyvert fogni elfajult fia ellen. A hosszú parlamentről, rozsházi összeesküvésről és a nyugoti lázadásról most is irtózattal szóltak. De bárhogy gondolkodtak a multra nézve, teljesen whig szempontból fogták föl a jelent: mert azt tartották most, hogy a legnagyobb elnyomás igazolhatja az ellenállást, s hogy a nemzetök által szenvedett elnyomásnál már nem kell nagyobb.

Azonban nem kell gondolni, hogy még ily körülmények közt is minden tory lemondott volna a tanról, a melyet gyermekségétől fogva a keresztyénség lényeges alkatrészének tanult tekinteni, a melyet számos évig hévvel és nagy fennen hirdetett s üldözéssel is igyekvék terjeszteni. Résztint a lelkismeret, résztint a szégyen sokakat megtartott régi hitökben. De még a kik az ellenállást folyvást törvénytelennek nyilatkoztatták is, többnyire hajlandók voltak, polgári háboru esetében, közönbösek maradni. Semmi sem indithatta őket lázadásra: de, ha kiütne a lázadás, nem igen mutatkoztak készeknek akkép harczolni II. Jakabért, mint egykor I. Károlyért küzdöttek volna. A római keresztyéneknek megtiltotta sz. Pál, hogy Né ró kormányának ellene szegüljenek: de nincs ok hinni, hogy az apostol, ha akkor él vala, midőn a legiók és a tanács föltámadtak e go-

nosz császár ellen, azt parancsolta volna a keresztyéneknek, hogy fogjanak fegyvert a zsarnokság védelmére. Az üldözött egyház kötelessége világos volt: béketűrőssel kellett szenvednie, s ügyét istenre bizznia. De ha isten, kinek gondviselése örökké jót származtat a roszból, úgy akará hogy olyan emberek eszközlése által orvosoltassanak sérelmei, a kiknek boszús szenvedélyeit az egyház oktatása nem tudta legyőzni: hálával fogadhatta a szabaditást, a melyet önmagának eszközölnie elvei nem engedtek. Ehezképest azontyok, kik a kormány megtámadásának még gondolatát is visszautasították, többnyire hajlandók sem voltak azt védeni, s talán büszkélkedve saját lelkismeretességökben, titkon örvendettek, hogy nem mindenki oly lelkismeretes, mint önmagok.

A whigek látták, hogy itt az idejük. Csupán ildomoság kérdése volt előttök, már hat-hét év óta, hogy kardot rántsanak-e a kormány ellen vagy sem; s most maga az eszélyesség sürgette őket, hogy merész utat válaszszanak.

Májusban, a Walesi herczeg születése előtt, s mikor még bizonytalan volt föl fogják-e vagy sem olvasni a nyilatkozatot az egyházakban, Russel Edvárd Hágában megjelent. Erélyes előterjesztést tön a közszellem állapotáról az Orániai herczegnek, s tanácsolta ő fenségének, hogy tekintélyes hadsereg élén jelenjen meg Angliában s hívja fegyverre a népet.

Vilmos, egy tekintetre átlátta a körülmények egész fontosságát. »Most vagy soha«, kiálta latinul Dykvelthez. Russellel ovakodóbban szólt; megengedte, hogy az állam bajai olyasok, a melyek rendkívüli gyógyszert kívánnak, de komolyan szólt a meghíúsulás esetéről, s azon csapásokról, a melyeket e meghíúsulás hozna Britanniára és Euro-

pára. Jól tudja hogy sokan, a kik nagy szavakban véröket és vagyonukat ajánlják föl hazájokért, ingadozni fognának, ha újabb véres körutra nyilnék előttök közel kilátás. Ezért nem a jóakarát nagyhangu nyilvánítására, hanem hatalmas és előkelő férfiak által aláírt különös meghívásra és segélyigéretre van szüksége. Russel megjegyzé, hogy veszélyes a szándékot sokakkal közleni. Vilmos egyetértett, s mondá, hogy kevés aláírás is elég lesz, nagy érdekeket képviselő államférfiaktól.

E válaszszal Russel visszatért Londonba, hol ugy találta, hogy napról napra nő az izgatottság. A püspökök befogatása s a királyné szülése sokkal inkább könnyítette föladatát, mint remélhette. Haladék nélkül összeszedte az ellenzék fejeinek nyilatkozatait. Fő segéde volt működésében Sidney Henrik, Algernon testvére. Megjegyzésre méltó, hogy mind Russel Edvárd, mind Sidney Henrik Jakab udvarában voltak, hogy, részint magán, ré szint közügyi indokokból mindketten ellenségei lettek, s mindkettejüknek közel rokonuk vére volt megboszulandó, kik ugyanazon évben estek Jakab kérlelhetlen zsarnokságának áldozatokul. De ennyi minden hasonlat. Russel, sok ügyesség mellett, kevés, indulatos, nyugtalan és erőszakos jellemű volt. Sidney nyájas természetű, megnyerő modoru, észre és tudományra nézve gyarló, henye és kéjelgésbe sülyedt férfinak látszott. Arcza és alakja kitünőleg szép volt. Ifjukorában félték tőle a férjek; s még most is, közel az ötvenhez, kedvence volt a nőknek, s irigység tárgya fiatalabb férfiaknak. Régebben, mint közhivatalnok, Hágában lakott, s akkor sikerült neki nagy mértékben megnyerni Vilmos bizalmát. Sokan csodálkoztak ezen: mert ugy látszott, hogy a legszigorúbb államférfiu, s a legkicsapongóbb hivalkodó közt semmi közösség

nem létezhet. Swift, sok évvel utóbb, nem tudta megfogni, hogy olyan ember, a kit ő csak tudatlan és hiu vén korhelynek ismert, a nagy forradalomban valósággal szerepet játszott. Swiftnél kevesebb élesen látó is észrevehette, hogy van bizonyos ösztönszerű tapintat, mely sokszor nagy szónokokban és bölcselkedőkben hiányzik, s a melyet gyakran oly egyéneken találhatni föl, a kiket, társalgásuk vagy irataik után ítélve, együgyűeknek fognánk mondani. Valóban, ha valaki e tapintattal bír, némi tekintetben jó ránézve, hogy nincsenek meg benne azon föltünőbb tehetségek, a melyek őt csodálat, irigység és félelem tárgyaivá fognák tenni. Sidney nevezetes példa volt ez igazságra. Bármily tehetségtelennek, tudatlannak és szórakozottnak látszott, tudta, vagy inkább érezte, kik iránt kellett tartózkodónak lennie, s kikkel merhetett bizvást közlekedésbe bocsátkozni. Minek következtében ő véghez vitte, a mit Mordaunt, minden elevensége és találékonysága, s Burnet, minden soknemű ismerete és folyékony ékesszólása mellett, sem volt volna soha képes kivinni.

A régi whigekkel nem volt semmi nehézség. Nézetök szerint számos éve, hogy alig volt egyetlen pillanat, melyben a közsérelmek nem igazolták volna az ellenállást. Devonshirenek, kit fejökül lehetett tekinteni, magán és közsérelmei valának megboszulandók. Teljes szívvvel fogadta a terveket s jót állt pártjáról.

Russel Shrewsburyval közölte a szándékot. Sidney Halifaxnál tapogatózott. Shrewsbury oly bátorsággal és határozottsággal fogadta a dolgot, mely jellemében utóbb hiányzani látszott. Egyszerre kész volt vagyonát, becsületét és életét kockára vetni. De Halifax a terv első érintését oly módon fogadta, mely azt mutatta, hogy hasztalan és

talán veszélyes volna világosan szólani. Valóban ő nem termett ilyen vállalatra. Elméje nem fogyott ki az ellenvetésekből és megkülönböztetésekből; természete csendes volt s nem hajlandó kalandos vállalatokra. Kész volt a lordok házában s névtelen iratok által a legszélsőbb határokig vinni az ellenzést az udvar ellen: de nem igen volt kedve az összeesküvő veszélyes és hánytvetett életével cserélni föl lordi nyugalmát, nem volt kedve büntársak hatalmába adni magát, idéző levelek és királyi küldöttek irányában örökös félelemnek tenni magát ki, sőt talán verpadon végezni napjait, vagy Hága valamelyik félreeső utcájában alamizsnából élni. Nehány szót ejtett tehát, a melyek világosan mutatták, hogy nem akarja merészebb és heveskedőbb barátainak terveibe avattatni magát. Sidney elérte, és nem szólt többet.

Majd Danbyt szólították föl, és pedig jobb sikerrel. Merész és tevékeny szellemére varázshatással volt a veszély és izgatottság, a mely Halifax gyöngédebb alkotásu kedélyére nézve elviselhetlen volt. Arczukon volt olvasható a két államférfiu különböző jelleme. Halifax szemöldöke, szeme és szája nagy értelmiséget s a nevetségesre erős hajlamot árultak el; arczkifejezése azonban scepticusra mutatott s kényelemszerető emberre, a ki alkalmasint nem kockáztatja egyszerre mindenét, se bármely ügynek nem fogott vértanúja lenni. A kik magaviseletét ismerik, nem csodálják, hogy Montaigne volt legkedvesebb írója. Danby valódi csontváz volt; sovány, ránczos, de szép és nemes arczán az éles értelem és nyugtalan dicsvágy erős kifejezése ült egyszersmind. Egyszer már a homályból a hatalom tetőpontjára emelkedett. Aztán hanyathomlok bukott alá a magasból. Veszélyben forgott élete. Éveket töltött fogságban. Most

szabad volt: de az nem elégíté őt ki: újra nagyravágyott. Az angol egyházhoz ragaszkodván s a francia tulnyomóságnak ellensége levén, nem remélhetett nagygyá lenni olyan udvarban, mely jésuitáktól pezsgett s a Bourbonháznak bókolt. De ha fő részes lesz oly forradalomban, mely a pápisták minden tervét semmivé teszi, Anglia hosszú hűbéres állapotának véget vet, s a királyi hatalmat egy dicső házaspárra ruházza, a kiket ő egyesített, — új fényvel foggott kiemelkedni újabb homályos állásából. A whigek, kiknek indulatossága őt kilencz évvel az előtt kidobta hivatalából, újabb szerencsés föllépésekor, régi barátaival, a »cavalier«-ekkel együtt üdvözlik. Már is tökéletes kibékülés történt közte és a legkitünőbb férfiu közt azok közül, a kik az előtt pörbefogatásának eszközlői voltak. Devonshire grófot értjük. A két fő nemes Peak nevű faluban találkozott, s kölcsönösen kifejezték egymás iránt jó akarataikat. Devonshire nyiltan bevallotta, hogy a whigek nagy igaztalanságot követtek el, s kinyilatkoztatta, hogy most már elismerik hibájukat. Danbynak is volt mit visszavonni. Egykor a legtulságosabb értelemben vallotta vagy legalább hirdette a szenvedőleges engedelmesség tanát. Az ő kormánya alatt, és helybenhagyásával, törvényjavaslatot terjesztettek elő, mely, ha elfogadják vala, mindazokat kizárta volna a parlamentből és hivatalokból, a kik eskü alatt nem akarták nyilvánítani, hogy az ellenállást minden esetben törvénytellennek tartják. De, ha ugyan valaha elámithatták, nem tudták többé elámitni hasonló gyermekek csalódások erős értelmét, a melyet a köz és magán aggodalmak merőben át meg át hatottak. Egyszerre kijelenté csatlakozását az összeküvéshez. Majd Comptonnak, a londoni fölfüggesztett püspöknek hozzájárulását igyekvék megnyerni, a miben

könnyen czélt ért. Egy főpappal sem bánt a kormány olyan sértőleg és igazságtalanul, mint Comptonnal; s egy főpap sem várhatott annyit a forradalomtól: mert ő intézte az Orániai hercegné nevelését, s azt hitték, nagy mértékben birja bizodalját. Mig elnyomást nem szenvedett, ő is erősen állította, mint társai, hogy bűn ellenállani az elnyomásnak; de, mióta a magas bizottság előtt állott, uj világosság támadt lelkében.

Mind Danby, mind Compton ohajtá megnyerni Nottingham közremunkálását. Az egész tervet fölfedezték előtte; s ő helybenhagyta azt. De néhány nap mulva nyugtalan kezdett lenni. Lelke nem volt elég erős lerázni a neveléssel beszítt előítéleteket. Hittudóstól hittudóshoz ment, s általános kifejezésekben föltételes zsarnoksági eseteket adott elő, és tudakozta, hogy oly esetekben törvényes lenne-e az ellenállás. A nyert válaszok növelték szorongatását. Végre tudtul adta társainak, hogy nem mehet velök tovább. Ha képesnek tartják, hogy elárulja őket, szúrják agyon; s ő nem fogja azért őket hibáztatni; mert visszavonulván, miután oly messze ment, némi jogot adott nekik életéhez. Azonban biztossá tette őket, hogy nincs mit félniök tőle: megőrzi titkukat; jó sikert kíván nekik, de nem tehet róla, ha lelkismerete nem engedi, hogy pártütésben tetteleg részt vegyen. Gyanuval és megvetéssel hallák vallomását. Sidney, ki igen határozatlan ismerettel birt a lelkismereti kétkedés fölött, tudósította a herceget, hogy Nottingham megijedt. Meg kell mindazáltal adnunk Nottinghamnak, mikép egész élete folyama igazolja hitünket, hogy, bár ilyen oktalan és határozatlan, de teljesen becsületes volt magaviselete ez alkalommal.

Jobban czélt értek a herceg ügynökei Lumley lord-

nál, ki tudta, hogy minden kitünő szolgálata daczára, melyet a nyugoti lázadás idejében tett, gyűlölet tárgya a Whitehallban, nem csak mint eretnek, de mint renegát is, minél fogva a születetett protestánsoknál is nagyobb hévvel kívánt fegyvert fogni a protestántismus mellett.

Junius folytán gyakran összejöttek, a kik be voltak avatva a titokba. Végre a hó utósó napján, ugyanaz nap, midőn a püspököket fölmentették, megtörtént az elhatározó lépés. Ünnepeles meghívást irt Sidney, de a melyet a szerkesztéshez jobban értő egyének tettek föl, s Hágába elküldték. Ez iratban Vilmost bizonyossá tevék, hogy az angol nép tizenkilencz-huszdad része változást ohajt s kész annak véghez viteléhez járulni, ha olyan külföldi erő segélyét nyerhetik meg, mely azokat, a kik fegyvert fognak, biztosítja, hogy nem fognák őket, mielőtt magokat katonailag rendezhetik és fegyelmezhetik, szétverni és lekonzolni. Ha ő fensége, hadsereg élén, megjelennék a szigeten, tizezenként sietnének zászlója alá. Kevés idő mulva az egész rendes hadseregnél sokkal nagyobb erő élén fogná találni magát. S a kormány föltétlenül még a rendes hadban sem bizhatik. A tiszték elégületlenek; s a közkatonák osztoznak a pápistaság ellen azon osztály ellenszenvében, a melyből állítottak őket. A hajóhadban még erősb a prot. érzelem. Valamely elhatározó lépést szükség tenni, míg ez állapotban vannak a dolgok. A vállalat sokkal nehezebb lenne, ha addig halasztanák, míg a király a községeket és ezredeket átalakítván, olyan parlamentet és hadsereget állitna elő, a melyben bizhatnék. Az összeesküdtek tehát kérték a herceget, hogy a lehetőleg rövid idő alatt jöjjön közzéjük. Becsületököt kötötték le zálogul, hogy hozzá csatlakoznak; s magokra vállalták annyi egyén közremunkálását biztosítani,

a mennyire csak ilyen fontos és veszélyes titkot bátran bizhatni. Egy pontra nézve kötelességöknek tartották előterjesztést tenni ő fönségéhez. Azon véleményt, mely az angol népben az utóbbi szülést illetőleg uralkodik, ő használta föl. Sőt üdvözetet küldött a Whitehallba, s ekkép elismerni látszott, hogy a Walesi herczegnek nevezett gyermek a trón törvényes örököse. Ez nagy hiba volt és sokak buzgóságát csökkentette. Ezer közt egy ember sem kétli, hogy a gyermek alátett; s a herczeg saját érdekeit hanyagolná el, ha azon gyanus körülményeket, melyek a királyné zárkozottságára vonatkoznak, különösen ki nem emelné azon okok közt, a melyek miatt fegyvert fog.

Ezen levelet az összeesküvés hét főnöke, Shrewsbury, Devonshire, Danby, Lumley, Compton, Russel és Sidney irta alá titkos jegyekkel. Herbert vállalkozott elvinni. Nem mindennapi veszélylyel járt utja. Közönséges tengerésznek öltözött, s ez álruhában szerencsésen a holland partra ért a püspökök fölmentése utáni pénteken. Azonnal a herczeghez sietett. Bentincket és Dykveltet meghívták, s több napig tanácskoztak. E tanácskozmány első eredménye volt, hogy a Walesi herczegért nem olvastak többé imát a herczegné kápolnájában.

Neje ellenkezésétől nem kellett Vilmosnak tartania. Értelmisége teljesen uralkodott amazé fölött; s a mi különösebb, teljesen megnyerte neje szerelmét. Szülői gyanánt volt Vilmos nejének, a kiket a halál és idegenkedés által elvesztett, pótolta gyermekét, a kiért hasztalan imádkozott, s hazáját, melyből számkivetve volt. Férje uralma csak istennével volt megosztva szive fölött. Atyjához alkalmasint soha sem viseltetett ragaszkodással: fiatal korában hagyta őt el: számos éve mult, hogy nem látta; s mióta férjhez

ment, nem úgy viselte magát atyja iránta, hogy gyöngédséget mutatott volna, vagy hogy az ő vonzalmát kívánta volna megnyerni. Mindent megtett, a mit tudott, hogy megzavarja házi boldogságát, s egész kémkedő, hallgatózó és hirhordó rendszert állított föl házában. Sokkal több jövedelme volt atyjának, mint a mennyi bármely elődjének valaha, s hugának rendszeren negyvenezer fontot adott évenként: de trónja vélt örököse soha legkisebb pénzsegélyt sem nyert tőle s alig volt képes akkép jelenni meg, mint az európai fejedelemnök között magas rangjához illett. Megkísérlette régi barátja és tanítója, Compton mellett — a kit fölfüggesztettek hivatalából, mert bizonyos istentelen büntettet nem akart elkövetni, — közbevetni magát atyjánál, de kegyetlenül visszautasították. Az naptól fogva, midőn kitünt, hogy ő és férje nem akarnak részesek lenni az angol alkotmány fölforgatásában, Jakab politikájának egyik fő törekvése volt, sérteni mindkettejüket. A brit ezredeket visszahívta Hollandból. Tyrconnellel és Francziaországgal együtt ármánykodott Mária jogai ellen, s azon volt, hogy a három korona közül, a melyek halála után őt illetnék, legalább az egyiktől megfoszszák. Most számos igen ügyes és előkelő rangú egyén hitte, hogy valamely alátett Walesi herceget loptak be a családba, hogy Máriát megfoszszák fényes örökségétől: s nincs ok kétkedni, hogy ő osztzott az uralkodó gyanuban. Ilyen atyát szeretni lehetetlen volt. Hitelvei ugyan oly szigoruak voltak, hogy a mit kötelességének ismert, valószínűleg olyan atya iránt is igyekezett volna teljesíteni, a kit nem szeretett. Ez esetben azonban úgy vélekedett, hogy Jakab igénye az ő engedelmes-ségére sokkal fensőbb igénynek volt kénytelen engedni. S valóban minden hittudós és publicista megegyezik abban,

hogy ha valamely ország fejedelmének leánya más ország fejedelméhez megy nőül, tartozik nemzetét és atyját elfeledni, s férje mellett lenni, ha férje és szülői meghasonlanak. Kétségtelen szabály még akkor is, mikor férjének nincs igazsága: Mária pedig nem csak igazságosnak, de szentnek tartotta a vállalatot, a melyet Vilmos eszében forgatott.

De habár Mária ovatosan tartózkodott is, olyasmit szólni vagy tenni, a mi Vilmos nehézségeit szaporithatta, valóban komolyak voltak e nehézségek. Valóban még a kik őt áthívták, sem fogták föl teljesen e nehézségeket, s azok sem adták elő tökéletesen, a kik hadjárata történeteit megírták.

Ha nem is a legfélelmesbek, mindazáltal komolyak voltak az akadályok, a melyek Angliában vártak reá. Érezte, hogy örülség volna Monmouth példáját követnie, átkelni néhány brit kalandorral a tengeren s a nép általános fölkelésébe vetni bizalmát. Szükséges volt, s azok is annak tarták, a kik meghívták, hogy sereget vigyen magával. De ki felelhetett a következősekről, a melyet ily hadsereg megjelenése fogott okozni? A kormány ugyan méltán gyűlöletes volt. De vajon az angol nép, mely előtt egészen szokatlan volt, hogy a szárazföldi hatalmak belviszályaiba avatkozzanak, hajlandó lenne-e jó szemmel nézni a szabadtót, kit idegen katonák környeznek. Ha a királyi haderő egy része határozottan ellenállna a megtámadóknak, vajon nem hódítná-e csakhamar részére a milliók hazafiui rokonszenvét? Egy csatavesztés végcsapást adna az egész vállalatnak. Véres győzelem, melyet az Egyesült-államok zsoldosai a sziget szívében nyernének az arany sujtásos testőrök fölött, majdnem szintoly csapás lenne, mint a csá-

tavesztés. Ily győzelem a legiszonyúbb seb fogna lenni e legkevélyebb nemzet nemzeti büszkeségén. Az akkép nyert koronát soha sem lehetne békén és nyugodtan viselni. A gyűlölet, a melylyel a magas bizottságot és jézsuitákat szemlélték, még boszúsabb gyűlöletnek adna helyet az idegen hóditók ellenében; és a kik eddig félelemmel és boszúsággal nézték Franciaország hatalmát, azt fognák mondani, hogy, ha idegen jármot kell viselni, kisebb gyalázat Franciaországnak hódolni, mint Hollandiának.

E tekintetek nagyon is lehangolák vala Vilmost, ha az Egyesült-államok minden hadi ereje korlátlanul rendelkezésétől függött volna is. Valósággal azonban igen kétesnek látszott, képes lesz-e egyetlen zászlóalj segélyét megnyerni. Minden nehézségek közt, melyekkel küzdenie kellett, a batáv köztársaság alkotmányából eredt a legnagyobb nehézség, a miről alig emlékeztek angol írók. Egy nagy állam sem volt oly hosszas időig olyan czélszerűtlen polgári szerkezet alatt. Az államok egyesületének nem lehetett háborút vagy békét határozni, nem szövetséget kötni, vagy adót vetni ki, mindenik tartomány rendeinek beleegyezése nélkül. Az egyes tartomány rendei nem adhatták beleegyezésüket, minden képviselt helyhatóság hozzájárulása nélkül. Minden egyes helyhatóság, némi tekintetben független állam volt; s mint olyan, jogot vett igénybe, egyenes közlekedésbe tenni magát a külföldi követekkel, tanácskozni azokkal olyan tervek megghiúsításáról, a melyeket más helyhatóságok vettek célba. Némely városi tanácsban azon pártnak volt nagy befolyása, mely több nemzedéken át féltékenyen szemlélte a stathouderek hatalmát. E pártnak élén a nemes Amsterdam város tisztviselői voltak, mely város akkor jóléte tetőpontján állott. Ezek, még a

nimwegeni béke után is, barátságos levelezést folytattak Lajossal, ennek ügyes és tevékeny követe, gróf Avaux után. A »stadtholder« indítványait, melyeket a köztársaság biztosságára mellőzhetleneknek tartott, s melyeket Hollandon kívül, minden tartomány, s Holland tizennyolcz város-tanácsa közöl is tizenhét helyben hagyott, ismételve elvetették Amsterdam egyetlen szavazata miatt. Ily esetekben az volt az egyetlen alkotmányos eszköz, hogy az egyező városok küldöttjei, vitatkozás végett, meglátogatták a nem egyező várost. A küldöttek száma nem volt meghatározva: addig folytathatták a vitatkozást, a meddig azt szükségesnek látták; s ez alatt minden költségeiket a megátalkodott községnek kellett megtérítenie, mely indokaiknak engedni nem akart. A kényszerítésnek e különös módját egyszer fogatosan kísérelték meg a kis Gorkum városon, de valószínűleg nem fogott nagy hatással lenni a hatalmas és gazdag Amsterdamra, mely város világszerte híres volt töméntelen árboczú kikötőjéről, pompás lakokkal beszegett csatornáiról, büszke tanácsterméről, a melynek padlata, fedezete és falai fényes márvánnyal voltak bevonva, Ceylon és Surinam legdrágább terményeivel töltött árutáraitól és váltócsarnokáról, hol a polgárisult világ minden nyelvén beszéltek.

Az egyenetlenség a többség közt, mely a stathoudert pártolta, s a kevesebbség közt, a melynek élén Amsterdam tisztviselői állottak, annyira ment gyakran, hogy elkerülhetlennek látszott a vérontás. Egy alkalommal a herczeg megkísérelte az ellenszegülő követeket, mint árulókat, büntetés alá vonni. Más alkalommal Amsterdam kapuit bezárták ő előtte, s hadsereget állítottak a városi tanács kiváltságainak védelmére. Nem volt valószínű, hogy e nagy város

kormányzói valaha oly hadjáratba beleegyezzenek, a mely a legnagyobb mértékben ellene fogott lenni Lajosnak, a kinek kedvét keresték, s mely valószínűleg emelni fogta az Orániai házat, a melyet gyűlöltek. Egyezések nélkül pedig ilyen hadjáratot törvényesen nem lehetett indítani. Ellen-szegüléseket erőhatalommal fojtani el, oly dolog volt, a mitől a merész és határozott »stathouder« más körülmények közt nem ijedt volna vissza. De a jelen pillanatban fontos körülmény volt, gondosan kerülni minden oly tettet, a melyet zsarnokinak lehetett volna festeni. Nem merészelhette meg szegni Holland alaptörvényeit, a midőn épen Anglia alaptörvényeinek megszegése miatt akart kardot vonni ipa ellen. Egyik szabad alkotmány fölforgatása különös előjáték fogott lenni egy másik szabad alkotmány erőszakos visszaállításához.

De még más nehézség is volt, a mit az angol írók kevésbe vesznek, mi azonban Vilmosnak szüntelen eszében forgott. A hadjáratában, melyre készült, csupán úgy érhetett cél, ha Anglia protestáns érzelmét felköltheti, s mindaddig tüzeli, míg egyidőre a nemzet uralkodó, s majd nem kizárólagos érzelme leendett. Ez ugyan igen egyszerű út és mód lett vala, ha politikájának csupán az volt volna célja, hogy szigetünkön forradalmat idézzen elő s ott uralkodjék. De távolabb célra nézett, melyet egyedül olyan fejedelmek segélye által érhetett el, a kik őszintén a római egyházhoz ragaszkodtak. Ő a német birodalmat, a katolikus királyt, a szent széket, a francia tulnyomó hatalom ellen, Angliával és Hollanddal szövetségben kívánta egyesíteni. Szükséges volt tehát, hogy midőn a protestántizmus védelmére a legnagyobb csapást teszi, egyszersmind azon legyen, hogy el ne veszítse azon kormányok jó akaratát, a melyek a protestántizmust halálos eretnekségnek tekintették.

Ilyen szövevényes akadályai voltak a nagy vállalatnak. A szárazföldi államférfiak egy részét látták e nehézségeknek; a brit államférfiak a másik részét. Csak egy értelmes és hatalmas szellem fogta föl mind egy tekintetre, s elhatározta, hogy mind legyőzi. Nem könnyű dolog volt az angol kormányt idegen sereggel megdönteni, a nélkül, hogy az angolok büszkesége föl ne ingereltessék. Nem könnyű volt, azon batáv párttól, mely Franciaországot előszeretettel, az Orániai herceget pedig idegenkedéssel tekintette, kedvező határozatot nyerni olyan hadjáratra, mely Franciaország minden terveit ki fogta forgatni, s az Orániai házat a nagyság tetőpontjára fogta emelni. Nem könnyű volt föllekesült protestánsokat keresztes hadra vezérelni a pápisták ellen, a legtöbb pápista kormánynak s magának a pápának is jó kívánata mellett. Vilmos azonban mindezt megtette. Mindezen célokat még a melyek egymással legöszszeférhetlenebbeknek látszanak is, teljesen és egyszerre elérte. Az összes történet, se az ó, se az újabb korban nem emlékszik az államférfiúság hasonló diadaláról.

A föladat ugyan még oly államférfiúnak is igen bajos fogott lenni, mint az Orániai herceg volt, ha fő ellenei az időben nem lettek volna olyan eszeveszettséggel megverve, a melyet sok vakbuzgóságra hajló ember különös isten-ítéletének tulajdonított. Nem csak az angol király volt, mint mindig, buta és gonosz: de még az eszélyes francia király tanácsa is esztelenségre fordult. A mit csak bölcsesség és erélynek lehet, megtette Vilmos. Azon akadályokat, melyeket bölcsesség és erély nem győzhetett le, ellenségei magok háritották el szántsándékosan.

Ama nagy napon, midőn a püspököket fölmentették, s a meghívást Hágába elküldték, komor és nyugtalan lélek-

kel tért meg Jakab a hounslowi táborból. Erőködött vidámnak látszani az nap délután: de az örömtüzek, tűzijátékok, s mindenek fölött a viasz pápák, a melyek London minden részeiben égtek, nem igen csillapító hatással voltak ránézve. A kik másnap látták, könnyen észrevehették arcán az erős fölindulást, mely izgatottságban tartotta kedélyét. Nehány napig annyira nem szeretett a pörről beszélni, hogy még Barillon sem merete e tárgyat előhozni.

Nem sokára kitetszett, hogy a csatavesztés és boszúság csak megkeményítette a király szivét. Első szavai voltak, midőn megtudta, hogy boszúja tárgyai megmenekültek: »annál roszabb rájok nézve«. E szavak, a melyeket ő szokása szerint, sokszor ismételt, néhány nap mulva teljesen érthetőkké lettek. Szemrehányást tett magának, nem azért, mivel a pöspököket pörbe fogatta, hanem hogy oly bíróság előtt tette azt, a mely előtt esküttek határoznak a ténykérdésekben, s hol a törvény megállapított elveit még a legszolgaiabb birónak sem lehet egészen mellőzni. Föltette magában, helyrehozni e hibát. Nem csak a hét főpapnak, kik a folyamodványt aláírták, hanem az egész angol papáságnak meg kellátkoznia a napot, a melyen fejedelmök fölött diadalt ültek. A pör után két hétre parancsot adott ki, mely minden püspöki megye korbátnokának és minden főesperestnek kötelességök ké tette, hogy illető törvényhatóságukban szoros vizsgálatot tegyenek, s mindazon rectorok (pápok), vicariusok neveit, a kik a nyilatkozmányt fölolvadni elmulasztották, a magas bizottságnak följelentésék. A király előre gyönyörködve képzelte magának a remülést a mint meg fogják a bünösök érteni, hogy olyan törvényszék elé vannak idézve, mely nem kegyelmez nekik. A vádlottak száma, összesen, majd tizezerre ment; s ez után

a mi a Magdolna-collegiumban történt, okszerűen várhaták mindnyájan, hogy minden egyházi szolgálattól eltiltják, javadalmaikból kivetik, minden egyéb egyházi hivatalra képteleneknek nyilatkoztatják őket, s elmarasztják a pörköltésekben, minek folytán koldusbotra juthatnak.

Ilyen üldözés volt, a melylyel Jakab, a westminster-halli nagy pörvesztést fájlalva, a papságot zaklatni elhatározta. Időközben meg akarta a törvényszéki hivatalnokoknak, jutalmak és büntetések gyors és bőséges osztogatása által, mutatni, hogy az erélyes és arczátlan szolgáltság, ha eredménytelen marad is, bizvást számíthat kegyeire, s hogy a ki, éveken át tanúsított engedelmesség után, csak pillanatra is lelki bátorságot vesz s a becsületesség utjára téved, megbocsáthatlan vétket követ el. Azon erőszakosság és vakmerőség, melyet a hitehagyott Williams a püspökök pörének egész folyama alatt tanúsított, az egész nemzet előtt gyűlöltté tette őt. Baronet ranggal jutalmaztatott. Holloway és Powel jellemileg emelkedtek, azon nyilatkozatuk által, hogy a kérlevél nem volt vétkes irat. Elbocsátották őket hivatalukból. Wright sorsa, mint lát szik, egy ideig függőben maradt. Ő ugyan a püspökök ellen volt végül: de megengedte, hogy ügyvédek a fölmentő hatalmat kérdés alá vegyék. Vétkes iratnak nyilatkoztatta a kérelmet: 'de ovatosan tartózkodott, hogy valahogy törvényesnek ne mondja a nyilatkozmányt; s az egész pör folyama alatt oly hangon beszélt, mint a kinek az van eszében, hogy eljöhet a visszatorlás napja. Neki ugyan nagy igényei voltak engedékenységre: mert alig lehetett várni, hogy bármily emberi szemtelenség csüggedés nélkül megbirjon oly föladatot, oly ügyvédi kar és olyan hallgatóság előtt. A jézsuita »cabal« tagjai mindazáltal szellemtelenséggel vádolták; a korlátnok marhának mondta

öt; s általában azt hitték, hogy új főbirót fognak kinevezni. De nem történt változás. Valóban nem könnyű dolog lett volna Wright helyét betölteni. Azon sok törvénytudó, a ki észtehetségben és tudományban fölülhaladta őt, alig egy kivétellel, mind ellenséges indulattal volt a kormány szándokai iránt: s azon néhány ügyész, a ki őt mocskosság és szemtelenség tekintetében fölülmulta, csupán az ügyvédi kar legalsóbb rétegeiben volt található, s nem lett volna, képes a királyi törvényszék rendes tárgyalásait vezetni. Igaz, hogy Williams minden tulajdont egyesített magában, a mit Jakab tisztviselőben megkivánt. De Williams szolgálatára a törvényszék előtt volt szükség; ha onnan elviszik vala, a koronának a harmad rendű ügyvédek sem állottak volna szolgálatára.

Semmi sem lepte meg vagy gyötrötte a királyt annyira, mint az a lelkesedés, melyet a dissenterok mutattak a püspökök ügyében. Penn, a ki bár önmaga feláldozta a hatalmat és méltóságokat lelkismerete aggodalmainak, ugy lát-szik, azt képzelte, csupán neki van lelkismerete, a puritánok elégiületlenségét irigységnek és ki nem elégitett nagyra-vágyásnak tulajdonította. Nem nyertek osztályrészt a türelmi nyilatkozatban ígért javadalmakból: egyet sem mozdi-tottak elő közölök magas és diszes polczra; s ekkép nem volt csoda, hogy irigykedtek a római katolikusokra. Eh-kez képest egy héttel azután, hogy a nagy eskütszéki itéletet kimondták a Westminsterhallban, Silas Tituszt, ki hi-res presbyteri, dühös kirekesztő s Strafford pörbefogásának egyik eszköze volt, meghívták a titkos tanácsba. Azok közé tartozott ő, a kikben az ellenzék legnagyobb bizalmát helyezte. De a méltóság, melyet most neki ajánltak, s a re-mény, hogy bizonyos nagy öszletet, a melyel a korona neki

tartozik, meg fog nyerni, legyőzte erényét, s a protestánsok minden osztályainak rendkívüli bosszúságára föleskették.

A király bosszús szándokai az egyház ellen nem értek czélt. Majd minden főesperes és korlátnok megtagadta a kivánt tudósítást. Eljött a nap, melyre az összes papságnak föl kelle vala hivatnia, számot adni az engedetlenségről. A magas bizottság egybegyült. Kitetszett, hogy alig küldte be egyetlen egyházi tisztviselő jelentését. Ugyanekkor egy nagy fontosságú iratot nyujtottak be a bizottságnak. Sprattól, a rochesteri puspöktől, érkezett. Az érsekség reményében két évig türte a szemrehányást, hogy üldözi az egyházat, melyet a lelkismeret és becsület minden kötelessége szerint védeni tartozott. Reménye azonban meghíúsult. Látta, hogy, ha csak vallásáról le nem mond nem lehet kilátása a yorki érseki széken ülni. Sokkal jobb természetű volt, hogysen a zsarnokságban örömet lelt, és sokkal élesebben látó, hogysen a közelgő visszatorlás jelenségeit előre észre nem vette volna. Elhatározta tehát, letenni gyülölt tisztségét s elhatározását levélben közölte társaival, a mely, mint minden prózai dolgozata, nagy szabotossággal s méltóságos hangon volt írva. Lehetlen, ugymond, továbbra is a bizottságban maradnia. Ő maga, engedelmeskedve a királyi parancsnak, fölolvasta a nyilatkozmányt; de nem meri kárhoztatni azon hű és ájtatos papokat, a kik más szempontból fogták föl kötelességöket; s mivel elhatároztatott, büntetni őket, mivel lelkismeretök szerint cselekedtek, ki kell nyilatkoztatnia, hogy inkább szenvedni fog velök, hogysen eszköz legyen szenvedésökben.

A bizottság tagjai felolvasták, és elképedtek. Tiszt-

társuk hibái, elveinek ismert ingatagsága, ismert lelki gyöngesége különösen nyugtalanítóvá tették elpártolását. A kormánynak valósággal veszélyben kellett forognia, ha olyan Spratféle emberek Hampden 'nyelvén' szólnak hozzá. Az ítélőszék, mely a minap olyan boszantóan viselte magát, egyszerre igen szeliddé lön. Meg sem pirongatták az egyházi tisztviselőket, a kik daczoltak tekintélyével. Nem tartották biztosnak, azon gyanúra adni okot, hogy engedtlenségök szándékos lett volna. Csupán meghagyták nekik, hogy négy hónap alatt készítsék el jelentéseiket. A bizottság ezzel zavarban eloszlott. Halálos csapás érte.

Mig a magas bizottság visszarettent az egyházzal összeütközéstől, az egyház, ereje önérzetében s új lelkesedése hevében, folyvást kihívólag viselte magát a bizottság ellenében. A püspökök fölmentése után nem sokára a tiszteletreméltó Ormond, a nagy polgárháboru »cavalier«-jeinek legdicsebbike, összeroskadt gyöngélkedései következtében. Halálának híret sietve megküldték Oxfordra. Az egyetem, a melynek korlátnoká volt, utódot választani azonnal összegyűlt. Egy rész az ékesenszóló, nagy műveltségű Halifaxot, másik a komoly, orthodox Nottinghamet akarta. Némelyek Abingdon grófot emlegették, a ki közel lakott hozzájuk, s kit közelebb a főispánságból elmozdítottak, mivel nem akart az uralkodó vallás ellen a királyhoz állani. De a többség, száznyolczvan graduált, az ifju Ormond herczegre, utósó főnökük unokájára s a vitéz Ossory fiára szavazott. A sietséget, a melylyel e határozatot tették, azon félelem okozta, hogy ha csak egy nappal továbbra halasztják a dolgot, a király megkísértené olyan főnököt erőtetni rájuk, a ki elárulná jogaikat. Alapos volt ez aggodalom; mert a választás után két óra mulva már

parancs érkezett a Whitehallból, hogy Jeffreyest válaszs-
zák. Szerencsére az ifju Ormond választása már be volt
fejezve, s nem lehetett visszavonni. Nehány héttel utóbb
a gyalázatos Hall Timotheust, a ki a londoni papság kö-
zül a nyilatkozmány fölolvása által tüntette ki magát,
az oxfordi püspökséggel jutalmazták, mely a nem kevesebbé
gyalázatos Parker halálával megürült. Hall elfoglalta püs-
pöki székét; de székesegyháza »canonicus«-ai nem jelentek
meg beigtatására; az egyetem nem tette tudorrá; az aka-
démiai ifjuság közül egy sem járult hozzá pappá szentelte-
tés végett; senki sem emelt neki kalapot; s magára ha-
gyatva találta magát palotájában.

Nem sokára ezután egy, az oxfordi Magdolna-colle-
gium adományához tartozó javadalom megürült. Hough és
kivetett társai összegyűltek s egy papot »praesentáltak«; s
a gloucesteri püspök, a kinek megyéjében feküdt a java-
dalom, vonakodás nélkül elfogadta azt.

A gentry szintoly ellenszegülő volt, mint a papság.
Azon nyárszaki »assizek« országszerte szokatlan tekintet
mutattak. A bírák, mielőtt körutukra indultak, a király
elé rendeltettek, a kitől oly utasítást kaptak, hogy a nagy
esküttszék tagjainak és a tisztviselőknek tegyék köteles-
ségökké olyan parlamenti tagokat választani, a kik az ő
politikáját pártolják. Engedelmeskedtek parancsának, erős
beszédeket tartottak a papság ellen, gyalázták a hét püs-
pököt, párttűző vétkes iratnak nevezték azt a nevezetes fo-
lyamodványt, igen keserűn bíralták Sancroft írásmódját,
mi ugyan rést nyújtott a kritikának, s azt mondták, hogy
Busley tanárnak meg kellett volna vesszőzni ő kegyelmes-
ségét, mert rosszul ír angolul. Azonban ez illetlen szónok-
latoknak csak az a hatása volt, hogy a köz gyűlöletet nö-

vették, megtagadták tőlök a köztisztelet minden jeleit, a melyeket a birói hivatal és királyi megbízás iránt szoktak mutatni. Régi szokás szerint jó születésű és vagyonos emberek lovagoltak a sheriffel, midőn ez a birákat a megyei városba kísérte; most azonban nehéz volt az ország bármely részén ilyen menetet hozni egybe. Különösen Powel és Holloway utódaival bántak igen megvetőleg. Az oxfordi kerületet jelölték ki nekik; s azt várták, hogy minden megyében a hű gentry lovas serege üdvözli őket. De midőn Wallingfordhoz közeledtek, hol Berkshireben kezdik valamely eljárásukat, a sheriff csak maga jött eléjük. Mikor Oxfordhoz, e kitünőleg hű tartomány kiváló hűségű fővárosához közeledtek, ismét csak egyedül üdvözlötte őket a sheriff.

A hadsereg szintúgy el volt idegenítve, mint a pap-ság vagy a gentry. A tower őrsége ivott a fogoly püspökök egészségéért. A Lambethben állomásozó gyalog testőrök üdvözölték a primást, midőn palotájába visszatért. A fölmentés hírét sehol sem fogadták hangosabb örömjajjal, mint a hounslowi sikon. Valóban a nagy erő, melyet a király a makacs főváros megrettentése végett összegyűjtött, nyakasabbá lett, mint maga a főváros; az udvar inkább félt tőle, mint a polgárok. Augusztus elején tehát a tábornok szétosztaták, s a seregeket az ország különböző részeibe küldötték szállásra.

Jakab azzal kecsegtette magát, hogy könnyebb lesz elkülönözött zászlóaljakkal bánni, mint egy tömegbe összevont sok ezer emberrel. Lichfield lord gyalog ezredével tévék az első kísérletet, mely most tizenkettedik serezzel. Valószínűleg azért választották ez ezredet, mert a nyugoti lázadáskor, Staffordshireben állították, hol a római kato-

likusok számosabbak és vagyonosabbak voltak, mint bárhol Angliában. A legénységet a király előtt állították föl. Őrnagyuk értesítette őket, ő fölsége azt kívánja tőlök, hogy bizonyos kötelezést irjanak alá, hogy a »test«-et illető szándokainak véghezvitelében segíteni fogják őt; s hogy mindazoknak, a kik erre nem akarnak állani, nyomban el kell hagyniok a szolgálatot. A király nagy bámulására azonnal egész sorok letették láncsaikat és lőfegyvereiket. Csak két tiszt, s néhány közlegény engedelmeskedett parancsának, mindnyájan római katolikusok. Egy ideig hallgatott. Aztán parancsolta a legénységnek, vegyék föl fegyvereiket. »Máskor, monda komor tekintettel, nem foglak titeket azzal megbecsülni, hogy tanácsot kérjek tőletek.«

Világos volt, hogy, ha szándékai mellett kíván maradni, újra kell alakitnia seregét. E célra azonban nem talált alkalmas anyagot szigetünkön. Egyháza tagjai, még azon kerületekben is, hol legszámosabban voltak, a nép csekély kevesebbségét tették. A pápistaság gyűléte protestáns alattvalói minden osztályában elterjedt, s még a szántóvetők és mesteremberek közt is uralkodó szenvedélyé vált. Volt azonban birodalmának egy másik része, hol a népesség nagy tömegét merőben különböző szellem lelkésítette. Ott határtalan volt azon római katolikus zsoldosok száma, a kiket Anglia jó zsoldja és szállásai átfogtak vonzani a Sz. György csatornán. Tyrconnelt egy ideig arra használták, hogy paraszt földieiből olyan katonai erőt alakítson, a melyben ura bizhassék. Már is majd az egész irföldi sereg celta vérű és nyelvű pápistákból állott. Barillon komolyan és ismételve tanácsolta Jakabnak, hogy e hadsereget hozza át az angolokat fékezni.

Jakab habozott. Ohajtotta, hogy olyan seregek ve-

gyék őt körül, a melyekben bizhatott; de félt a nemzeti érzelem kitörésétől, mit nagy ir haderőnek angol földön megjelenése okvetlen előfogott idézni. Végre, mint rendszeren történik, ha gyöngé ember ellenkező bajokat igyekszik kikerülni, olyan utat választott, mely azokat mind egyesítette. Hozott által ireket, nem annyit ugyan, a mennyi csupán London városa, vagy Yorkmegye fékezésére kellett, de kelleténél is többet arra nézve, hogy ez országot fölriaszsza és fölingerelje. Zászlóalj zászlóalj után, melyeket Tyrconnel állított, szállt ki a nyugoti partokon s vonult a főváros felé; s ir ujonczokat is tetemes számban szállítottak, az angol ezredek kiegészítése végett.

Azon sok hiba közt, a melyet Jakab elkövetett, egy sem volt ennél szerencsétlenebb. Népe szívét már elidegenítette, midőn megszegte törvényeit, elkobozta vagyonukat és üldözte vallásukat. Azok közül, a kik hajdan leginkább buzogtak az egyedűrság mellett, már sokakat tett szívökben pártütökké. De külföldi megtámadó ellen talán még most is némi eredménnyel lehetett fordulnia alattvalóihoz. Mert természetöknél fogva szintugy szigetlakó faj valának, mint földrajzi helyzetök szerint. Valóban azon időkörbän se észszerűek, se szeretetreméltók nem voltak nemzeti ellenszenveik. Az angol soha sem volt szokva bármely külföldi fölügyeletéhez vagy beavatkozásához. Külföldi hadsereg megjelenése földükön arra indithatta őket, hogy olyan király köré is gyülekezzenek, a kit szeretni semmi okuk nem volt. Vilmos talán képes leendett legyőzni e nehézségeket; de Jakab maga elhárította azokat. Még Lajos muskétásaiból egy hadosztály érkezése sem gerjesztett volna olyan haragot és szégyent, a minőt éreztek őseink, midőn látták, mint vonulnak az országuton, katonai

pompával, az épen Dublinból érkezett fegyveres csapatok. Akkor egy angol származásu sem tekintette honfitársainak az ireket. Az emberiség nagy családjában azok nem tartoztak a mi fajunkhoz. Nem egy erkölcsi és értelmi sajátosság különböztette tőlünk meg őket; mely sajátosságokat a helyzet és növelés különbözése, bármily nagy volt is, nem magyarázott teljesen meg. Saját külsejök, saját anyanyelvök volt. Ha angolul beszéltek, nevetséges volt kiejtésök; phraseológiájuk furcsa, mint általában azoké, a kik egy nyelven gondolkodnak, s más nyelven fejezik ki gondolataikat. Ezek szerint idegenek voltak, és pedig minden idegenek közt a leggyűlöltebbek és megvetettebbek, mert legyőzött, leigázott, és kizsákmányolt elleneink voltak. Az angolok büszkélkedve hasonlítgatták össze saját földeiket a sivár posványos helyekkel, a melyek közül az ir zshiványok ölni, rabolni jöttek, és lakaikat azon viskókkal, a melyekben a parasztok együtt fetrengtek ganéjban a shannoni sertésekkel. Sokkal szegényebb és kevesebbé polgárisult társaság tagja volt ugyan, mint mi jelenleg, de mégis a leggazdagabbé és polgárisultabbé, a melyet a világ látott akkorig: s az irek majdnem olyan durvák voltak, mint a labradori vad emberek. Az angol szabad ember volt; az irek az ő fájának örökös rabszolgái. Az angol tiszta és egyszerű módon imádta az istent; az irek bálványozásba és babonaságba voltak sülyedve. Az angol tudta, hogy sokszor számos ir futott csekély angol erő előtt, s hogy egy kis angol gyarmat az egész ir népet féken tartotta; s nagy ön-elégültséggel következtette, hogy ő természetileg magasabb rendü lény, mint az ir; mert ilyen módon magyarázza tulnyomóságát, s menti zsarnokságát mindenkor az uralkodó faj. Most közönségesen el van ismerve, hogy az irek élénk-

ség, kedély és ékesszólás tekintetében magas állást foglalnak el a világ népei közt. Száz harczmezőn adták bizonyosságát, hogy jól fegyelmezve, igen derék katonák. Azonban bizonyos, hogy másfél század előtt szigetünkön általában meg voltak vetve, mint buta, gyáva nép. S ezeknek kellett Angliát elnyomva tartaniok, míg polgári és egyházi alkotmánya lerontandó vala. E gondolatra fölforrt az egész nemzet vére. Ehhezképest még tűrhetőnek látszott volna francziák vagy spanyolok által hódíttatni meg. Megszokták a francziákkal és spanyolokkal az egyenlőség alapján végezni dolgukat. Volt idő, hogy irigylettük azok jólétét, féltünk hatalmuktól, örültünk barátságuknak. Kizáró büszkeségünk daczára is elismertük, hogy nagy nemzetek voltak, s hogy a had és béke mesterségeiben kitünő férfiakal dicsekhettek. De alantabb álló faj által hódíttatni meg minden lealacsonyításnál lealázóbb volt. Az angolokban oly érzelem lángolt, a minőt a charlestoni és neworleansi lakosok fognának érezni, ha e városokat szerencsen őrsereg foglalná el. E tények magokban elegendők fogtak lenni elégtelenséget és boszuságot gerjeszteni; de a való tények elenyésznek azon vadnál vadabb hírek közt, melyek kávéházról kávéházra, sörkorcsmából sörkorcsmába keringtek szüntelen s a mint tovább-tovább szárnyaltak, mindig csodásabb és rettentőbb alakot öltöttek. A partjainkra szállt ir hadak mennyisége igen alapos félelmet gerjeszthetett a király további szándokaira nézve; a közaggodalom azonban tizszeresen nevelte azt. Igen el lehet gondolni, hogy a connaughti durva legény, a kit fegyveresen oly idegen nép közé vittek, a melyet gyűlölt s mely őt viszont gyűlölte, némi kicsapongásokat fogott elkövetni. E kicsapongásokat nagyította a hír; s azon garázdaságokhoz, a melyeket az

idegen valóban elkövetett, ráadásul angol pajtásai bántalmait is az ő rovására tudták be. Az ország minden szegletéből kiáltás hallatszott az idegen barbarok ellen, a kik erővel betörtek a házakba, lovakat és kocsikat raboltak el, pénzt zsaroltak, s az asszonyokon garázdálkodtak. Ez emberek, mondának, azoknak fiai, kik negyvenhét évvel azelőtt tizezrenként öldösték a protestánsokat. Az 1641-ki pártütés története volt most a társalgás kedvencz tárgya; mely esemény, még higgadt előadás mellett is, nagy szánakozást és borzalmat gerjeszthetett, s melyet rettentően eltorzítottak a nemzeti és vallásos ellenszenvek. Utálatos regéket meséltek, a melyeket teljes hiedelemmel és feszült érdekekkel hallgattak, házakról, melyeket a benlakókra gyűjtöttek, a lemészárolt nőkről és csecsemőkről, miként kényszeríték a közel rokonokat, hogy egymást megöljék, s a meggyalázott és csonkitott holttestekről. Aztán elmondák, hogy a gyáva vad nép, mely mind ezen kegyetlenségeket egy mitsem gyanító védtelen gyarmaton, meglepve elkövette, mihelyt Olivér, nagyszerű hivatásában, köztök megjelent, páni rémülésben dobta el fegyverét, s a nélkül, hogy csak egy nagyobb ütközet sorsát megkísérlené, visszadőlt azon rabszolgaságba, mely osztályrésze volt. Sok jel arra mutatott, hogy a királyi helytartó a szász gyarmatosok újabb megraboltatását és fölmészárlását forgatta eszében. Már is ezer meg ezer protestáns gyarmatos menekült Tyrconnel igazságtalansága és garázdasága elől, s leirván mind a mit szenvedtek, és a mitől igen alapos okuk volt tartani, fölgerjesztették az anyaország haragját. Mennyire fölizgatták a közérzelmet ezen menekvők panaszai, félreismerhetlenül kitetszett közelebb. Tyrconnel bizonyos törvénypontokat terjesztett királyi jóváhagyás alá, a melyek eltörlen-

dők valának azon törvényt a melynélfogva a gyarmatosak az ir föld fele részét birták ; két római katolikus földijét küldte a Westminsterbe ügyvivőiül, a kiket nem rég emeltek magas birói hivatalokra : tudniillik Nugent-et, az ir királyi törvényszék elnökét, kiben megtestesülve voltak mind azon bűnök és gyarlóságok, melyeket az angolok a pápista celták jellemvonásainak képzeltek, és Rice-t, az ir kincstár egyik báróját, ki ügyességben és képzettségben talán a legelső volt fajában. Küldetésök czélja tudva volt ; s a két biró nem mert az utczákon mutatkozni. Ha megismerték, kiáltozott a nép : »helyet az ir követeknek ;« s kocsijukat gúnyos ünnepélylyel egy sereg csatlós és kengyelfutó kísérte buzogányos hegyü pálczákkal.

Valóban olyan nagy volt akkor az angolok idegenkedése az irek iránt, hogy a legkitünőbb római katolikusok is osztoztak abban. Powis és Bellasyse még a zöld asztalnál is erős és indulatos szavakban fejezték ki az idegenek iránt ellenszenvöket. Az angol protestánsok közt még erősebb volt ez érzelem, s talán legerősebb a hadseregben. Se a tiszték, se a közlegények nem voltak hajlandók békén tűrni uruk előszeretetét az idegen és leigázott faj iránt. Berwick herczeg, a ki az akkor Portsmouthban szállásolt nyolczadik soreszed ezredese volt, rendelést tön, hogy harmincz embert, kik épen Irföldről érkeztek, besorozzanak. Az angol katonák kinyilatkoztatták, hogy e tolakodókkal nem fognak szolgálni. Beaumont János maga és öt kapitány nevében a herczeg előtt tiltakozott az angol nemzet és hadsereg e megbántása ellen. »Mi, ugymond, saját költségünkön állítottuk az ezredet, veszély idején, ő fölsége koronája védelmére. Nem találtunk akkor nehézségre, százanként szerezní angol ujonczokat. Minden századot igen könnyen fentartha-

tunk teljes létszámban, a nélkül, hogy ireket fogadjunk be. Mi tehát nem tartjuk becsületünkkel egyezőnek, hogy ez idegeneket ránk erőltessék; s kérjük, hogy saját nemzetbelieinket vezényelhessük, vagy letehessük tisztségeinket.« Berwick Windsorba küldött utasításért. A király, nagyon elkeseredve, azonnal egy lovas csapatot indított Portsmouthba, oly parancscsal, hogy a hat ellenszegülő tisztest hozzák elébe. Hadi tanácsot tartottak fölöttök. Azok minden alávetésnek ellene mondtak: s kicsapásra ítélték őket, a legnagyobb büntetésre, melyet akkor a haditörvényszék hozhatott. Az egész nemzet megtapsolta a kegyelemvesztett tiszteket; s az uralkodó érzést még ingerelte azon alaptalan hir, hogy a fogságban kegyetlenül bántak velök.

A közérzelem akkor nem olyan utakon nyilatkozott, melyekhez ma szokva vagyunk, roppant gyülekezetek és heves szónoklatok útján. Mindazáltal talált magának útát. Wharton Tamás, ki az utósó parlamentben Buckinghammegyét képviselte, s mint világfi és whig érzelmű, kitüntette magát, gúnyverset irt Tyrconnel kormányzására. E kis költeményben egy ir a másik ir atyjafiának otromba beszéd-módon fejezi ki örömét a pápistaság és a milesi faj közelgő diadala fölött. A protestáns örököst ki fogják zárni. A protestáns tisztviselőket összezuzzák. A »nagy charta« és a szájhősök, a kik arra hivatkoznak, azonegy kötélre jutnak. A jó Talbot elárasztja hivatalokkal hazafiait, s nyakukat szegi az angoloknak. A versek, melyek semmiben sem állottak fölül a közönséges utcai költészeten, valami szözagyvalékkal végződtek, mely, mint mondák, 1641-ben az ulsteri lázadók jelszava volt. A költemény és dala megfelelt a nemzet képzelmenek. Anglia egyik végétől a másiktig

minden osztály folyvást dalolta a rossz rimeket. Különösen gyönyörködött benne a hadsereg. Több mint hetven évvel a nagy forradalom után egy nagy író, különös ügyességgel, festett le egy veteránt, ki Boyne és Namur mellett harczolt. A jó öreg katonának egyik jellemző vonását teszi, hogy a »Lillibullero«-t szokta fütyölni.

Utóbb dicsekedett Wharton, hogy egy királyt három országából kiénekelt. Valósággal azonban a »Lillibullero« sikere nem oka, hanem eredménye a közérzelem azon izgatottságának, mely a forradalmat előidézte.

Mig Jakab ekkép mindazon nemzeti érzelmeket fölkelte maga ellen, a melyek, ha nem olyan esztelen, trónját megmentheték, szintoly hatályosan működött Lajos Vilmos vállalata könnyebítésén.

Azon párt, mely Franciaország felé hajlott, kevesbbség volt ugyan Hollandban, de olyan kisebbség, mely a batáv szövetség alkotmánya szerint, elég erős volt, bármely nagy dolog kivételében gátolni a »stathouder«-t. Megtartani e kisebbséget oly föladat volt, melyet, ha esze volt volna, az akkori körülmények közt, mindennél fontosabbnak fogott tartani a versaillesi udvar. Lajos mindazáltal, egy idő óta, szándékosan azon látszott dolgozni, hogy hollandi barátait elidegenitse; s noha, nem kis bajjal, sikerült erővel elleneivé tenni, épen mikor megbecsülhetlen lett volna részére azok segélye.

Két dologban volt az Egyesült-államok népe különösen érzékeny, a hit és kereskedés dolgában; s a francia király mind vallásukat, mind kereskedésöket megtámadta. A hugonották üldözése és a nantesi »edictum« visszavétele mindenütt sértette és fölboszantotta a protestán:okat. De Hollandban erősebbek voltak ez érzelmeik, mint bármely

más országban; mert sok hollandi származásu egyén, bizván Lajos ismételt és ünnepélyes nyilatkozataiban, hogy a nagy atyja által engedett türelem fen fog tartatni, kereskedési célokból Franciaországba telepedtek, s a telepedők nagy része ott meghonosult. Most minden postával hírek érkeztek, hogy azon egyénekkal rendkívül szigoruan bának vallásuk miatt. Hir szerint az egyikhez dragonyosokat szállásoltak. A másikat meztelenül tűzre tartották, hogy félig megsült. A legkeményebb büntetések alatt megtiltották mindnyájoknak, vallásos szertartásaikat végezni, vagy elhagyni az országot, melybe csalfa ürügyek alatt becsalták őket. Az Orániai ház párthivei lármát ütöttek a zsarnok kegyetlensége és hitszegése miatt. Az ellenzék szégyenkedve elcsüggedt. Még Amsterdam város tanácsa sem mert a közérzelemnek ellenszegülni, bár erősen ragaszkodott a francia érdekhez és Arminius hittanához, s nem igen volt hajlandó Lajosban hibákat találni, vagy az általa üldözött kálvinisták iránt rokonszenvet táplálni; mert e nagy városban alig volt egy gazdag kereskedő, kinek valamely rokona vagy barátja nem lett volna a szenvedők közt. Számos és tekintélyes aláírással ellátott kérelmeket nyújtottak be a polgárnagyoknak, a melyekben kérve kérték, hogy erélyes előterjesztéseket intézzenek Avauxhoz. Olyan esedezők is voltak, a kik utat csináltak magoknak a városházába, térdeikre estek, sirva és zokogva irták le szerettheik sorsát, s követelték a tisztviselők közbenjárását. Szidalmak és panaszok hangzottak az egyházi szöszékekről. A sajtó szívreható és izgató fölhívásokat tett közzé. Avaux látta az egész veszélyt. Jelentette udvarának, hogy még a jó szándékúak is, — mert így nevezte az Orániai ház elleneit — vagy osztoznak a közérzelemben, vagy erőt vön az rajtok;

s olyan politikát tanácsolt, mely némi engedményt tanúsítson kívánataik iránt. Hideg és keserű válaszokat nyert Versaillesból. Nehány hollandi családnak, mely nem volt honosítva Franciaországban, megengedték ugyan, hogy hazájukba visszatérjenek. De azon hollandi születésűektől, a kik honosítást nyertek, Lajos minden engedélyt megtagadott. Semmiféle hatalom, ugymond, nem fog a földön ő közé és alattvalói közé tolakodni. Ez emberek, szabad választásuk szerint, alattvalóivá lettek; s miként bánik velök, ahhoz egy szomszéd államnak sincs köze. Az amsterdami tisztviselők természetesen sértve érezték magokat azon fejedelem megvető hálátlansága által, a kinek, saját honfittársaik közérzelme ellenére, teljes igyekezettel és tartózkodás nélkül szolgáltak. Nemsokára újabb bántalom következett, a melyet még jobban fájlaltak. Lajos hadat indított kereskedésök ellen. Először rendeletet adott ki, mely a hering bevitelét birodalmában megtiltotta. Avaux sietett tudósítani udvarát, hogy e lépés nagy ingerültséget és bosszúságot okozott, hogy az Egyesült-államokban hatvanezer ember él a heringfogásból, s hogy az államok valószínűleg valamely erős visszatorlási határozathoz nyúlnak. Azt kapta válaszul, hogy a király el van határozva, nem csak nem engedni, sőt több áruczikkre nézve is fölemelni a vámot, a melylyel Holland nyereséges kereskedést űzött Franciaországgal. E hibáknak, melyeket ismételt figyelmeztetések daczára, s mint látszik, csupán pajzán féjességből követett el, az lett eredménye, hogy midőn a batáv szövetség egyetlen hatalmas tagjának szava elhárithatta volna azt az ártalmas dolgot, mely Lajos egész politikájára veszélyes volt, egy szó sem emelkedett. A követ hiában igyekezett, minden ügyessége mellett, egyesíteni a pártot, mely

által a »stathouder«-t több évig féken tartotta. Urának dőlyfe és átalkodottsága a szolga minden erőködéseit meg hiúsította. Végre kénytelen volt Avaux azt a nyugtalanító hirt küldeni Versaillesbe, hogy Amsterdamban, mely a francia érdekeknek olyan soká hódolt, nem lehet többé bizni, hogy a jó szándékúak közül némelyek vallásukat féltik, azon kevesek pedig, a kiknek hajlama változatlan maradt, nem mernek gondolataikkal előállni. A francia üldözés viszonyai ellen kikelő papi szónoklatok, s a csőd alá esettek panaszzai, a kik a francia rendeleteknek tulajdonították romlásukat, oly forrongásba hozták a népet, hogy egy polgár sem nyilatkozhatott Franciaország mellett, ha nem akarta magát kitenni, hogy a legközelebbi csatornába dobják. Még voltak emberek, a kik emlékeztek, hogy csak tizenöt évvel azelőtt a dühbe jött köznép az Orániai ház elleni párt legdicsőbb főnökét darabokra szaggatta az egyesült rendek palotája előtt. Könnyen hasonló sors érhetette azokat, a kiket most azzal vádoltak volna, hogy szülőföldük és a reformált vallás ellenében Franciaországhoz szítottak.

Mig Lajos ekkép erővel elleneivé tette hollandi barátait, vagy olyan helyzetbe hozta, hogy azoknak mutassák magokat, azonképen elkövetett mindent, azon kételyek eloszlatására, a melyek a szárazföldi fejedelmeket Vilmos szándokai elősegítésében tartóztathatták. A versaillesi udvar és a Vatican közt új viszály támadt, a melyben a francia király igaztalansága és garázdasága talán sértebben mutatkozott, mint, uralkodása alatt, bármely más dologban.

Sokáig szabály volt Rómában, hogy semmiféle igazság- avagy pénzügyi tisztviselő nem mehetett be katholi-

kus államot képviselő követ lakába. Idő folytával a lakházon kívül jókora területet is sérthetlennék tartottak körülé. Minden követ becsületben álló dolognak hitte oly messze kiterjeszteni az ótalma alatti területet, a mint csak lehetett. Végre a fél város kiváltságos kerületekből állott, a melyekben a pápai kormánynak nem volt több hatalma, mint a Louvreben vagy az Escurialban. Mindenik menhely tele volt csempészekkel, hamis bukókkal, tolvajokkal és gyilkosokkal. Mindenik menhelyen raktárai voltak a lopott vagy csempészett árucikkeknek. Mindenik menhelyből gonosztevők csaptak ki éjjel ölni, rabolni. Következőleg a keresztyénség egy városában sem volt a törvény oly tehetetlen s a bűn olyan merész, mint a hit és polgárisultság régi fővárosában. E tárgyra nézve Incze úgy érzett, mint paphoz és fejedelemhez illett. Kinyilatkoztatta, hogy egy követet sem fogad el, a ki ilyen rend- és erkölcsrontó jogot igényel. Eleinte sokat zúgolódtak; de elhatározásának oly szembeötlő igazsága volt, hogy, egyen kívül, minden kormány hamar beleegyezett. A császár, a ki legfőbb rangú volt a keresztyén fejedelmek közt, s a spanyol udvar, mely »etiquette«
dolgában a legérzékenyebb és átalkodottabb volt, lemondottak e gyűlöletes kiváltságról. Csupán Lajossal nem lehetett boldogulni. Ő, ugymonda, nem törődik azzal, a mit más fejedelmek tenni jónak látnak. Ő tehát nagy lovas és gyalog haderő által kísért követséget küldött Rómába. A követ úgy ment palotájába, mint midőn a hadvezér diadalmenetet tart valamely meghódított városon által. Házában erős őrizet volt. A védett kerület határain éjjel nappal örök jártak körül, mint valamely erősség bástyáin. A pápa nem engedett. »Ők, kiálta föl, szekerekben és lovakban biznak; de mi urunk istenünk nevét fogjuk segítségül hívni.« Erélyesen

használta szellemi fegyvereit, s a francziák által megszállott kerületet egyházi tiltvány (interdictum) alá vetette.

E vizáلكodás épen tetőpontjára ért, midőn egy másik vizály támadt, melyben az egész nemesség oly mélyen volt érdekelve, mint a pápa.

Kölnöt és a körülfekvő kerületet egy érsek kormányozta, ki birodalmi választó fejedelem volt. A jog, e nagy főpapot választani, némi korlátozással, a székes egyház káptalanját illette. Az érsek egyszersmind lüttichi, münsteri és heldesheimi püspök is volt. Birtoka messze kiterjedett s több erős várat foglalt magában, melyek a Rajna melletti háboru esetében a legnagyobb fontosságúak fogtak lenni. Háboru alatt husz ezer embert állíthatott a csatatérre. Lajos mindent elkövetett, hogy e becses szövetségest megnyerje, s annyira sikerült ez neki, hogy Köln majd mindig el volt válva Németországtól, s Franciaország kül-erősségévé lett. Sok papot hoztak e káptalanba, kik a versaillesi udvar emberei voltak, s Fürstenburg bibornokot, a ki egészen az udvar teremtménye volt, tették »coadjutor«-nak.

1688 nyárban az érsekség megürült. Fürstenburg volt a Bourbonház jelöltje. E ház ellenei az ifju bajor herceget ajánlották. Fürstenburg már püspök volt, s ehez képest nem lehet őt áttenni más megyébe, a pápa különös fölmentése nélkül, avagy hacsak a kölni káptalan kétharmada nem kívánta. A pápa Franciaország teremtményének nem fogott adni fölmentést. A császár a kölni káptalan tagjainak több mint egy harmadát rávette, hogy a bajor hercegre szavazzanak. Ezek mellett a lüttichi, münsteri és hildesheimi káptalanok többsége Franciaország ellen volt. Lajos boszúsan és nyugtalanul szemlélte, hogy egy jókora tartomány

melyet koronája hűbérének kezdett tekinteni, azon ponton állott, hogy nem csak tőle független, hanem ellensége lesz. Nagy keserőséggel szerkesztett iratában panaszlá, hogy azon szék, a melynek a keresztyénség minden részeire atyai ótalmat kell vala terjesztenie, minden alkalommal igazságtalan volt. Sok jelenség mutatta, hogy erős szandéka volt a pápa és szövetségesei ellenében fegyverrel támogatni követeleseit.

Ekkép Lajos két ellenkező hiba által mindkét hitfelekezetet magára haragitotta, melyekre nyugoti Európa föl volt oszolva. A keresztyénség egy nagy osztályát az által idegenítette el magától, hogy a hugonottákat üldözte, más részét, hogy a szent széket bántotta. E hibákat oly időben követte el, midőn semmi hibát sem lehetett büntetlenül elkövetnie, s olyan ellenfél szeme láttára, kit egy államférfiú sem haladott felül éleslátásban és erélyben. Vilmos boszus élvezettel nézte, mint működnek ellenei azon, hogy egyik akadályt a másik után elhárítsák útjából. Mig azok minden felekezet ellenséges indulatát felköltették magok ellen, ő azon volt, hogy mind megnyerje. A nagy czélt, a melyet maga előtt tartott, különös ügyességgel tüntette föl a különböző kormányoknak különböző oldalról; s, a mi több, noha e tekintetek nagyon különbözők voltak, egyik sem volt hamis. Északi Németország fejedelmeit fölhivta, hogy a reformált egyházak közös ügyében álljanak mellé. Az Osztrák ház két fejének elébe terjesztette a veszélyt, a melylyel a franczia nagyravágyás fenyegette őket, s annak szükségét, hogy Anglia kiszabaduljon hűbéri függéséből és az európai nagy szövetséghez csatlakozzék. Minden vakbuzgalom ellen tiltakozott. A brit római katolikusok valódi ellensége, ugymonda, azon rövid látó és nyakas fejede-

lem volt, a ki, midőn részökre könnyen eszközölhetett törvényes türelmet, törvényen, szabadságon és tulajdoni jogon gázolt, hogy gyűlöletes és ideigóráig tartó hatalomra emelje őket. Ha engedik, hogy Jakab tovább folytassa rossz kormányzását, rövid időn néplázadást fog előidézni, mire aztán a pápisták kegyetlen üldözése következik. A herczeg kinyilatkoztatta, hogy egyik fő czélja ez üldözés irtózatosságainak eltávoztatása. Ha teljesitheti szándékát, a hatalmat, a melylyel, mint a protestáns érdek feje, szükségkép birand, a római egyház ótalmára fogja használni. Meglehet, hogy a Jakab által fölkeltett indulatok lehetlenné teszik a büntető törvények eltörlését: de azon törvényeket enyhíteni fogja a szelid kormányzat. Valóban egy osztály sem fogna a szándéklott vállalat által többet nyerni, mint azon békes és nem nagyravágyó római katolikusok, a kik csupán hivatásuknak óhajtanak élni, s háborgatás nélkül szolgálni teremtőjöknek. Csak a Tyrconnelek, Doverek, Albevillek lesznek a vesztes felek, és a többi politikai kalandorok, a kik hizelgés és rossz tanács fejében kormányzói hivatalokat, ezredeket és követségeket nyertek hiszékeny uruktól.

Mig Vilmos iparkodott mind a római katolikusok, mind a protestánsok rokonszenvét biztosítani, nem csekélyebb erélylyel és okossággal törekedett a vállalatához szükséges katonai segédeszközöket megnyerni. Az Egyesült-államok helybenhagyása nélkül nem szállhatta meg az angol partokat. Ha e jóváhagyást kéri, mielőtt terve megérett a végrehajtásra, szándokait megzavarhatta azon párt, a mely házának ellensége volt, s bizonyosan tudtára estek volna azok az egész világnak. Föltette azért magában, hogy a lehető sietséggel végzi készülleteit, s aztán valamely ked-

vező alkalmat fog megragadni, kikérni a szövetség beegyezését. Franciaország ügyvivői észrevették, hogy többet sürgött, forgott, mint valaha. Egy nap sem mult el, hogy mezei lakából Hágába be ne rándult volna. Folyvást zárkózott legválogatottabb barátaival. Huszonnégy hadi hajót készítettett azon rendes erőn felül, melyet a köztársaság tartott. Történetesen igen jó ürügy adta magát elő a tengeri erő szaporítására: mert legújabbán némely algieri kalózok mertek mutatkozni a német tengeren. Közel Nimwegenhez tábort gyűjtött. Sok ezer katona volt ott együtt. E hadsereg erősítése végett a hollandi Brabant erősségeiből kivonták az őrsergeket. Még a híres Bergopzoom vára is szinte védelem nélkül maradt. Tábori ágyukat, bombákat és löporkocsikat szállítottak az Egyesült-államok minden raktáraiból a főhadi szállásokra. Rotterdam minden pékje kétszersültet készített éjjel nappal. Nem volt Utrechtnek elég puskaműese, a pisztoly- és puskarendelményeket teljesíteni. Amsterdam minden nyergese erősen dolgozott szerszámokon és pisztolytokon. A tengeri erőt hatezer matrózzal szaporították. Két ezer ujonczot szedtek. A szövetség helybenhagyása nélkül ugyan be nem sorozhatták; de képezték őket, s olyan fegyelmi állapotban tartották, hogy a jóváhagyás megadása után huszonnégy óra alatt, könnyen be lehetett őket osztani ezredekbe. E készülétekre pénz kellett: de Vilmos, szoros gazdálkodás mellett, valamely nagy véletlen esetére, mintegy kétszázötven ezer font sterling kincset tett félre. A mivel több kellett, párt-hiveinek buzgalma pótolta. Tömérdek arany, mint mondák, legalább százezer guinea, érkezett hozzá Angliából. A hugenották, kik számkivetésökbe nagy mennyiségű drága érczet vittek magokkal, mindent egész készséggel kölcsö-

nöztek neki; mert alaposan reménylették, hogy ha czélt ér, visszamehetnek szülőföldükre; s féltek, hogy ha dolga meghiusul, még azon országban sem lesznek bátorságban, a mely őket befogadta.

Julius utóján s egész augusztusban gyorsan haladtak előre a készülétek, noha Vilmos heves természetének mégis lassudan. Ez alatt Anglia és Hollandia közt igen élénk volt az összeköttetés. Az értesítések és utasok szállításának szokott módjait nem tarták többé biztosoknak. Egy csoda gyorsaságu hajó folyvást jött és ment Schevening és szigetünk keleti partjai közt. E hajóval Vilmos számos levelet vett oly egyénektől, a kik magas állással birtak az államban, egyházban és a hadseregben. A hét főpap közül, kik ama nevezetes kérvényt aláírták, Lloyd, St. asaphi püspök, és Trelawney bristoli püspök fivére, Trelawney Károly ezredes, a ki az egyik tangieri ezred, most negyedik sorezred, parancsnoka volt, késznek nyilatkozott kardot rántani a protestáns vallásért. Hasonló biztosítást vettek a szilaj Kirketől. Churchill egy levélben, mely emelkedettebb hangon volt írva, bizonyos jeleül, hogy valamely alacsonyyságot fog elkövetni, nyilvánította, hogy el van határozva, teljesíteni isten és hazája iránt kötelességét, s hogy egészen az Orániai herczeg kezébe teszi le becsületét. Vilmos kétségkívül azon keserű gúnymosolylyal olvasta e szavakat, mely a legkevesbbé tetsző kifejezést adott arczának. Nem az ő dolga volt mások becsületére gondot viselni, s a legszigorúbb casuisták sem mondták törvénytelennek, ha a hadvezér keresi, használja és jutalmazza a szökevény szolgálatait, kit meg kellett vetnie.

Churchill levelét Sidney vitte, kinek helyzete veszélyes kezdett lenni Angliában, s a ki igen ovatosan töreked-

vén nyomát eltitkolni, augusztus közepe táján Hollandba ment át. Ugyanazon időtájban Shrewsbury és Russel Edward, egy nagy titokban bérlett hajón, átkelvén a német tengeren, szintén megérkeztek Hágába. Shrewsbury tizenkét ezer fontot hozott magával, mit jószágaira vett föl, s az amsterdami bankba adott. Devonshire, Danby és Lumley Angliában maradtak, hol fegyvert valának fogandók, mihelyt a herczeg szigetünkre tette lábát.

Van ok hinni, hogy Vilmos, e viszonyok közt, most kapott először segélyígéretet különböző helyekről. Sunderland cselszövényeinek történeteit olyan homály fedi, melyet alkalmasint egy nyomozó sem fog soha végkép eloszlatni: de, ha nem is fedezhetni föl egészben a valót, könnyű némi kézzelfogható költeményeknek nyomára jönni. A jakabpártiak, könnyen elgondolható okból, azt állították, hogy az 1688-ki forradalom sokkal előbb szótt fondorkodás eredménye. Sunderlandot állították az összeesküvés fejének. Mondották, nagy célját tartva szem előtt, ő ösztönözte szerfölött könnyenhivő urát, hogy a törvények alól mentesítsen, állítson törvénytelen ítélőszékeket, a szabad birtokot kobozza el, s az uralkodó egyház atyáit küldje börtönbe. E mesének semmi alapja nincsen, s bár egészen napjainkig ismételték, alig látszik czáfolatra méltónak. Semmi sem bizonyosabb, mint hogy Sunderland Jakab némely oktalan lépéseit ellenezte, különösen a püspökök pörfogását, a mi valóban siettette az eldöntő perczet. De ha nem állana is e tény, van még egy ok, mely magában eldöntő erővel bir. Minő képzelhető oka lehetett Sunderlandnak forradalmat kívánni? A fenálló rendszer alatt a hatalom és jólét tetőpontján állott. Mint a tanács elnöke, minden világi peerek fölött állott. Mint fő államtitkár a »cabinet« legte-

vékenyebb és hatalmasabb tagja volt. Herczagségre nyílt kilátása. Megkapta a térdszalagot, a melyet a ragyogó és sürgölődő Buckingham viselt utóbb, ki herczegi vagyónát és erős értelmiségét elpazarolván, elhagyatva, megvetve, megszakadt szivvel szállt sirba. A pénz, a mit Sunderland többre becsült minden méltóságánál, oly bőven özönlött rá, hogy rendes gazdálkodás mellett, néhány év alatt, Európa egyik leggazdagabb alattvalójává remélt lehetni. Hivatala közvetlen jövedelme igen csekély részét tette bevételének. Magától Franciaországtól közel hat ezer font rendes évi fizetést húzott, tetemes alkalmi ajándékokon felül. Tyrconnel Irföldről ötezer fontban évenként, vagy egyszerre ötvenezerben alkudott meg vele. Azon öszleteknek, melyeket a hivatalok, czimek, kegyelmezések árulásából szerzett, csak gyaníthatni, de töméntelen mennyiségűeknek kellett lenniök. Jakabnak, ugylátszik, örömeire szolgált, kincsekkel halmozni azon embert, a kit saját téritettjének tekintett. Minden birság, minden elkobzott jószág Sunderlandé lett. Minden engedményezéstől adót fizettek neki. Ha valamely folyamodó egyenesen a királytól mert valamit kérni, a felelet az volt: »Szólt ön a mylord elnökkel?« Egy bátor férfiú azt merte mondani, hogy az elnök lord kapja az udvar minden pénzét. »Jól van, válaszolá ő fölsége, mind megérdemli.« Aligha túlbecsüljük a minister jövedelmét, ha harmincz ezer fontra tesszük évenként, s ne feledjük, hogy 30,000 font évi jövedelem ritkább volt akkor, mint ma százezernyi. Valószínű, hogy egy világi peer sem volt akkor, a kinek magánjövedelme Sunderland hivatali jövedelmének csak felével is fölért volna.

Minő kilátás lehetett, hogy, a dolgok új rende szerint, méltóságosabb és gazdagabb legyen azon férfiú, a ki tör-

vénytelen és népszerűtlen tettekbe mélyen bebonyolítva, s a magas bizottság tagja és hitehagyott volt, a kit a sokaság, köz helyeken, »pápista kutya« kiáltásokkal kísért? Mint lehetett várni, hogy csak az érdemlett büntetést is kikerülhesse?

Kétségkívül rég megszokta számot vetni azon idővel, midőn Vilmos és Mária, a természet és törvény rendes folyama szerint, az angol kormány élén fognak állani, s valószínűleg megkísérlette ígérek és szolgálatok által, melyek, ha fölfedezik, nem emelik vala hitelét a Whitehallban, igényt szerezni magának kegyeikre. De bizton állithatni, hogy nem ohajtotta őket forradalom által hatalomra emelve látni, s hogy nem is látott előre ilyes forradalmat, midőn 1688 junius vége felé ünnepélyesen csatlakozott a római anyaszentegyházhoz.

Alig tette azonban magát ez engesztelhetlen bűn által gyűlölet és megvetés tárgyává az egész nemzet előtt, midőn megértette, hogy Anglia polgári és egyházi szerkezetét, rövid időn, külföldi és hazai fegyver fogja kivívni. E pillanattól fogva, mint látszik, minden terve megváltozott. Félelem szállotta meg lelkét, s olvasni lehetett azt ábrázatán. Alig lehetett kétség, hogy forradalom esetében, szoros számadásra vonják a trónt környezett gonosz tanácsosokat: s e tanácsosok közt ő volt a legfőbb. Hivatala, fizetése, kegy-pénze elvesztése a legkisebb volt, a mit várhatott. Elkobozhatják ősi kastélyát és erdőségeit Althorpeban. Maga sok évig ülhet börtönben. Napjait idegen országban végezheti, mint Franciaország kegyességéből nyugdíjazott. De ennél is nagyobb rossz várhatott rá. Látások kezdék kinzani a szerencsétlen államembert, mint borítja tömérdek sokaság a Towerhillt, s fakad örömjajra, a mint a hitehagyottat

megpillantja; majd feketével bevont vérpad tűnt föl előtte, Burnet, a mint olvassa a haldoklókért az imákat, és Ketch, a mint a bárdra támaszkodik, a melylyel Russelt és Monmoutht lemészárolták. S csak egy út volt, menekülnie, a mely nemes lélek előtt rettentőbb vala a börtönnél és vérpadnál. Ha alkalmas időben hasznos árulást követ el, a kormány eleneinél még most bocsánatot szerezhetett magának. Hatalmában állott, a fenforgó körülmények közt, megbecsülhetlen szolgálatot tenni azoknak: mert a király hallgatott rá; a jézsuita »cabal«-ra nagy befolyása volt, s a francia követ vakon bízott benne. Közlekedési eszköze sem hiányzott, méltó eszköz hasonló célra. Sunderland grófné fortélyos egy nő volt, a ki némi ájtatossági külszin alatt, mely komoly embereket is elámitott, nagy tevékenységgel járt el szerelmi és politikai cselszövényekben egyaránt. A szép és ledér Sidney Henrik sokáig kegyelt szeretője volt. Férjének jól esett őt ekkép összeköttetésben látni a hágai udvarral. Ha titkos izenetet akart Hollandba küldeni, csak nejével szólt: ez irt Sidneynek; és Sidney levelét közlötte Vilmos-sal. Egy közleményét fölfogták és Jakabnak átadták. A grófné erősen vitatta, hogy az egész hamisítás. Férje jellemző őszinteséggel védte magát, állítván, hogy lehetlen valamely férfinak oly alávalóságra vetemedni, s azt tenni, a mit ő szokott tenni. »Ha Sunderlandné kézírata is, mondá, akkor sincs közöm hozzá. Fölséged ismeri házi szerencsétlenségemet. Ugyan is tudva van a viszony, mely nőm és Sidney közt létez. Ki hihetné, hogy oly embert tennék megbizottammá, a ki a leggyöngébb oldalról sértette becsülete-met, a kit mindenek fölött gyűlölnöm kell?« E védelmet kielégítőnek tartották; s a gyáva férj a házasságtörő nővel,

e nő udvarlójával, s az udvarló Jakab elleneivel azután is mindég közlötö a titkos értesítéseket.

Igen valószínű, hogy Sunderland támogatására nézve az első határozott biztosításokat, augusztus közepén, szóval vitte meg Sidney Vilmosnak. Annyi bizonyos, hogy ez idő óta, míg a hajóhad készen volt az elvitorlázásra, igen fontos levelezés folyt a grófné és szeretője közt. Amattól maig is fenvan néhány titkos jegyekkel irt levél. Jóakarati nyilatkozatok és szolgálati ígérek vegyesen fordulnak elő azokban a pártfogás kérelmeivel. Az írónő jelenti, hogy férje mindent megtesz, a mit hágai barátai kívánnak; hiszi, hogy ideiglenesen számkivetésbe kell mennie; de reményli, hogy nem tart örökké számüzetése s meghagyják ősi jószágát; s komolyan kéri, értesítsék, hova lesz legjobb férjének menekülnie, míg a zivatar első dühén túlesnek.

Sunderland segélyét örömmel fogadták. Mert a mint a nagy csapás ideje közelgett, nőttön nőtt Vilmos aggodalma. Jéghideg nyugalma közönséges szemek előtt elrejtette érzelmeit: Bentinck előtt egészen megnyílt szive. A készültek még nem voltak teljesen befejezve. Már gyanították a szándékot s nem lehetett soká titkolni. A francia király vagy Amsterdam városa még az egészet meghiusithatta. Ha Lajos nagy erőt küld Brabantba, ha a felekezet, mely Vilmost gyűlölte, fejét emeli, vége mindennek. »Szenvedéseim, nyugtalanságom, irta a herczeg, rettenetesek. Alig látom ösvényemet. Életemben soha sem éreztem inkább isten vezérlétének szükségét.« Bentinck neje ez időtájban veszélyesen beteg vala: s a két barát egyaránt kínos aggodalomban volt érette. »Isten segítse meg önt, irta Vilmos, s tegye képessé, hogy szintén megtehesse a magáét azon munkában, a mely-

től, a mennyire halandó szemek láthatják, egyháza jóléte függ.«

Valóban lehetlen volt oly roppant tervnek, a minőt az angol király ellen forraltak, sok ideig titokban maradt. Semmikép sem akadályozhatták meg, hogy értelmes emberek észre ne vegyék, hogy Vilmos nagy katonai és tengeri készületeket tesz, s hogy ne gyanítsák a czélt, a mely végett e készületek történtek. Augusztus elején mindenfelé suttozták Londonban, hogy nagy esemény közelg. A gyöngé és romlott lelkű Albeville akkor Angliában volt látogatóban, s bizton hitte, vagy legalább azt a meggyőződést szinlette, hogy a hollandi kormány semmi roszat nem tervez Jakab ellen. De Albeville távollétében Avaux mind a francia, mind az angol követ kötelességeit kitünő ügyességgel végezte, s Barillont és Lajost ugyancsak kimerítőleg értesítette. Avaux bizonyosnak tartotta, hogy angol partra akarnak szállani, s a valóságról sikerült urát meggyőznie. Minden futár, a ki Hágából vagy Versaillesból érkezett a Westminsterbe, komoly figyelmeztetéseket hozott. De Jakabot csaiódás fogta el, a mit, úgy látszik, ügyesen szitott Sunderland. Az Orániai herczeg, mondá a ravasz minister, soha sem merészel, Hollandiát védtelen hagyva, túl a tengeren kezdeni hadjáratot. A szövetséges rendek, megemlékezhén, mit szenvedtek és minő szenvedéseknek voltak kitéve az 1672--ki nagy halálos veszély idejében, soha sem fogják koczkáztatni, hogy a berohanó hadsereget megint Utrecht és Amsterdam közt lássák táborozni. Kétségkívül nagy az elégületlenség Angliában; de az elégületlenséget a pártütéstől roppant tér választja el. Magas rangú és vagyonos emberek nem hajlandók méltóságaikat, jószágaikat és életöket koczkáztatni. Hány elő-

kelő whig beszélt nagy fennen, midőn Monmouth németalföldön volt. S mégis, midőn zászlóját kítüzte, hány előkelő csatlakozott hozzá? Könnyen megfoghatni, miért színli Lajos, hogy e hasztalan híreknek hitelt ad. Kétségkívül azt várja, hogy az angol királyt ijesztgetésekkel arra bírja, hogy a kölni tusában részére álljon. Ilyen okoskodással könnyű volt Jakabot ostoba elbizottságba andalítani. Lajos nyugtalansága és boszankodása napról napra növekedett. Éles és boszús hangon kezdett irni. Nem foghatja meg, irta többek közt, ez álmokórságot ilyen borzasztó »krisis« előestéjén. Megvan-e bűvölve a király? Megvakultak-e ministerei? Lehetséges-e, hogy Whitehallban senki se vegye észre, mi történik Angliában és a szárazon? Ily vakmerő elbizottság aligha csupa gondatlansághól ered? Hamis játéknak kell fenforogni. Világos, hogy Jakab rossz kezekben van. Barillont komolyan intették, ne higyen föltétlenül az angol ministereknek: de hiában figyelmeztették. Miként Jakabot, őt is megbűvölte Sunderland, a min nem segíthetett semmi intés.

Lajos erélyesen működött. Bonrepaupt, ki sokkal ravaszabb volt Barillonnál, a ki Sunderlandot soha sem szerette, soha sem hitt neki, Londonba küldte tengeri segély ajánlatával. Avaux egyszersmind parancsot kapott, nyilatkoztassa ki a szövetséges rendeknek, hogy Franciaország ótalma alá vette Jakabot. Nagy hadi erőt tartottak készen a hollandi határ felé. E merész kísérlet, saját ellenére megmenteni az elvakult zsarnokot, Skelton teljes hozzájárulásával történt, a ki éppen angol követ volt a versaillesi udvarnál.

Avaux, utasításához képest, kihallgatást kért a rendektől. Egész készséggel megadták. Rendkívül számos volt

a gyülekezet. Köz hiedelem volt, hogy a kereskedést illetőleg tesz valamely nyilatkozatot; s az elnök azon hiszemben irt választ hozott magával. A mint Avaux megbizását elő kezdte adni, kedvetlenség jeleit lehetett észrevenni. A kikiről azt hitték, hogy az Orániai herczeg bizodalját bírják, a földre szegezték szemeiket. Nagy lett az izgatottság, midőn a küldött jelentette, hogy urát a barátság és szövetség szoros kapcsai fűzik egybe ő brit fölségével, s hogy Anglia minden megtámadását hadizenetnek tekinti Franciaország ellen. Az elnök, merőben meglepetve, néhány kibuvó szavakat hebegett; s a tanácskozásnak vége lett. Ugyanakkor jelentették a rendeknek, hogy Lajos Fürstemburg bibornokot és a kölni káptalant ótalma alá vette.

Nagy fölindulásban voltak a követek. Némelyek ovatosságot és halasztást javasoltak. Mások csak harczot ohajtottak. Fagel hevesen kikelt a francia elbizottság ellen, s kérte társait, ne engedjék magokat fenyegetések által elrettenteni. Ily közlésre, ugymond, az a kellő felelet, hogy több katonát szedjenek s még több hajót szereljenek föl. Azonnal futárt küldtek Mindenbe Vilmos után, a hol a brandenburgi választó fejedelemmel nagy fontosságú értekezést tartott.

Azonban nem volt elég ok nyugtalanságra. Jakab mindenkép saját megrontásán dolgozott; s minden visszatartóztatására tett kísérlet csak annál gyorsabban vitte őt vesztébe. Midőn biztosságban volt trónja, midőn népei engedelmesek voltak, midőn a leghódolóbb parlament minden okszerű kívánatait megelőzni törekedett, midőn a külföldi királyságok és köztársaságok vetekedve keresték kedvét, midőn csak tőle függött, akar-e a keresztyénség közbenjáró-birája lenni: Franciaország rabszolgájává és zsol-

dosává alázta le magát. S most midőn a büntettek és eszelenségek egész serege által sikerült szomszédait, alattvalóit, katonáit, hajósait, gyermekeit magától elidegeníteni, s Franciaország pártfogásán kívül nem maradt fen egyéb menedéke: fölébredt benne a büszkeség, s elhatározta, hogy megvédi függetlenségét. Azon segílyt, melyet, midőn nem szorult rá, gyalázatos könyhullatással fogadott, most, midőn nélkülözhetlen volt rá nézve, megvetéssel utasította vissza. Miután lealjasította magát, midőn méltósága föntartásában méltó oka volt finnyásnak lennie, azon pillanatban lett hálátlanul rátartóvá, midőn e büszkeség okvetlenül romlást és gyalázatot hozott fejére. A baráti közbenjárás miatt, mely őt megmenthette, megboszankodott. Bántak-e királylyal valaha ilyen módon? Gyermeke-e ő, vagy eszelős, hogy másnak kelljen róla gondoskodni. Amolyan Fürstemburg bibornok-féle fejedelmecske-e ő, a kinek bukni kell, ha hatalmas pártfogója fen nem tartja? Meg kellett-e őt gyaláznia egész Európa előtt azon kérkedő pártfogással, a melyet soha sem keresett? Skeltont visszahívták, hogy adjon számot magaviseletéről, s a mint megérkezett, a Towerbe csukták. Citterst jól fogadták a Whitehallban, s hosszas kihallgatáson volt. Nagyobb őszinteséggel, mint a minőt a diplomaták ilyen esetben szükségesnek tartanak, tiltakozott minden ellenséges terv ellen a szövetséges államok részéről. Mert a rendeknek mindaddig nem volt semmi hivatalos tudomásuk Vilmos szándokairól; könnyen meglehet, hogy még most is megtagadták volna jóváhagyásukat azon tervtől. Jakab kinyilatkoztatta, hogy a hollandi megtámadás felőli híreknek legkisebb hitelt sem ad, s hogy a francia kormány bánásmódja meglepte és boszantotta őt. Middleton oda utasították, hogy minden külföldi követet

biztosítson, hogy Franciaország és Anglia közt semmi olyan szövetség nincsen, a minőt a versaillesi udvar, saját céljait tartva szem előtt, állított. A pápának azt mondta a király, hogy Lajos szándoka kézzelfogható, s meg fog hiúsulni. E tolakodó pártfogolás megbántás és csel egyszerűs mind. »Az én jó testvérem, monda Jakab, igen derék tulajdonokkal bir; de a hizelgés és hiúság fejét vesztette.« Adda, ki sokkal inkább aggódott Köln, mint Anglia miatt, még növelte e csodálatos csalódást. Albeville, a ki most helyére visszament, parancsot kapott, hogy a szövetséges rendek iránt barátságos biztosításokat fejezzen ki, s némi nagy hangu szavakat is ejtsen, a melyek Erzsébet vagy Olivér szájába illettek volna. »Az én uram, monda, mind hatalmánál, mind szelleménél fogva fölül áll azon helyzetben, a melyet Franciaország akar neki kijelölni. Egy angol király és a kölni érsek közt van némi különbség.« Bonrepaut hidegen fogadták a Whitehallban. A tengeri segélyt, melyet ajánlott, nem utasították teljesen vissza; de kénytelen volt visszatérni, a nélkül, hogy valamit végzett volna; s mind az Egyesült-Államok, mind Ausztria követeit értesítették, hogy azt a követséget a király kedvetlenül vette, s nem volt semmi eredménye. A forradalom után Sunderland kérkedett vele, s alkalmasint méltán, hogy ő vette rá urát, hogy Franciaország segélyét visszaútasítsa.

Jakab gonosz esztelensége, igen természetesen, haragra gerjesztette hatalmas szomszédját. Lajos panaszkodott, hogy a legnagyobb szolgálatot, melyet az angol kormánynak tehetett, e kormány az összes keresztyénség előtt meghazudtolásával viszonzta. Helyesen jegyezte meg, hogy a mit Avaux a Francia- és Angolország közti szövetséget illetőleg mondott, ha nem is betű szerint, de a dolog lénye-

gére nézve igaz volt. Nem volt ugyan fejezetekre osztott, aláírt, megpecsételt szerződmény közöttök: de néhány év óta, ilyen szerződéssel becsületes emberek előtt egyetérő biztosításokat váltottak folyvást a két udvar közt. Hozzátevé Lajos, hogy bármily magas állása legyen Európában, részéről soha sem volna oly képtelenül féltékeny méltóságára nézve, hogy bármely barátság sugalta tettben megbántást találjon. Jakab azonban nagyon is különböző helyzetben van, s nem sokára tapasztalni fogja azon segély becsét, a melyet oly visszataszítólag elutasított.

Azonban Jakab oktalansága és hálátlansága mellett is bölcsen fogott Lajos tenni, ha az egyesült rendeknek nyilvánított határozata mellett maradt volna. Avaux, kit éles belátása és ítélőtehetsége Vilmosnak méltó ellenfelévé tön, határozottan e véleményben volt. Franciaország főcéljának kell lenni, — így okoskodik az ügyes követ, — hogy Anglia szándékolt megszállását akadályozza. E megszállást úgy akadályozhatni meg, ha a spanyol Németalföldet megtámadják, s a batáv határokat fenyegetik. Az Orániai herczeg ugyan annyira rajta van kedvencz vállalatán, hogy a mellett marad, habár a fejer zászló Brüssel bástyáin lobog is. Azt mondá ugyanis, hogy csak Ostendet és Namurt bírják megtartani a jövő tavaszig, akkor olyan erővel tér vissza Angliából, mely csakhamar mindent visszafoglal, a mi elveszett. De ha így vélekedett is a herczeg, nem e véleményben voltak a rendek. Nem örömezt egyeztek volna bele, hogy főkapitányukat és seregök virágát a német tengeren átküldjék, mig egy félelmes ellenség fenyegeti saját földüket.

Lajos elismerte ez okoskodások fontosságát: de már más eljárási utat választott. Talán az angol kormány ud-

variatlansága és átalkodottsága fölingerelte őt, s érdekeinek rovására, szenvedélyét követte. Vagy talán Louvois hadügyministerének tanácsa vezette őt rossz útra, e férfiué, a ki nagy befolyással birt és Avaux iránt nem jó indulattal viseltetett. Azt határozták, hogy Hollandtól távol vidéken tegyenek nagy és váratlan csapást. Lajos seregeit rögtön visszavonta Flandriából és Németországba tört azokkal. Egy hadsereg, névszerint a Dauphin, de valósággal Duras herczeg és Vauban, az erődítési tudomány atyjának, vezérlete alatt, Philipsburgot szállotta meg. Egy másik, Boufflers marquis alatt, Wormsot, Mainzot és Triert foglalta el. Egy harmadik, melyet Humieres marquis vezérelt, Bonnba ment be. Az egész Rajna mentében Karlsruhe-tól le Kölnig győzelmesek voltak a francia fegyverek. Philipsburg eles-tének híre mindszentnapján érkezett Versaillesba, mikor az udvar épen szent beszédet hallgatott a kápolnában. A király intett a papnak, hogy álljon meg, a jó hirt tudtul adta a gyülekezetnek s letérdelvén, hálát adott istennek a nagy eredményért. A gyülekezet sirt örömeiben. A hireket örömmel üdvözlötte a vérmes és fogékony francia nép. Költők dicsőítették fonséges véduruk diadalát. Szószékekről magasztalták az egyház legidősb fiának bölcsességét és nagylelkűségét. Szokatlan pompával énekelték a »Te Deum«-ot; s az orgona ünnepélyes hangjai közé dobpörgés és harsonazaj vegyült. Pedig nem igen volt ok örvendeni. A nagy államférfiu, a ki az európai szövetség élén állott, mosolygott magában ellensége balul irányzott erélye fölött. Lajos ugyan, gyorsasága által, némi előnyöket nyert Németország felől: de ez előnyök keveset érnek, ha Anglia, mely négy király alatt egymás után tétlen és dicsőségtelenül állott, egyszerre visszafoglalja régi állását Európában. Ne-

hány hét elég volt a vállalatra, a melytől a világ sorsa függött; s e néhány hétre biztosítva voltak az Egyesült-Államok.

Vilmos fáradatlan munkássággal, s kevesebb titokban, mint eddig szükségesnek hitte, siettette most készülteit. Küludvaroktól naponként érkeztek biztosítások segély iránt. Hágában megszűnt az ellenzés. Hiában feszítette meg Avaux még ez utósó pillanatban is minden ügyességét, hogy föléleszsze azon pártot, mely három nemzedéken át küzdött az Orániai ház ellen. E párt fejei ugyan most sem baráti szemekkel tekintették Vilmost. Okuk volt félni, hogy ha Angliában kedvez neki a szerencse, korlátlan urrá lesz Hollandiában. Mindazáltal a versaillesi udvar hibái, s az ügyesség, a melylyel ő e hibákat fölhasználta, lehetlenné tették minden ellenzés folytatását ellenében. Látta, hogy jelen az idő, kikérni a rendek jóváhagyását. Amsterdam volt főhelye a pártnak, a mely nemzetsége, állása és személye iránt ellenséges indulattal viseltetett, s még Amsterdamtól sem lehetett azon pillanatban legkevesebb is tartani. Némely főbb hivatalnokok vele, Dykvelttel és Bentinckel folyvást zárt tanácskozásokat tartottak, s rávették őket, hogy előmozdítani ígérték a nagy tervet, vagy hogy legalább nem ellenzendik azt: némelyek Lajos kereskedelmi rendeletei által voltak elkeseredve: némelyek atyafiaik és barátaik sorsát fájlalták, a kiket a francia dragonyosok zaklattak: némelyek visszarettentek a felelősségtől, ha szakadást okoznának, mely romlást hozhatna a batáv szövetségre: némelyek a köznéptől féltek, mely buzgó papok által izgatva, a protestáns ügy minden árulója ellen kész volt rövid uton elégtételt venni. Ezek szerint azon városi tanács többsége, mely sok ideig Franciaország érdekeinek szol-

gált, Vilmos vállalata mellett nyilatkozott. Ezzel vége volt minden ellenkezéstől való félelemnek az Egyesült-Államok bármely részében; s a szövetség részéről, titkos ülésekben, annak rende szerint, megnyerte a teljes jóváhagyást vállalatára.

A herczeg már egy alkalmas tábornokot nézett ki alvezérnek. Ez valóban nem könnyű dolog volt. Egy véletlen lövés, vagy orgyilkos töre a hadjáratot egyszerre megfoszthatta fejétől. Szükség volt, hogy készen álljon, a ki az üres helyet elfoglalja. Lehetlen volt pedig angolt választani, a nélkül, hogy vagy a whigek, vagy a toryk meg ne bántassanak: s nem is volt egy angol is akkor, ki jelét adta volna, hogy a hadjárat vezérletére bir szükséges ügyességgel. Más részről nem volt könnyű valamely idegennek adni az elsőséget, a nélkül, hogy a büszke szigetlakók nemzeti érzelmeit ne sértsék. Egy ember volt, s csak is egy Európában, ki ellen semmi kifogást nem találhattak. Fridrik, Schombergi gróf, egy pfalzi nemes házból eredt német. Közönségesen a hadtudomány élő legnagyobb mesterének tartották. Egyenessége és ájtatossága, mely erős kisérteteket állott ki, általános tiszteletet és bizalmat vivott ki. Noha protestáns volt, számos évig Lajos szolgálatában állott s tőle, a jézsuiták mesterkedései daczára, kinyerte a franczia tábornagi pálczát. Mikor dühöngni kezdett az üldözés, a derék »veterán« erős lélekkel megvetette a királyi kegynek hittagadás által megszerzését; zugolódás nélkül letette minden méltóságát és parancsnokságait, választott hazáját elhagyta örökre, s a berlini udvarnál keresett menedéket. Hetvenedik évét már meghaladta, de mind lelki, mind testi ereje még teljes épségben volt. Megfordult Angliában, s igen szerették és tisztelték őt ott. Volt valóban olyas előnye, a

melylyel akkor kevés külföldi kérkedhetett: tudniillik nyelvünkön nemcsak érthetőleg, de tisztán és szépen beszélt. Őt nevezték, a Brandenburgi választófejedelem megegyezésével s minden angol pártfőnök hév helyeslésével, Vilmos helyettesévé.

S most tele volt Hága brit kalandorokkal minden pártból, a kiket Jakab zsarnoksága rendkívüli szövetségben egyesített, vén királpártiakkal, a kik a trónért ontották véreket, vén izgatókkal a parlament hadseregéből, torykkal, kiket a kirekesztési törvény idejében üldöztek, whigekkel, a kik a szárazföldre menekültek, mivel résztvettek a rozsházi összeesküvésben.

Kitünőbbek voltak e nagy gyülekezetben: Gerard Károly, Macclesfieldi gróf, egy régi cavalier, a ki I Károly mellett harczolt, s II. Károlylyal osztozott a számkivetésben; Campbell Arkhibáld, ama szerencsétlen Argyle idősb fia, de ki dicső nevéen s egy nagy számú »clan« elidegeníthetlen ragaszkodásán kívül semmit sem örökölt; Paulet Károly, Wiltshire gróf, a Winchester grófság leendő örököse; és Osborne Peregrin, Dumblane lord, a Danby grófság egykori örököse. Mordaunt, ki a kalandokra nyílt kilátásokban gyönyörködött, mikre ellenállhatlanul vonzá őt szilaj természete, a legelső önkéntesek között volt. Saltouni Fletcher épen a keresztyénség határait védte a hitetlenek ellen, midőn megtudta, hogy ismét remény van hazája szabadulására, s azonnal sietett kardját fölajánlani. Sir Hume Patrick, ki, mióta Skócziából menekült, szerényen élt Utrechtben, most szintén előlépett a homályból: de szerencsére ez alkalommal kevés kárt tehetett ékesszólása; mert az Orániai herczegnek semmikép sem volt kedve oly vitázó társaság vezére lenni, a minő Argyle vállalatát dugába

döntötte. A finom és nyugtalan Wildman, a ki kevéssel azelőtt nem találta biztosnak Angliában tartózkodni, s Németországba vonult, most a herczeg udvarába jött Németországból. Ott volt Carstairs is, egy skót presbyteri pap, a kinél akkor nem volt fortélyosabb és merészebb politikus. Nehány évvel azelőtt Fagel fontos titkokat bizott rá, s ő azokat a legrettentőbb kinzások daczóra, melyeket a hüvelysróffal és spanyolcsizmákkal rajta véghezvittek, állhatatosan megőrzötte. Ritka lelki ereje által a herczeg bizalmát és becsülését annyira megnyerte, a mint csak valaki Bentincken kívül. Ferguson nem maradhatott nyugton, midőn forradalom készült. Helyet szerzett magának a hajóhadban, s menekült társai közt sürgölődött: de általában megvetéssel és bizalmatlansággal találkozott. Azon tudatlan és hő agyu száműzöttek közt, a kik a gyöngé Monmouth-t romlásra ösztönözték, nagy ember volt: de azon komoly államférfiak és hadvezérek közt, a kikkel a határozott és éles eszű Vilmos gondjait megosztotta, nem találhatott helyet egy alacsony lelkű izgató, a ki fél bolond, fél gazember volt. A különbség az 1685. és 1688-diki hadjáratok közt bőven kitetszett a nyilatkozatokból, a melyeket e hadjáratok vezérei kiadtak. Monmouthnak Ferguson firkált egy oktalan és otromba gúnyiratot London fölégetése, Godfrey meggyilkolása, Essex lemészárlása és Károly megmérgezése felől. Vilmos nyilatkozatát a nagy pensionárius, Fagel tette föl, a ki nagy hirben állott, mint publicista. Nehézkes, tudós, s eredeti alakjában igen hozadalmas volt ugyan; de megrövidítették s angolra fordították Burnet által, a ki igen tudott népszerűen írni. Ünnepeyes előszóval kezdődött, a melyben elő volt adva, hogy a törvény szoros megtartása a népek boldogságára s a kormányok biztossá-

gára nézve egyaránt szükséges minden társadalomban. Az Orániai herczeg ennél fogva mély megilletődéssel szemlélte, hogy azon országnak, a melyhez őt vér és házasság szoros köteléke füzte, alaptörvényeit, gonosz tanácsosok sugallata következtében, otrombául és rendszeresen sértegetik. A parlament határozatai alól fölmentés jogát annyira kiterjesztették, hogy az egész törvényhozói hatalmat a koronának tulajdonították el. Az alkotmány szellemével ellenkező tételeket eszközöltek a törvényszékektől, kitevén birót biró után, miglen a törvényszéket olyan emberekkel töltötték be, a kik készek voltak vakon követni a kormány utasításait. A király ismételt ígéretei daczára, hogy az uralkodó vallást fön fogja tartani, nemcsak a polgári hivatalokat, de az egyházi javadalmakat is olyan embereknek adták, a kiknek ellenséges indulata az államvallás iránt köztudomásra volt. Az egyház kormányát, világos törvények daczára, egy új ítélőszékre, a magas bizottságra ruházták: s e törvényszéken egy bevallott pápistának engedtek ülést. Anglia szabadságai nagy oklevelének megvetésével kivetették a jó alattvalókat tulajdonukból, mert nem akarák megszegni esküjüket és kötelelességeiket. Ez alatt oly egyéneket tettek, az ifjuság megrontása végett, papnöveldek igazgatóivá, a kiknek, törvény szerint, a szigetre sem volt szabad lábukat tenni. A helytartókat, a helyettes biztosokat, békebirákat seregéstől bocsátották el, mert nem akartak veszélyes és alkotmányellenes politikát gyámolítani. Az ország majd minden községe szabadalmait megtámadták. A törvényszékek olyan állapotban voltak, hogy ítéleteik még polgári ügyekben is megszűntek bizalmat gerjeszteni, s szolgáliságuk a büntető pörökben ártatlan vérrel mocskolta be az országot. Mindezen visszaéléseket, a melyektől iszonynyal

fordúl el az angol nemzet, úgy látszik, ir pápistákból álló hadseregnek kell vala védelmeznie. S még ez sem volt elég. A legönkényesb fejedelmek sem tekintették soha bűnnek, ha az alattvaló szerényen és békesen előterjesztette sérelmeit, s orvoslásukért esedezett. De Angliában most főbenjáró büntett gyanánt bántak az esedezéssel. Csupán mivel a fejedelemnek a legtiszteletteljesb kifejezésekkel irt folyamodást nyújtottak be, börtönbe vetették és pörbe fogták az egyház atyáit, s minden birót azonnal elmozdítottak hivatalából, a ki mellettök szavazott. Szabad és törvényes parlament egybehívása ugyan hathatós orvoslója lehetne mind e bajoknak: de, mig a kormány szelleme merőben meg nem változik, a nemzetnek nem lehetett kilátása ilyen parlamentre. Az udvarnak szemlátomást az volt szándoka, hogy átalakított testületek és pápista választási tisztviselők által olyan gyülekezetet hozzon össze, a mely csak nevét viselné az alsóháznak. Végre némi körülmények forognak fön, a melyek erős gyanura adnak okot, hogy a walesi herczegnek mondott gyermeket nem a királyné szülte valóban. Ezen okoknál fogva a herczeg, eszében tartván rokonságát a királyi házzal s háladó levén ama hajlamért, a melyet az angol nép szeretett neje és önmaga iránt mindenkor tanúsított, engedve sok egyházi és világi főrendű és sok egyéb minden rendű és rangú személy megkeresésének, elhatározta, minden erőszak visszaverésére elegendő erőnek élni átkelni Angliába. Minden hóditási gondolatnak ellenmondott. Erősen ígérte, hogy mig seregei a szigetben lesznek, a legszorosabb fegyelem alatt fogja azokat tartani, s hogy azonnal vissza fogja küldeni, mihelyt a nemzet a zsarnokságtól meg lesz mentve. Egyedüli célja, hogy szabad és törvényes parlament gyüljön egybe: s ünnepélyesen fogadta,

hogy e parlamentre hagyja minden köz- és magán viszony elhatározását.

Mihelyt e nyilatkozat másolatait szétszórták Hágában, egyenetlenség jelei mutatkoztak az angolok közt. A zavorszerzésben fáradatlan Wildman némely földieit, s többek közt a könnyelmű és fejes Mordauntot azon nyilatkozatra bírta, hogy ilyen alapon nem fognak fegyvert. Az irat csak a cavalierék és papok tetszését vadászsza. Az egyház sérelmeit és a püspökök pörfefogatását kellett túl kiemeltek; s szót sem tettek azon zsarnoki módról, a mint a toryk a whigekkel bántak, mielőtt az udvarral meghasonoltak. Wildman tehát egy ellenszerkezetet adott elő, melyet maga készített, s a mely ha elfogadják vala, az egész angol pap-ságot és a birtokos aristocratia négyötöd részét elidegenítette volna. A whigek fejei erősen ellene szegültek. Russel különösen kinyilatkoztatta, hogy ha ilyen esztelen utat választanak, vége lesz az egyesülésnek, melytől egyedül várhatja a nemzet szabadulását. A versengést végre Vilmos tekintélye szüntette meg, a ki, szokott józan okosságához képest, elhatározta, hogy a nyilatkozmány körülbelől úgy maradjon, mint Fagel és Burnet szerkesztették.

Mig ezek történtek Hollandiában, Jakab végre érezni kezdte veszedelmét. Több oldalról özönlöttek az értesítések, a melyeket tekintet nélkül nem hagyhatott. Végre egy Albevillettől érkezet sürgöny minden kétséget eloszlatott. Mondák, hogy midőn a király azt olvasta, a vér elhagyta arczát, s szótlan maradt egy ideig. Valóban volt is oka megrettenni. Az első keleti szél ellenséges hadi erőt hozhatott országa partjaira. Egyetlen hatalom kivételével, egész Europa türelmetlenül várta bukása hírét. Ez egyetlen hatalom segélyét esztelenül visszautasította. Sőt bántalmak-

kal viszonzta a barátságos beavatkozást, a mely meg fogta menteni. A francia seregek, melyeket, saját esztelensége nélkül, az Egyesült-államok elrettentésére fordítottak volna, Philipsburgot ostromlották vagy Mainzban feküdtek. Néhány nap alatt koronájáért és kisdied fia születési jogáért kelle harcolnia angol földön. Segédeszközei, ugyan látszólag, nagyok voltak. A hajóhad sokkal jobb állapotban volt, mint trónraléptekor: s e gyarapodást egy részben saját törekvéseinek lehetett tulajdonítani. Nem nevezett ki főtengernagyot, nem állított föl tengerügyi tanácsot, hanem a tengeri állapotok főigazgatását magának tartotta, s Pepys derekasan segítette őt. Közmondás tartja, hogy az ur szemében jobban bizhatni, mint helyettesében: s a vesztegetés és hivatalárulás idejében, egyebekhez képest, valószínűleg ment visszaélésektől azon szakosztály, a melyre bármily gyöngé értelmiségű fejedelem maga szoros figyelmet fordít. Könnyű lett volna Jakabnál ügyesebb tengerészügyi ministert találni; de nem fogott könnyű lenni az akkori államférfiak közt, Jakabon kívül más tengerész-ministert találni, a ki a tárákkal hűtlenül nem bánik, a szerződőkkel magát meg nem fizetteti, s a koronát oly igazítások költségeivel nem terheli vala, melyeket soha sem tettek. Valóban a király majdnem az egyedüli személy volt, a kiben bizni lehetett, hogy a királyt meg nem lopja. E szerint az utóbbi három év alatt sokkal kevesebb lopás és pazarlás történt a hajótárakban, mint azelőtt. Alkalmas tengeri hajókat építettek. Igen jó rendeletet adtak ki, mely szerint nagyobbították a kapitányok fizetését, s egyszermind keményen megtiltották nekik az áruszállítást, királyi engedelem nélkül, egyik kikötőből a másikba. E javítások eredménye észrevehető vala immár; s Jakabnak nem volt volna

nehéz, rövid idő alatt, tekintélyes hajóhadat indítani ki. Harmincz sorhajó, megannyi harmad-negyed rendű, volt a Temzén Dartmouth lord vezénylete alatt. Dartmouth hűsége felül állt minden gyanún; s azt tartották felőle, hogy annyi ügyességgel és tudománnyal bir pályájához, mint bármelyik azon patricius tengerészek közül, a kik az időben a legfőbb hajóhadai tisztségekre emelkedtek, s a kik a tengeren hajós tisztek, s a szárazon gyalogsági ezredek voltak egyszersmind.

A rendes hadsereg nagyobb volt, mint a minőt bármely angol király vezérlett valaha, s gyorsan szaporították. A fenálló ezredekbe uj századokat osztották be. Intézkedtek uj ezredek állítása iránt. Az angol seregekhez négy ezer embert adtak. Három ezeret nagy sietve hívtak át Ír-földről. Ezenfölül szintannynak adtak parancsot, hogy Skócziából dél felé menjenek. Jakab közel negyven ezerre számította a »militián« kívül azon erőt, melyet a támadók elé fogott állithatni.

A hajóhad és katonaság tehát bőven elég volt, a hollandi támadást visszaverni. De lehetett-e bizni e hajóhadban és katonaságban? Nem sereglenek-e a nemzetőrök is ezrenként szabadítójuk zászlója alá? Azon párt, mely néhány év előtt Monmouthért kardot vont, kétségkívül sietni fog az Orániai herczeget üdvözölni. S hova lett az a párt, a mely negyvenhét éven át a királyság védbástyája volt? Hol voltak most azok a vitéz gentlemanek, a kik mindig készek voltak véröket ontani a koronáért? Bántalmakkal és sérelmekkel illetve, a törvényszéki padokról elkergetve, minden katonai parancsnokságtól megfosztva, leplezetlen örömmel szemlélték fejedelmök veszélyét. Hol voltak azok az egyháznagyok és papok, a kik tizezer szószékről hirdet-

ték, hogy engedelmeskedni kell isten fölcent helytartójának? Némelyeket börtönbe zártak; némelyeket kizsákmányoltak; mindnyájan a magas bizottság vas pálczája alatt s óráról órára félelemben voltak, hogy a zsarnokság valamely új csapása megfosztja birtokaiktól, s egyetlen falat kenyér nélkül hagyja őket. Nem látszott hihetőnek, hogy az egyháziak azon tant, melyre különösen büszkék voltak, most is annyira elfeledték volna, hogy tettleges ellenállásban vennének részt. De a ki őket elnyomta, várhatta-e, hogy azt a szellemet fogja köztök találni, a mely az előbbi nemzedék alatt Essex és Waller hadseregei fölött diadal-maskodott, és csak kétségbeesett küzdés után engedett Cromwell szellemének és erélyének? Félelem fogta el a zsarnokot. Nem ismételte többé, hogy mindig engedékenység rontotta meg a fejedelmeket; s nagy nehezen bevallotta, hogy erőt kell magán vennie, s még egyszer kedvét keresnie a toryknak. Van ok hinni, hogy Halifaxot ez időben megint fölszólitották hivatalvállalásra, s hogy nem volt idegen attól. A trón és nemzet közt közbenjárás különösen, a mire mindenek fölött alkalmas volt, s a melyre vágyott. Nem tudni, miként szakadt meg vele az alkudozás; de alkalmasint a fölmentő hatalom kérdése volt a legyőzhetlen nehézség. E hatalom elleni ellenséges indulata miatt esett ki három évvel az előtt a kegyelemből, s azóta semmi olyas nem történt, a mi miatt megváltozhatott volna nézeteiben. Másfelől Jakab teljesen el volt határozva, semmit sem engedni e pontra nézve. Más tárgyban nem volt oly átkodott. Kiáltványt adott ki, a melyben ünnepélyesen ígérte, hogy ótalmazza az angol egyházat, s fentartja az »Uniformity« törvényt. Nyilvánította, hogy nagy áldozatokra kész a béke kedvéért. Nem követeli

többé, hogy a római katolikusokat bocsássák be az alsóházba; s bízik benne, hogy népe méltányolni fogja hajlama ilyes tanúságát, kívánatait teljesíteni. Három nappal utóbb szándokát fejezte ki, visszahelyezni mindazon tisztviselőket, a kiket elbocsátottak, mivel politikáját pártolni nem akarták. Másnap megszüntették Compton fölfüggesztését.

Ugyanez időben a király minden püspöknek kihallgatást adott, a ki éppen Londonban volt. Azok kértek bebocsátást, hogy a fenforgó körülmények közt tanácsot adhasanak. A primás volt a szónok. Egész tisztelettel kérte, hogy alkalmas emberek kezébe adják a kormányt, hogy vegyenek vissza minden intézkedést, mely a fölmentési jog színe alatt történt, hogy szüntessék meg az egyházi bizottságot, orvosolják a Magdolna-collegium sérelmeit, s állítsák vissza a helyhatósági testületek régi kiváltságait. Igen érthetőleg érintette, hogy van bizonyos igen ohajtandó körülmény, a mely a trónt teljesen biztosítná, s a meghasonlott országot megnyugtatóná. Ha ő fölsége a vitás pontokat a római és angol egyházak között újra tekintetbe venné, talán isteni malaszt szállna az indokokra, a melyeket a püspökök elé kívánnak terjeszteni, s meggyőződnék hogy kötelességében áll, atyja és nagyatyja hitére visszatérnie. Eddig, monda Sancroft, társai értelmét fejezte ki. Van még egy tárgy, miről velök nem tanácskozott, mire azonban kötelességének tartja figyelmeztetni. Egyedül ő a papi rendből, a ki őt arra, önérdek gyanúja nélkül, figyelmeztetheti. A yorki érseki szék három év óta áll üresen. Az érsek esedezett a király előtt, hogy azt késedelem nélkül töltsse be valamely istenfélő és mívelt papi személylyel, hozzá adván, hogy ily egyént könnyen találhatni azok közt, a kik akkor

a király színe előtt állottak. A király annyira ura volt magának, hogy e nem ínye szerinti tanácsot megköszönte s ígérte, hogy fontolóra veszi a mondottakat. A fölmentési jogra nézve egy pontban sem akart engedni. Egy nemképes egyént sem bocsátottak el a polgári vagy katonai hivatalból. Sancroft tanácsaiból azonban egykettőt elfogadtak. Negyvennyolcz óra alatt el volt törölve a magas bizottság. Elhatározták, visszaállítani London városa »chartáját«, a melyet hat évvel azelőtt eltöröltek; s a koraltnok ünnepélyesen vitte vissza a tiszteletreméltó pergamentet a Guildhallba. Egy héttel utóbb tudósították a közönséget, hogy a wincesteri püspököt; a ki hivatala szerint a Magdolna-collegium fölügyelője volt, megbizta a király helyrehozni a mi a collegiumban hibásan történt. Csak hosszas küzdés, keserű fájdalom között szánta el magát Jakab ez utósó lealáztatásra. Nem is engedett, mielőtt az apostoli vicarius, Leyburn, a ki, mint látszik, mindig becsületes és bölcs emberhez illőleg viselte magát, ki nem nyilatkoztatta, hogy nézete szerint igazságtalanság történt a kitett elnökön és tagokon, s hogy mind vallásos, mind politikai indokoknál fogva, elégtételt kell nekik adni. Nehány nap mulva kiáltvány jelent meg, mely minden helyhatóságnak visszaadta eltörlött kiváltságait.

Jakab azzal kecsgettette magát, hogy ily nagy engedmények, a melyeket egy hónap rövid folyama alatt adott, visszaszerzi részére alattvalói szívet. Nem is lehet kétség, hogy ez engedmények, ha akkor adják, midőn még nem volt ok támadást várni Hollandiából, sokat tettek volna a toryk kiengesztelésére. De oly uralkodók, a kik a félelemnek adják meg, a mit az igazságtól megtagadtak, hálát ne várjanak. Három éven át a király semmi okra, semmi ké-

résre nem hallgatott. Minden minister elvesztette hivatalát, mihelyt az ország polgári és egyházi alkotmánya mellett szót mert tenni. Egy mindenek fölött hű parlament simán és egész tisztelettel tiltakozni merészelt Anglia alaptörvényei megszegése ellen, s keményen megpirongatták, elnapolták és feloszlatták. Birót biró után megfosztottak hivatalától, mivel nem akart a törvényekkel merőben ellenkező ítéleteket hozni. A legtekintélyesb cavaliereket egészen kizárták megyéjük igazgatásából, mert nem akarták elárulni a közszabadságot. A papokat seregestől fosztották meg javadalmaiktól, mivel megtartották esküjüket. A főpapok, a kik rendithetlen hűségének köszönheté a király a koronát, a melyet viselt, térdeiken könyörögtek előtte, ne parancsolja, hogy isten és hazájuk törvényeit megszegjék Szerény folyamodásukat lázító iratnak bélyegezték. Leszidták, fenyegették, börtönbe vetették, pörbe fogták őket, s alig kerülhették ki a végromlást. Akkor végre a nemzet tapasztalván, hogy a jogot elnyomja a hatalom, s hogy még az esedezést is büntettnek veszik, elkezdett a harcz koczkája megkísértéséről gondolkodni. A zsarnok megtudta, hogy fegyveres szabadító áll készen, s hogy a whigek és toryk, dissenterek és egyháziak melegen fogják üdvözleni. Azonnal minden megváltozott. Azon kormány, mely kirablással és üldözéssel fizetett a hosszas és buzgó szolgálatért, s mely fontos okokra és ünnepélyes esedezésekre csak bántalmakkal és gúnynyal felelt, egyszerre rendkívül kegyessé lön. Minden hirlap valamely sérelem megszüntetését hirdette. E szerint világos volt, hogy a király méltányosságában, emberségében, lekötött szavában semmi bizalmat nem lehetett helyezni, s hogy csak addig fog jól kormányozni, míg nagyon tart az ellenállástól.

Alattvalói tehát sehogy sem voltak hajlandók visszaadni neki bizalmukat, melyet méltán vesztett el, avagy tágitni a nyomáson, a mely egyedül volt képes uralkodása alatt jótéteket sajtolni tőle ki. Napról napra türelmetlenebbül várták a hollandok érkezését. A köznép keserűen szidta és átkozta a szelet, mely az időtájban egész átalkodottsággal nyugot felől fűtt, s mely a herczeg hajóhadát föltartóztatta, míg újabb ir ezredeket hozott Dublinból Chesterbe. Az időjárás is pápista, mondának. Népcsoportok álldogáltak Cheapsidben, a bow-churchi szép torony szélkakasára meresztvén szemeiket, s protestáns szélért imádkoztak.

A közérzelmet növelte bizonyos esemény, melyet, bár csupa véletlen volt, a király hűtlenségének tulajdonítottak. A winchesteri püspök tudtul adta, hogy, a királyi parancsok értelmében, vissza szándékszik helyezni a Magdolna-collegium kicsapott tagjait. Október 24-két határozta ez ünnepélyre, s 20-án Oxfordba ment. Az egész egyetem nagy várakozásban volt. A kicsapott tagok az ország minden részéből megérkeztek, alig várták, hogy szeretett hajlékuk birtokába léphessenek. Háromszáz lovas gentleman kísérté a felügyelőt szállására. Mentében zugtak a harangok, s örömittas tömeg lepte el a főutczát. Nyugodni mentek. Másnap reggel vidám népsereg gyűlt össze a Magdolna-collegium kapujában; de a püspök nem jelent meg; s nem sokára megtudták, hogy egy királyi futár költötte föl ágyából, azon utasítást hozván neki, hogy azonnal térjen vissza a Whitehalba. E rendkívüli csalódás nagy csodálkozást és aggodalmat okozott; s nem sokára hírek érkeztek, melyek a király szándoka változtatását teljesen megmagyarázni látszottak azok előtt, a kik, nem ok nélkül, a legrosszabbat voltak hajlandók hinni. A hollandi

hadak tengerre szálltak, de a zivatar visszahajtotta. A hír még nagyította a bajt. Sok hajó, mint mondák, elsülyedt. Ezer meg ezer ló veszett oda. Minden szándokkal föl kell hagyni Anglia ellen, legalább ez évben. Ime jó lecke a nemzetnek. Mig rögtöni támadást és lázadást várt Jakab, parancsot adott, hogy adjanak elégtételt azoknak, a kiket törvénytelenül kifosztott. A mint biztosnak találta magát, visszavette a parancsot. E vád noha mindenki hitte akkor s azóta is ismételték az írók, a kiknek jól értesülve kell vala lenniök, alaptalan volt. Bizonyos, hogy a hollandi hajóhad balesetét a Westminsterben csak néhány órával elébb tudhatták meg, miután a winchesteri püspök a rendelést vette, hogy Oxfordból el kellett mennie. A királynak azonban nem igen volt oka népe gyanakodása ellen panaszkodni. Csak ő volt oka, ha némelykor a nép, a nélkül, hogy szorosabban utána járt volna, bectelen politikájának tulajdonította, a mi valóban véletlennek vagy gondatlanságnak volt eredménye. Hogy olyan embernek, ki hitét megszokta szegni, akkor sem hisznek, midőn azt meg akarja tartani, csak igazságos és természetes büntetése egy része.

Megjegyzésre méltó, hogy Jakab csupán az által vont magára egy nem érdemlett vádat, hogy magát egy másik, szintén nem érdemelt vád alól megtisztítsa. A winchesteri püspököt azért hívták sietve vissza Oxfordból, hogy a titkos tanács egy rendkívüli ülésében, vagy inkább az előkelők gyülekezetében, a kiket a Whitehallban hívtak egybe, részt vegyen. Ez ünnepélyes ülésben a titkos tanácsosokkal együtt minden egyházi és világi főrendű, a ki épen a fővárosban vagy annak közelében volt, a bírák, a korona ügyvédei, London polgárnagya és tanácsosai jelen voltak. Petre intést kapott, hogy jól teszi, ha meg nem jelenik. Valóban

kevés peer fogott volna vele együtt ülni. Az asztal felső vége mellett egy karszék állott az özvegy királyné számára. Anna hercegnőt megkérték, jelenjék meg, de gyöngélkedéssel mentette magát.

Jakab értesíté e nagy gyülekezetet, hogy szükségesnek tartja bizonyságokat adni elő fia születését illetőleg. Rosz emberek mesterkélései annyira megmérgezték a közvéleményt, hogy igen sokan alátett gyermeknek hiszik a walesi herceget. De az isteni gondviselés kegyelmesen úgy rendelte, hogy kevés fejedelmi gyermek jött valaha oly számos tanú jelenlétében világra. E tanúk aztán megjelentek és bizonyságot tettek. Miután e tanúvallomások megtörténtek, Jakab nagy ünnepélyesen nyilvánítá, hogy az ellene fölhozott vád merőben hamis s inkább ezer halált szenvedne, hogysesm bármely gyermekén igaztalanságot követne el.

A jelenvoltak mindnyájan megelégedetteknek látszottak. A bebizonyítást azonnal közhírré tették; s értelmes és részrehajlatlan egyének előtt eldöntő volt az. De az értelmesek száma mindenkor kisebb; s akkor alig volt valaki részrehajlatlan. Az egész nemzet meg volt győződve, hogy minden igaz pápista kötelességének tartja a hamis esküvést, ha az által egyháza érdekét előmozdithatja. Azon embereket, a kik protestánsoknak születvén, haszonlesésből azt állították, hogy a pápista hitre tértek, még kevesebbé tartották, ha ugyan lehetséges volt, hízelt érdemlőknek, mint a pápistákat. Mindazokat tehát, a kik e két osztályhoz tartoztak merőben érvényteleneknek tartották. Ezáltal igen alásülyedt a tanuság nyomatóka, a melyre Jakab támaszkodott. A mi fenmaradt, gonoszul megrostálták. Azon néhány protestáns tanúk közül, a kik valami lényegest mond-

tak, mindegyik ellen kifogást tettek. Az egyik, köztudomás szerint, éhes tányérnyaló volt. A másik nem hittagadó ugyan még, de egy hitehagyottnak közel rokona. A nép kérdezte, mint kezdetben mindjárt kérdezték, hogy ha minden rendén volt, a király, tudván, a mint hogy tudta, hogy sokan kételkednek neje terhessége felől, miért nem gondoskodott a szülés kielégítőbb bizonyosságairól? Nem volt-e a hibás időszámítás, a lakás rögtöni változtatása, Anna herczegaszony és a canterbury érsek távolléte gyanut gerjesztő? Miért nem volt az uralkodó egyházból egy fő pap sem jelen? Miért nem hívták meg a hollandi követet? Miért nem engedték meg mindenek fölött, a Hydeknek, kik a koronának hű szolgálói, az egyház hű fiai s unokahugaik érdekeinek természetes őrei voltak, hogy azon pápisták seregébe vegyüljenek, a kik a királyi hálóteremben s annak közelében egybegyültek? Szóval miért nem volt a jelen voltak hosszú sorában egyetlen név sem, mely köztiszteletet és bizalmat igényelhet vala? E kérdésekre az a valódi felelet, hogy a király gyöngé értelmű, kényúri természetű volt, hogy szántszándékkal ragadta meg az alkalmat, megvetését nyilvánítani alattvalóinak véleménye iránt. De a sokaság nem elégedvén meg e magyarázattal, a mi valóban csak esztelenség és átalkodottság eredménye volt, alattomos roszelelkűségnek tulajdonította. S nem csak a sokaság volt e hitben. Anna herczegnő, a tanácsülés utáni reggel, oly megvetőleg szólt, öltöző asztalánál, a bizonyításról, hogy magok az öltöztető szobalányok is fölbátorodtak, tréfát üzni abból. Némelyek a lordok közül, a kik jelen voltak a vizsgálaton, s kijelenték megelégedésüket, valóban megvoltak győződve. Lloyd, st. asaphi püspök, kinek ájtatossága és tudománya

köztiszteletben részesült, élte fogytáig azon hiedelemben maradt, hogy csalást követtek el.

A tanács előtti tanúvallomásokról alig értesült a község, midőn néhány óra mulva hire támadt, hogy Sunderlandot minden hivatalából elbocsátották. Kegyvesztésének hire, mint látszik, meglepte a kávéházi politikusokat, de a kik a palotában történeteket figyelemmel kísérték, nem csodálkoztak rajta. Törvényes vagy csak megközelíthető adatokkal nem lehetett árulást sütni rá: de a kik fölötte szorosán őrködtek, erősen gyanúba vették, hogy egy vagy más uton összeköttetésben áll azon kormány elleneivel, a melyben oly magas helyet foglalt el. Ő a nélkül, hogy arca némelig változott volna, elátkozta magát mind ezen, mind a más világon, ha bűnös. Esküdött, hogy egyetlen hibája, hogy nagyon is buzgón szolgálja a koronát. Nem vágott-e el minden hidat maga után, melyen, szerencsétlenség esetében, visszavonulhatna? Nem volt-e folyvást a fölmentő hatalom mellett, nem ült-e a magas bizottságban, nem irta-e alá a parancsot a püspökök elfogatására, nem jelent-e meg, élete kockáztatásával, a Westminsterhallt ellepő ezerek átkai és mocsikai közt, ellenök, mint tanú? Nem adta-e hűségének utósó bizonyosságát, midőn elhagyván valását, nyilvánosan azon egyházhoz csatlakozott, melyet a nemzet gyűlölt? Mit remélhetett ő a változástól? Mi minden nem várt reá? Ez indokok, bár helyeseknek látszottak s a legtetszelgőbb ügyességgel voltak előadva, nem birtak azon benyomásnak ellenállani, a melyet a suttogások s száz különböző helyről egyszerre érkező hírek tettek. A király napról napra hidegebb lett. Sunderland a királyné segélye által igyekvék magát fentartani, kihallgatást nyert ő fölségénél, s épen ennek laktermében volt midőn Middle-

ton belépett, s a király parancsából visszakérte tőle a pecséteket. Azon este a megbukott minister utószor volt titkos értekezésem a királynál, a kinek hízelt és a kit elárult. A találkozás igen különös volt. Sunderland remekül játszotta a rágalmazott erény szerepét. Ő, ugymonda, nem sajnálja az államtitkárságot vagy a tanácselnökséget, csak fejedelme becsülését tarthassa meg. »Fölség, ne tegyen, ó ne tegyen a legszerencsétlenebb emberré országában, nyilatkoztassa ki, hogy fölment a hűtlenségi vád alól.« A király alig tudta, mit hívó legyen. Valódi adat nem volt a büntettré, s azon erély és pathos, a melylyel Sunderland hazudott, élesebb értelmén is kifogott volna, mint a minővel dolga volt. A francia követség előtt hálálkodásai még hitelre találtak. Ott kinyilatkoztatta, hogy néhány napig még Londonban marad, s meg fog jelenni az udvarnál. Azután althorpei mezei lakába vonul, s megkísérte gazdálkodással helyrehozni eltékozoltt vagyonát. Ha forradalom ütne ki, kénytelen lenne Franciaországba sietni. Roszul jutalmazott hűsége előtt nem marad fen más menhely.

A pecséteket, a melyeket Sunderlandtól elvettek, Prestonnak adták. Ugyanazon hirlap, mely e változást közlöt, hivatalosan tudatta egyszersmind azon veszélyt is, mely a hollandi hajóhadat érte. Ezen csapás valóban komoly volt, noha korántsem annyira komoly, mint a király és csekély számú hivei, ohajtásuk által megcsalatra, hinni akarták.

Oktober 16-án a hollandi rendek ünnepélyes ülést tartottak. A herczeg bucsút mondani jött. Megköszönte jószágukat, a melylyel, mikor árván maradt, gondját viselték, meg a bizalmat, melyet kormányzása alatt benne helyeztek, és a segélyt, melyet e fontos időszakban adtak neki. Kérte őket, hinnék el, hogy mindenkor hazája érdekeinek

előmozdítása volt szándoka, törekvése. Most elválík tőlök s talán soha sem jó vissza. Ha a reformált hit és Európa függetlensége védelmében el találna esni, gondviselésökbe ajánlotta szeretett nejét. A »nagy pensionarius« zokogva felelt; s az egész tekintélyes tanácsban senki sem volt, a ki megállotta volna, hogy ne könyezzen. De Vilmos vas stoicismusa soha sem engedett; s olyan nyugodtan és komolyan állott könyező barátai közt, mintha csak rövid időre akarná őket elhagyni, hogy looi birtokán vadászszon.

A főbb városok követei a hajóra kísérték őt. Még Amsterdam, a kormány elleni ellenzék eme főhelyének, képviselői is tanusították iránta e figyelmet. Az nap Hága minden egyházában nyilvános imákat mondtak érte.

Estve felé Helvoetsluysba ért s »Brill« nevü fregátra szállott. Azonnal fölventák lobogóját. A nassauai czimer az angol czimerrel együtt volt azon. A háromlábnyi betűkkel himzett jeligét szerencsésen választották. Az Orániai ház sokáig használta e félkörben irt jelvényt: »Fentartom.« A félkört most e nagy jelentőségü igékkel egészíték ki: »Anglia és a protestáns vallás szabadságát.«

Alig volt a herczeg néhány óráig hajón, midőn kedvező szél támadt. Tizenkilencedikén tengerre ment a hajóhad s erős széllal körülbelül felényi távolságra haladt a holland és angol partok közt. Akkor megfordult a szél, keményen fútt nyugotról s nagy zivatarrá emelkedett. A hajók nagy bajjal vergődtek, a mi még legjobb volt, vissza a hollandi partokhoz. A »Brill« 21-kén ért Helvoetsluysba. A herczeg utitársai csodálkozással látták, hogy se a veszély, se a boszuság nem zavarta meg pillanatra is kedélyét. Noha tengeri betegségben szenvedett, nem akart partra szállani, mivel átlátta, hogy ha hajón marad, leghatályo-

sabb módon fogja tudatni Európával, hogy a közelebbi balszerencse csak rövid időre halasztotta el szándoka végrehajtását. Két-három nap múlva megint együtt volt a hajóhad. Csak egy hajó szenvedett törést. Egy katona vagy matróz sem hiányzott. Nehány ló veszett el, de e veszteséget nagy gyorsasággal kipótolta a herczeg, s mielőtt a »London gazette« balsorsának hírét szétterjesztette, megint föl voltak húzva vitorlái.

Nyilatkozata csak néhány órával előzte őt meg. Első novemberben titokteljesen kezdtek róla susogni a londoni politicusok, titkon járt kézről kézre, s a postahivatal szekrényeibe is becsusztatták. Egy ügynököt letartóztattak, s a nála talált csomókat a Whitehallba vitték. A király olvasta, és igen megzavarodott. Először is az iratot törekvék minden emberi szem elől elrejtteni. A példányokat, melyeket hozzá hoztak, mind tűzbe dobta egyen kívül, s ez egyet is alig merte kiadni kezéből.

A nyilatkozat azon része nyugtalanítá őt leginkább, a melyben az volt mondva, hogy némely egyházi és világi főrendűek kérték volna föl az Orániai herczeget az angolországi hadjáratra. Halifax, Clarendon és Nottingham akkor Londonban voltak. Azonnal a palotába hivatta és kérdőre vétette őket. Halifax, bár ártatlansága öntudatában, első volt a ki megtagadta a választ. »Fölséged azt kérdi tőlem, ugymonda, vajon fölségsértést követtem-e el? Ha gyanú van ellenem, állítsanak hasonlóim elé. S hogy adhat fölséged hitelt oly vádlott feleletének, a kinek élete van kérdés alatt? Ha meghívtam volna is ő fönségét, minden lelkesmereti aggodalom nélkül tagadnám a vádat.« A király nyilvánítá, hogy épen nem tekinti vádlottnak Halifaxot, s úgy tette a kérdést, mint egy gentleman kérdi : má-

siktól, a kit rágalmaztak, vajon van-e a rágalomnak legkisebb alapja. »Ez esetben, monda Halifax, minden ellenvetés nélkül felelek, mint gentleman gentlemannek, becsületedemre mondom, mely szintoly szent, mint esküm, hogy nem kértem föl az Orániai herceget az átjövetelre.« Clarendon és Nottingham ugyanazt mondták. A király még nagyobb aggodalommal vágyott kitudni a főpapok hangulatát. Ha azok elenségei, trónja valóban veszélyben forgott. De az lehetlen volt. Valami szörnyűnek látszott csak föl is tenni, hogy az angol egyház bármelyik püspöke pártot üssön fejedelme ellen. Comptont magához hívatta a király, s kérdezte hiszi-e hogy a herceg állításának legkisebb alapja van. A püspök megszorult; mert ő is egy volt azon hét közül, a kik a meghívást aláírták; s lelkiismerete, mely mint látszik, nem igen fölvilágosodott volt, nem engedte, hogy egyenesen hazugságot mondjon. »Fölség, ugymonda, teljesen hiszem, hogy egy sincs társaim közt, a ki e dologban nem oly ártatlan, mint magam vagyok.« Eszélyes volt e kétértelműség: de vajon a különbség az ily kétértelműség és a hazugság bűne közt megérdemli-e, hogy a miatt csorbát szenvedjen az őszinteség, igen kétséges dolog. A király meg volt elégedve. »Én ugymond, teljesen fölmentem önöket. De szükségesnek tartom, hogy nyilván ellene mondjanak azon rágalomnak, mely önök ellen a herceg nyilatkozatában foglaltatik.« A püspök, természetesen, kérte, hadd olvashassa meg az iratot, a melyre nézve ellenmondást kívánnak tőle; de a király nem hagyta, hogy beletekintsen.

Másnap egy kiáltvány jelent meg, mely a legkeményebb büntetéssel fenyegette mindazokat, a kik Vilmos nyilatkozmányát terjesztik avagy csak olvasni is merészlik. A primást s azon néhány egyháznagyot, a kik épen London-

ban voltak, a királyhoz rendelték. Preston jelen volt a herczeg nyilatkozatával kezében. »Uraim, szólt Jakab, figyeljenek e sorokra. Önöket illetik.« Preston aztán elolvasta a helyet, hol az egyházi főrendüekről van említés. A király folytatá: »mindebből egy szót sem hiszek; meg vagyok győződve önök ártatlanságáról; de jónak látom tudatni önökkel, mivel vádolják.«

A primás sok alázatos kifejezéssel erősítette, hogy a király csak azt tette, a mit az igazság hoz magával. »Főlséged jobbágyának születtem. Több izben esküvel pecsételtem jobbágyi hűségemet. Csak egy királyom lehet egyszerre. Én nem hívtam által a herczeget; s nem hihetem, hogy társaim közül valaki azt tette volna.« — »Én bizonyosan nem tettem,« monda Crewe, durhami püspök. — »Én sem,« monda Cartwright. Crewenek és Cartwrightnak könnyű volt elhinni; mindkettő tagja volt az egyházi bizottságnak. Mikor Comptonra jött a sor, oly ügyességgel került ki a kérdést, a mit egy jezsuita is irigyelhetett. »Én már tegnap feleltem főlségednek.«

Jakab újra meg újra ismétlé, hogy teljesen fölmenti mindnyájokat. Nézete szerint mindazáltal mind neki szolgálatot tenne, mind becsületökre nézve jó fogna lenni, ha nyilván igazolnák magokat. Főlszólította tehát őket, tegyenek föl egy iratot, a melyben irtózásukat fejezik ki a herczeg tervei ellenében. Azok hallgattak: hallgatásukat beleegyezésnek magyarázták; s elbocsáták őket.

Ez alatt Vilmos hajóhada a német tengeren volt. Csőtörtökön este, november elsején vitorlázott ki másod izben. Fris keleti szél fútt. A hajóhad tizenkét óra hosszat északnyugotnak tartott. A könnyű hajók, melyeket az angol tengernagy kémleni kiküldött, oly hireket hoztak, a melyek

megerősíték az uralkodó véleményt, hogy az ellenség York-megyében igyekszik partra szállani. Egyszerre a herceg hajójáról adott jelre megfordult az egész hajósereg, s a brit csatorna felé vitorlázott. Ugyanazon szél, mely a megtámadók útjának kedvezett, Dartmouthnak nem engedte, hogy kijőjjön a Temzéből. Hajói kénytelenek voltak összevonni vitorláikat, s két fregátját, melyek a nyílt tengerre jutottak, rongálva verte vissza a folyamba a szél.

A hollandi hajóssereg gyorsan haladt a szél mentében, s november 3-kán, szombaton reggeli tíz óra tájban ért a tengerszorosokba. Vilmos a »Brillen« maga ment elől. Több mint hatszáz hajó követte őt a kedvező szélnek feszített vitorlakkal. A rakhajók középen voltak. Ötvennél több hadi hajó vette körül. Herbert, altengernagyi czimmel, volt az egész hajós nép parancsnoka. Az utóhadban foglalt helyet, s fölizgatva a pápistaság ellen, s a nagy zsold által vonzatva, sok angol matróz szolgált alatta. Nem könnyen tudott a herceg több nagy hírű hollandi tisztet rábirni, hogy idegen parancsnoksága alá adják magokat. Azonban igen okos volt ez intézkedés. A király hajósseregében nagy elégtelenség s a protestáns vallás iránt nagy buzgóság uralkodott. De az öreg tengerészek emlékezetére háromszor küzdöttek a hollandi és angol hajók hősíleg és változó szerencsével a tenger fölötti uralomért egymás ellen. Hajósaink nem feledték el a seprút, a melylyel Van Tromp fenyegetőzött, hogy a csatornát ki fogja tisztítani, s a tüzet, a melyet De Ruyter gyújtott a medwayi hajótárakban. Ha a vetélkedő nemzetek még egyszer szemben állanak azon elemén, melyen mindkettő követelte az uralkodást, minden egyéb gondolat fölött erőt fogott venni a kölcsönös ellenségeskedés. Véres és átalkodott harcra keltek volna. A veszteség

romlást fogott hozni Vilmos vállalatára. De a győzelem meg fogta zavarni minden mélyen átgondolt politikai tervét. Bölcsen rendelte azért, hogy ellenfeleit, ha velök találkoznak, olyan tengernagy, ki alatt szolgáltak s a kit becsültek, köszöntse anyanyelvökön, s kérje fel, ne harcoljanak régi bajtársaik ellen pápista zsarnokság mellett. Ilyes fölhívás talán el fogta háritani az összeütközést. Ütközet esetében angol parancsnok fog állani a másik ellenében; s nem fogná sérteni a szigetiek büszkeségét, ha megtudnák, hogy Dartmouth kénytelen volt Herbertnek megadni magát.

Szerencsére Vilmos elővigyázati intézkedései nem voltak szükségesek. Délután csak hamar átment a szorosokon. Hajóhada egy mértföldnyire terjedt Dovertől északon és Calaistól délen. Hajónépe jobbrul és balrul a széleken mindkét erősséget egyszerre köszöntötte. A katonaság fegyverben állott a fedezeteken. A trombiták harsogását és a dobpörgést mind az angol mind a franczia paron tisztán lehetett hallani. A tömérdek néző egészen elfeketíté a kenti fejtér partokat. Tömérdek sokaság borította a picardiai partokat is. Rapin de Thoyras, a ki az üldözés elől menekülvén hazájából, a hollandi seregben vállalt szolgálatot s a herczeget Angliába kísérte, több év mulva is a legnagyobb embernek és hatályosabbnak írja le a látványt, a melyet emberi szem látott valaha. Napnyugtakor a Beachy-fokot elhagyta a hajóhad. Most meggyújtották a lámpákat. A tenger sok mérföldnyire meg volt világítva. De éjen át minden kormányos szemei három nagy lámpára voltak függesztve, a melyek a »Brill«-en világoltak.

Ez alatt futár nyargalt Dover várából a Whitehallba, azon hirrel, hogy a hollandok átjöttek a szoroson és nyu-

gotnak tartanak. Minden katonai intézkedést rögtön meg kellett változtatni. Futárokat küldtek szét minden irányban. Éjfél után ágyaikból költék föl a tiszteket. Vasárnap reggel három órakor a Hydeparkban fáklya-világnál tartottak nagy szemlét. A király több ezredet észak felé küldött azon hiszemben, hogy Vilmos Yorkshireban fog partra szállani. Gyors postákat küldöttek, visszahívni őket. Minden haderő, melyre a fővárosban a rend fentartása végett szükség nem volt, parancsot kapott, hogy nyugot felé vonuljon. Salisbury volt az összejövetel helyéül kijelölve: de, lehetők tartván, hogy Portsmoutht támadják meg először, három zászlóalj testőrség s egy erős lovas csapat ezen erősségbe indult. Nehány óra mulva tudva volt, hogy Portsmouth biztosítva van; s e csapatok parancsot kaptak, hogy útukat változtatván, Salisburyba siessenek.

Vasárnap, november negyedikén, viradóra Whight sziget sziklái teljesen föltűntek a hollandi hajóhad szemei előtt. Épen Vilmos születése s egyszersmind házassági évnapja volt. A reggel egy része alatt összevonták a vitorlákat; s isteni tiszteletet tartottak a hajó fedezetén. Délután és éjen át folytatta útját a hajóserég. Torbay volt a hely, hol a herczeg partra akart szállani. De hétfőn, november 5-én ködös volt a reggel. A »Brill« hajó kalauza nem vehette ki a jeleket, s a hajóhadat igen messze vezette nyugot felé. Nagy volt a veszély. Nem lehetett a szél ellen visszafordulni. Plymouth volt az első kikötő. De Plymoutht őrsereg védte, Bath lord parancsnoksága alatt. A partraszállás ellenállásra találhatott; s ennek komoly következményei lehettek. E fölött alig lehet kétség, hogy ezalatt a királyi hajóhad kijött a Temzéből, s neki feszi-

tett vitorlakkal siet le a csatornán. Russel egészen belátva a veszélyt, kiálta Burnethez: »imádkozni mehet, tudor. Mindennek vége.« E pillanatban a szél változott. Délről kedvező szél támadt: a köd eloszlott; kisütött a nap; s az őszi nap szelid fényénél, megfordult a hajósereg, megkerülte a Berry Head magas fokát, s a Torbay révbe szerencsésen bevezett.

Mióta Vilmos megpillantotta e révet, nagyon változott kinézése. A tágas öblöt bekerítő félszinkör jelenleg mindenütt a jólét és polgárisodás jeleit mutatja. Az északnyugoti szélen nagy vizgyógyhely keletkezett, hová a légolasz szelidsége szigetünk legtávolabb részeiből vonzza a vendégeket; mert azon égalj alatt virágzik a myrtus s még a tél is langyabb, mint Northumbriában az april. A lakosság száma mintegy tizezernyi. Az ujdon épült egyházak és kápolnák, fürdők és könyvtárak, szállodák és kertek, a kórház és muzeum, a tágas utcák, melyek lépcsőzetesen emelkednek egymás fölött, s a lombok s virágágyak közül kiemelkedő vidám mezei lakok merőben más látmányt mutatnak, mint a minőt Anglia a XVII. században tudott előállítani. Az öböl átellenben eső végén, a Berry Head mögött, fekszik Brixham nevű élénk mezőváros, halkereskedésünk leggazdagabb székhelye. E század elején egy gátot és kikötőt készítettek ott, de a növekedő kereskedésnek nem volt képes megfelelni. A népesség közel hatezer lélekre megy. A hajózás kétszáz vitorlát is felülhalad. A tonnaszám nagyobb gyakran, mint a liverpooli kikötőé volt a Stuartház királyai alatt. De Torbayt, midőn a hollandi hajóhad ott horgonyt vetett, csak oly kikötőnek ismerték, a hol némelykor a hajók az Atlanti tenger zivatarai elől kerestek menedéket. Csöndes partjait se a kereskedés, se a

multságkeresés zaja nem zavarta; s szántóvetők és halászok kunyhói voltak gyéren elszórva azon helyen, mely most népes városok és fényes pavillonok színhelye.

A devonshirei partok földnépe szeretettel emlékezett vissza Monmouth nevére s gyűlölte a pápistaságot. A tengerhez sereglettek tehát, élelmi szeréket hozva, s ajánlván szolgálataikat. A partra szállást azonnal megkezdték. Hatvan komp szállította partra a katonaságot. Először Mackay szállt át a brit ezredekkel. Aztán nyomban a herczeg. Ott szállott partra, hol most a brixhami töltés áll. Az egész helyszín megváltozott. Hol most hajókkal telt kikötőt, s vásárosoktól pezsgő piacot látunk, a habok akkor pusztá parton törtek meg: de azon sziklának, melyre a szabadító hajójából lépett, gondosan megőrizték egy darabját, s mint köztisztelet tárgya ott áll e mozgalmas révpart közepén.

A mint a herczeg a szárazra lépett, lovakért kiáltott. Két állatot, a minőn a kis yeomanek szoktak akkor jární, szereztek a szomszéd faluból. Vilmos és Schomberg felültek s mentek megnézni a vidéket.

Mihelyt a parton volt Burnet, a herczeghez sietett. Multságos párbeszéd volt közöttök. Burnet sajtáságos örvendezéssel tolmácsolá szerencsekívánatait, s aztán nagy hevesen kérdezte, mik ő fenségének tervei. Katonáknak ritkán van kedvök papokkal hadi dolgok fölöt tanácskozni; s Vilmos a nemszakbeli tanácsadók hadi ügyekbe avatkozását még kedvetlenebbül vette, mint általában a katonák szokták. De ekkor épen igen jó kedélyben volt, s a helyett hogy rövid és éles megrovással fejezte volna ki bosszankodását, nyájasan nyujtotta kezét s káplánja kérdésére egy más kérdéssel felelt: »nos, tudor, mit tart ön most a praedestinatióról?« A megrovás oly gyöngéd volt, hogy

Burnet, a ki nem volt igen finom érzésű, nem fogta föl. Nagy hévvel válaszolá, soha sem fogja elfeledni, mily felöltő módon segítette elő a gondviselés vállalatukat.

Első nap a partra szállt seregeknek sok alkalmatlanságot kellett szenvedniök. A föld fölázott a sok esőtől. A podgyász még a hajókon volt. Fő rangu tiszték kénytelenek voltak nedves ruhában hálni a nedves földön: a herczegnek sem volt egy fölállított deszkabódénál jobb szállása. A szalmafedélre tűzték lobogóját; s némi ágyi ruhát hoztak a hajóról és a földre terítették. A lovak partraszállítása sok nehézséggel járt; s valószínűnek látszott, hogy abban több nap el fog telni. De másnap reggel kiderült az ég. A szél elcsöndesült. A víz tükörsima lett az öbölben. Némely halászok egy helyet mutattak, hol a hajókat hatvan lábnyira lehetett vinni a parthoz. Megtörtént; s három óra alatt több száz ló szárazra úszott baj nélkül.

Alig ment véghez a kiszállítás, midőn újra föltámadt a szél, s nyugotról erős zivatarrá növekedett. Ugyanazon időváltozás, mely Vilmost partra segítette, az ellenséget, mely a csatornán lejött, megállította. Két egész napig vesztegelt mozdulatlan a király hajóhada a Beachy Headdel szemközt. Végre tovább mehetett Dartmouth. Elhagyta Wight szigetét, s egy hajója Torbaynál megpillantotta a hollandi árboczokat. Épen e pillanatban lepte meg a szélvész; kénytelen volt a portsmouthi kikötőben keresni menedéket. Az időben Jakab, ki képes volt hajózási kérdésben itélni, azt nyilatkoztatta, hogy meg van teljesen győződve, hogy tengernagya mindent elkövetett, a mit emberi erőnek lehetett, s csak az ellenséges szelek és habok ellenállhatlan erejének engedett. Később a szerencsétlen fejedelem

árulás vagy legalább hanyagság miatt gyanúba kezdé venni Dartmoutht.

Az időjárás valóban úgy kedvezett a protestáns ügynek, hogy a kikben az ájtatosság fölülmulta az ítélőtehetséget, tökéletesen hitték, hogy Anglia szabadsága és vallása érdekében fölfüggesztettek a természet rendes törvényei. Épen száz éve, mondának, hogy az »armadát«, mely emberi erőnek legyőzhetlen volt, összeroncsolta isten haragja. A polgári szabadság és isteni igazság megint szövetségben állottak, s az engedelmes elemek ismét harcoltak a jó ügyért. A szél erősen fútt keletről, míg a herczeg a csatornán le akart vitorlázni, délnek fordult, midőn Torbayba bemenni akart, megállott és csönd lett, míg a partraszállás tartott, s mihelyt vége volt, zivatarrá emelkedett és szemközt fútt az üldözőknek. Azt sem feledték el megjegyezni, hogy, rendkívüli véletlen szerint, épen az nap ért a herczeg partjainkhoz, midőn az angol egyház hálaimákkal emlékszik meg a királyi ház és a három országos rend csodateljes megmeneküléséről azon legundokabb ármány ellenében, minőt pápisták szöttek valaha. Carstairs, a kinek tanácsai számot tarthattak a herczeg figyelmére, ajánlotta, hogy mihelyt a partraszállás véghez megy, adjanak hálát nyilván istennek azon ótalomért, a melyben oly kitünőleg részeltette a nagy vállalatot. Elfogadták a tanácsot, s a legjobb hatása lett. Uj bátorság szállotta meg a katonákat a kiket ekkép arra tanítottak, hogy az ég kegyenceinek tekintsék magokat; s az angol a legkedvezőbb véleménynyel volt a vezérről és hadseregről, a kik oly figyelemmel voltak a vallásos kötelességek iránt.

Csütörtökön, november 6-án, megindult Vilmos tábor. Nehány ezred egész Newton Abbotig haladt. Egy kö,

melyet ama kis város piacza közepén állítottak föl, most is mutatja a helyet, a hol a herczeg nyilatkozatát a népnek ünnepélyesen fölolvasták. A hadmozdulatok lassúak voltak; mert patakokban ömlött az eső; s Anglia útai olyan állapotban valának akkor, a mely azok előtt, kik a jó hollandi közlekedési eszközökhöz szoktak, iszonyúnak tetszett. Vilmos Fordon szállásolt két napig, a Courtenay régi és fényes nemzetség székhelyén, Newton Abbot szomszédságában. Pompásan látták el és megünnepelték; de megjegyzésre méltó, hogy a házi úr, erős whig létére, sem akart első lenni, a ki életét és vagyonát kockáztassa, s ovatosan tartózkodott mindentől, a mit büntettnek vehetnének, ha a király győzne.

Ez alatt Exeter nagy forrongásban volt. Lamplugh, a püspök, a mint meghallotta, hogy a hollandok Torbayban vannak, rémülten Londonba futott. A dékán is elszaladt a dékáni lakból. A tisztviselők a király mellett voltak, a lakosok közönsége a herczeg mellett. Minden zavarban volt, midőn csütörtökön reggel, november 8-án, egy csapat katonaság Mordaunt vezérlete alatt, megjelent a város előtt. Mordaunttal volt Burnet, a kire bizta Vilmos, hogy a székes egyház papságát óvja bántalomtól és csufságtól. A polgárnagy és a tanács vénei bezáratták a kapukat, de az első fölhívásnak engedtek. A dékáni lakot készítették a herczeg elfogadására. Másnap, pénteken 9-én, megérkezett. A tisztviselőket fölszólították, hogy a város bemenetelénél, diszesen fogadják őt, de állhatatosan vonakodtak. Azon nap pompája mindazáltal könnyen nélkülözhetőkké tette őket. Soha sem volt hasonló látmány Devonshireben. Sokan fél-napi távolságra mentek vallásuk hőse elé. A szomszéd helységekből mind előtódult a nép. Számos, főleg fiatal földmi-

velőből, álló tömeg furkós botokkal markukban, a Haldon-hill tetejére sereglett, honnan a Chudleighból jövő had először pillantotta meg az Exe dús völgyét, s a két roppant tornyot, melyek a nyugot fővárosa fölött lebegő füstfellegből kiemelkedtek. Az út mellett, le az egész hosszú ereszkedőn, s a sikon a folyó partjáig mértföldről mértföldre sorban állottak a nézők. A nyugoti kaputól a székes egyházig mindkét felől olyan nagy volt a tolongás és rivalgás, a mely a londoniakat a lordmajor napjakori csoportozásokra emlékeztette. A házak vidáman voltak földiszitve. Kapuk, ablakok, erkélyek és fedelek tömve voltak bámulókkal. Hadi pompához szokott szem sok megróni valót talált volna a látványban. Mert a nehéz hadi menet olyan utakon, a hol a gyalogoló minden lépten bokáig sülyedt sárba, se a legénység, se fölszerelésök szépségét nem növelte. De a devonshirei nép, mely jól rendezett táborok fényétől majd egészen elszokott, egészen el volt fogódva az öröm és meglepetés miatt. Egész országban körözték a harczias pompa leírását. Sok mindenféle volt abban, a mi a köznép csodálkozási vágyának megfelelt. Mert a hollandi hadsereg, mely különböző éghajlatok alatt született s különböző zászlók alatt szolgált emberekből állott, olyan színben tünt föl, mely a külföldről általában igen homályos tudomással bíró szigetbeliek előtt furcsának, meglepőnek és rettentőnek látszott egyszersmind. Elül Macclesfield lovagolt, kétszáz, többnyire angol származású gentleman élén, a kik flandriai harczy paripákon ültek, ragyogó páncélban és sisakkal. Mindegyiket szerecsen rabszolga kísérte a guianai partokon levő czukorültetvényekből. Az exeteri polgárok, kik afrikai fajból soha sem láttak ennyi példányt, csodálkozva bámultak e fekete arcokra, melyek fölött himzett turbá-

nok voltak fehér tollal. Aztán egy svéd lovas sereg jött kivont széles pallossal, fekete fegyverzetben. Ezek rendkívüli érdeket gerjesztettek; mert azt beszélték rólok, hogy olyan országból valók, a hol a tenger be van fagyva, hol fél évig tart az éjszaka, s hogy magok ölték meg a nagy medvéket, a melyeknek bőrét viselték. Utánok mindjárt, urak és apródok válogatott serege kíséretében, a herczeg lobogóját viték. Széles oldalán örömmel olvasta az ablakokat és födeleket ellepített sokaság a nevezetes köriratot: »A protestáns vallás és Anglia szabadsága.« De kétszeresen tört ki az örömkialtozás, midőn maga a herczeg megjelent, mellén és hátán pánczélozva, fehér tollal és fehér paripán. Mily harciasan nézett ki ágaskodó lován, mily szellemdús és parancsoló volt magas homlokának és sas szemének kifejezése, most is láthatni Kneller vásznán. E komoly arczon egyszer mosoly vonult át. Egy öreg asszony tudnillik, talán azon buzgó puritánok egyike, a kik huszonnyolcz évi üldöztetés alatt erős hittel várták Izrael megvigasztalását, talán anyja valamely pártütőnek, a ki a sedgemoori mérszárlásban esett el, előtört a tömegből, átsurrant a kivont kardok és tomboló lovak közt, megillette a szabadító kezét s fölkiáltott, hogy most boldog. A herczeg közelében volt valaki, a kire szintén bámulva tekintett a sokaság. Ez, mondának, a nagy Schomberg gróf, Európa első katonája, mióta Condé és Turenne nincsenek életben, azon férfi, a kinek szelleme és vitézsége Portugálországot a montesclarosi csatatéren megmentette, s a ki még nagyobb dicsőséget aratott, midőn az igaz vallásért letette a tábornagyi pálczáat. Nem feledték el, hogy a két hős, a kik között válhatlan kapcsot képezett protestánságuk, s kik most együtt mentek be Exeterbe, tizenkét évvel az előtt szemben állt

egymással Maestricht falai alatt, s hogy az ifjú hercegerélye nem állhatott volna meg akkor a veterán higgadt tudománya előtt, a ki most barátilag oldala mellett lovalgolt. Majd hosszú sor deli schweiczi gyalogság jött, melyet két századon át minden szárazföldi háborúban kitünő vitézség és fegyelem jellemzett, de a melyet mindaddig nem láttak angol földön. Azután több csapat következett, a melyeket, akkori szokás szerint, vezéreiktől neveztek Bentinck-, Solmes és Ginkell-, Talmash-, és Mackay-csapatoknak. Különös örömük telt az angoloknak egy derék ezred látásán, mely még mindig a tisztos és sajnált Ossory nevét viselte. A látmány hatását növelte azon híres események emlékezete, a melyekben a nyugoti kapun bevonuló harcosok közül sokan résztvettek. Mert ugyancsak másnemű hadi dolgokat láttak, mint a devonshirei nemzetőrség, vagy a hounslowi tábor. Némelyek a seneffi mezőn a francziák tüzes támadását verték vissza; s mások a pogányokkal viaskodtak a keresztyénség mellett, ama nagy napon, midőn Bécsset fölmentették az ostrom alól. A sokaság érzékein szinte erőt vőn a képzelődés. A hirlapok az ország minden részeibe mesés híreket vittek a támadók testalkatáról és erejéről. Erősítették, hogy majd mindnyájan magasabbak hat lábnyinál, s hogy olyan súlyos kardokat, puskákat és láncsákat hordanak, a melyeneket soha sem láttak még Angliában. Nem kisebb volt a nép bámulása, midőn a tüzéség jött, huszonnégy nehéz érczágyúval, a melyeket tizenhat-tizenhat ló csak bajosan vontatott. Nagy kíváncsiságot gerjesztett bizonyos, kereken járó különös készüllet. Kovácműhely volt mindenféle eszközzel és szerrel ellátva, a melyek fegyver- és szekér igazításhoz kellett. De legnagyobb csodálkozást ébresztett a hajó-

hid, a melyet nagy gyorsan fölállítottak az Exe vizén, hogy a szekerek átmenjenek, s aztán szintoly hamar fölszedtek részenként és tovább szállítottak. Ha igaz volt, a mit beszéltek, azon minta után készült, melyet a keresztyének gondoltak ki, a kik a Dunánál harczoltak a szultán ellen. Az idegenek színtannyi jó indulatot gerjesztettek, mint csodálkozást. Okos vezéröknek gondja volt rá, hogy a szállásolás Exeter és a szomszéd helységek legkevesebb alkalmatlanságával történjék. A legszigorúbb fegyelem uralkodott. Nemcsak a zsákmányolás és bántalomnak vették elejét hatályosan, hanem meg volt hagyva a katonáknak, hogy minden osztályu emberek iránt szépen viseljék magokat. A kik Kirke és »juhai«-nak magaviselete után szerettek magoknak fogalmat a hadseregről, elbámúltak azon katonák láttára, kik soha sem szídták össze a gazdasszonyt, vagy csak egy tojást sem vettek el fizetés nélkül. E mérsékletet viszonzva a nép, bőven és jutányos áron ellátta a seregeket élelmi szerekkel.

Sok függött attól, milyen irányt vesz az angol pap-ság e nevezetes időpontban; és az exeteri káptalan tagjait szólíták föl először, hogy érzelmeiket nyilvánítsák. Burnet értesítette a kanonokokat, kik a dékán elfutása után fő nélkül maradtak, hogy nem engedhetik nekik, a walesi herczegért a szokott imát folytatniok, s hogy az Orániai herczeg megérkeztének tiszteletére ünnepélyes istentiszteletet kell tartaniok. A kanonokok nem látták jónak, hogy székeikben megjelenjenek; hanem némely karéneklők és praebendáriusok végezték a szolgálatot. Vilmos katonai fényben jelent meg a székesegyházban. A mint a karzat alatt átment, diadalmi hangok hallatszottak ama hires orgonán, melyet alig haladott fölül egy is azok közül, a me-

lyekre szülőföldre, Holland, büszke volt. A püspöki székre ült, mely gazdagon volt ékesítve XV. századi faragvány-nyal. Burnet alább állott s jobbrul balrul egy sereg katonára és nemes ur jelent meg. A fehér öltönyű énekesek »Te Deum«-ot énekeltek. Az ének végeztével Burnet fölolvasta a herceg nyilatkozatát; de alig mondá ki az első szavakat, s a praebendariusok és énekesek tolongva kisiettek. Végre Burnet hangosan kiáltá: isten tartsd meg az Orániai herceget!« s számos buzgó szózat viszhangozá: »Amen«.

Vasárnap, november 11-én, Burnet, a herceg jelenlétében szent beszédet tartott a székesegyházban, sokat beszélvén azon kitünő kegyelemről, mely szerint isten megsegítette az angol egyházat és nemzetet. Ugyanekkor az istentisztelet egyik szerényebb helyén különös eset adta magát elő. Ferguson föltette magában, hogy a presbyteriek imaházában papolni fog. A pap és seniorok nem akarták engedni; de a békétlen és féleszű gazember, azt képzelvén, hogy Harrison és Fleetwood ideje ismét beállott, betörte az ajtót, karddal markában tört utat magának a gyülekezeten át föl a szószékre s ott vad káromlásokban kelt ki a király ellen. Lejárt ez esztelenségek kora; s csak nevetséget és boszuságot gerjesztett az egész dolog.

Mig ezek történtek Devonshireben, nagy volt Londonban a forrongás. A herceg nyilatkozománya, minden elővigyázat daczára, köz kézen forgott. November 6-án Jakab még bizonytalanságban levén, mely tájon szállott ki az ellenség, a primást és három püspököt, Comptont, a londonit, Whitet, a peterboroughit, és Spratot, a rochesterit, magához rendelte értekezés végett. A király kegyesen hallgatta

a püspökök forró hűségnyilatkozatait, s bizonyosokká tévé őket, hogy nem gyanakszik rájuk. »De, ugymonda, hol az irat, melyet nekem hozandók valának?« — »Fölség, felelt Sancroft, mi semmi iratot nem hoztunk. Nem aggódunk hirnevünk igazolása miatt a világ előtt. Fölséged fölment minket, s ez nekünk elég.« — »Igaz, monda a király; de nekem van szükségem önök nyilatkozatára.« Aztán előhozott egy példányt a herczeg nyilatkozmányából. »Ime szóla, mint van itt önökről említés.« — »Fölség, válaszolt egyik püspök, ötszáz ember közül egy sem hiszi, hogy e nyilatkozmány igazi.« — »Nem, kiálta a király indulatosan; azon ötszáz az Orániai herczeget rám hozná, hogy elüsse nyakamat.« — »Mentsen isten!« kiáltának egyszerre a főpapok. De a király értelme, mely soha sem volt valóban tiszta, most neki bőszült. Sajátságá volt, hogy valahányszor véleményét nem fogadták el, azt képzelte, igazmondásán kétkednek. »Ez irat nem igazi!« kiálta föl, leveleit forgatva. »Nem érdemlek-e hitelt? Szavam nem bevehető-e?« — »Sőt igen, fölséges uram,« monda egy a püspökök közül; »de ez nem egyházi tárgy. A polgári hatalom körébe tartozik. Isten fölséged kezébe adta a kardot: s nem illik hozzánk fölséged teendőibe avatkoznunk.« Ezután az érsek sima és mérsékelt rossz indulattal, mely legmélyebb sebeket ejt, kinyilatkoztatta, hogy nem lehet őt vádolni, ha semminemű politikai okiratot alá nem ír. — »Én és társaim, ugymond, már több ízben megszenvedtünk, hogy politikai ügyekbe avatkoztunk; ovakodunk ismét olyasmit tenni. Mi egykor a legártatlanabb kérvényt irtuk alá: a legnagyobb tisztelettel nyujtottuk azt be; s azt tapasztaltuk, hogy a legnagyobb vétket követtük el. Csupán isten kegyelme óvott meg minket a végromlástól. És, Sir,

fölséged ügyvivői akkor azt állították föl, hogy parlamen-
ten kívül magán emberek vagyunk, magán embernek pedig
vétkes merény politikába avatkozni. Olyan mérgesen támad-
tak meg minket, hogy én részemről elveszettnek hittem
magamat.« — »Köszönöm önnek, canterburyi érsek ur,
monda a király; azt vártam volna, hogy kezeimbe esvén,
ne tartotta volna magát elveszettnek.« Ily beszéd ke-
gyelmes fejedelem szájába illett volna, rosszul hangzott
olyan király szájából, a hi egy nőt elevenen égettetett
meg, mivel egyik menekvő ellenségének szállást adott, olyan
királytól, a kinek térdeit hiában ölelte esengve halálos
kétségbeesésben saját unokaöcscse. Az érseket nem lehetett
ily módon elhallgattatni. Viszatért előterjesztésére, s elő-
adta a bántalmakat, a melyekkel az udvar teremtményei
illették az angol egyházat, melyek közt nem utósó helyet
foglal el saját irmodorának kigunyolása. A király nem tu-
dott egyebet felelni, mint hogy hasztalan régi panaszokat
ismételni, s hogy azt remélte, e dolgok már egészen fele-
désbe mentek. A ki legkisebb megbántást nem feledett el,
nem tudta megfogni, hogy mások néhány hét mulva meg-
emlékszenek a leghalálosb sérelmekre, a melyeket tőle
szenvedtek.

Végre arra a pontra került vissza a beszélgetés, a
melytől eltértek. A király folyvást azon volt, hogy a püspö-
kök irásban nyilatkoztassák ki előtte irtózásukat a herczeg
vállalatától. Azok ellenben a legkészségesebb hódolat szá-
mos kifejezése közben határozottan megtagadták. A her-
czeg, mondának, azt állította, hogy világi és egyházi fő-
rendüek hívták meg. A vád közös. Miért ne lenne közös az
igazolás is? »Látom, monda a király, hogy áll a dolog.
Némely világi főrendüek önökkel találkoztak, s nekem gá-

tot vetettek e tárgyban.« A püspökök ünnepélyesen erősi-
tették, hogy nem úgy van. De, mondának, rendkívülinek
látszanék, hogy fontos politikai és hadi ügyeket illető kér-
désben egészen mellőzzék a világi peereket, s a főpapságtól
követeljenek kitünő részvételt. »Már, ugymonda Jakab, ezt
én így szoktam. Királya vagyok önöknek. Engem illet, meg-
ítélni, mi legjobb. A magam fején akarok járni; s fölhimom
önöket, legyenek segítségemre.« — A püspökök bizonyossá-
tevék, hogy az őket illető körben segélyére lesznek, mint
keresztyén lelkipásztorok, imádságaikkal, s mint orszáгна-
gyok, parlamentjében tanácsukkal. Jakab, kinek se eret-
nekek imáira, se parlamentek tanácsára nem volt szüsége,
keserűen csalódva érezte magát. Hosszas szövéltás után:
»megtettem a magamét, ugymonda, nem sürgetem többé
önöket. Ha önök nem akarnak segíteni, önmagamban és sa-
ját karomban kell biznom.«

Alig hagyták el a püspökök a királyt, midön futár
érkezett azon hirrel, hogy az Orániai herceg Devonshire-
ben partra szállt. A következő héten erős izgatottságban
volt London. Vasárnap, november 11-kén, hire támadt,
hogy a király pártfogása mellett épített clerkenwelli zárdá-
ban kések, vas rostélyok és üstök vannak elrejtve, az eret-
nekek kinzása végett. Nagy sokaság gyült össze, s le akará
rombolni az épületet, midön katonai erő érkezett. A cso-
portot elszéleszték, s több zendülöt megöltek. A holttestek
fölött vizsgálatot tartottak, s a határozat, melyben megál-
lapodtak, kiáltólag mutatja a közszellemet. Az eskütszék
ugy találta, hogy bizonyos hű és jószándéku egyéneket, a
kik az árulók és közellenségek gyűlhelyét, egy misemondó
épületben, leakarták rombolni, szándékosan megölték a
katonák; s e különös »verdict«-et mindnyájan aláírták az

esküttek. A clerkenwelli papok, a közérzelem e jelenségeire elrémülve, biztos helyre kívánták vinni vagyonukat. Sikerült bútoraik nagyobb részét elszállítani, mielőtt hire ment szándékuknak. De végre fölébredt a gyülevész nép gyanúja. A két utósó szekeret Holbornban megállították, s a mi azokon volt, mind elégették nyilván az utca közepén. Olyan nagy volt a pápisták között a rémülés, hogy a királyi család- és külföldi követekéin kívül, minden istentiszteleti helyeiket bezárták.

De általában még nem voltak Jakabra nézve rosztólátások. A támadók már egy hétnél tovább voltak angol földön. Mégis egy kitünő ember sem csatlakozott hozzájuk. Se északon, se nyugoton nem tört ki lázadás. A korona egyik szolgája sem látszott elárulni kötelességét. A királyi hadsereg gyorsan gyűlt össze Salisburynál; s bár fegyveremben a Vilmosénál alantabb állott, számra nézve fölülhataladta azt.

A herczeget kétségkívül meglepte és boszantotta azok langyossága, kik őt Angliába hívták. A devonshirei köznép ugyan a jó indulat minden jelével fogadta: de egy előkelő, egy úri ember sem jelent meg hadi szállásán. E különös tény magyarázata alkalmasint azon körülményben volt található, hogy a sziget oly részén szállt ki, hol nem várták. Északon azon hiedelemben tettek előkészületeket barátai a fölkelésre, hogy hadsereggel lesz köztök. Nyugoton épen semmi készüléteket nem tettek, s természetesen meg voltak zavarodva, midőn hirtelen felhiva látták magokat, hogy e nagyfontosságú és veszélyes mozgalomnak élére álljanak. Még friss emlékezetökben voltak a pártütés bal következményei, szemek előtt az akasztófák, a fölnégyelt testek, karóba szúrt fejek, s a családok, melyek mély gyászban

voltak még azon szenvedőkért, a kik annyira szerették, bár nem ildomosan, hazájukat. Ily rettentő és csak az iménti leczke után természetes volt némi tétovázás. Azonban szintén természetes volt, hogy Vilmos, a ki Angliából jött biztatásokra nem csak hirnevét és szerencséjét, hanem hazája jólétét és függetlenségét is koczkára tette, mélyen sértve érezte magát. Valóban annyira boszankodott, hogy arról beszélt, hogy visszavonul Torbayba, ismét hajóra szállítja hadait, visszatér Hollandiába, s érdemlett sorsukra hagyja azokat, a kik őt megcsalták. Végre hétfőn november 12-én, egy Burington nevű gentleman, Crediton vidékéről, a herczeg zászlója alá állott, s szomszédaik közül többen követék példáját.

Nagyobb fontossággal bíró férfiak is utban voltak már az ország különböző vidékeiről Exeter felé. Ezek közt az első volt Lovelace János lord, a kit izlés, fényűzés tüntetett ki, s merész és tulbuzgó whig volt. Őt vagy hat izben volt bezárva politikai vétségekért. Az utolsó büntett, a melylyel vádolták, az volt, hogy egy római katolikus békebíró által aláírt parancs érvényességét megvetőleg tagadta. A titkos tanács elé állították s szorosán kérdőre vonták, de kevés eredménnyel. Határozottan a mellett volt, hogy nem vall maga ellen ; s az ellene szolgáló bizonyságok nem voltak elegendők. Elbocsátották ; de mielőtt eltávozott, Jakab nagy tüzzel rákiáltott : »Uram, ez nem az első csiny, a melyet ellenem elkövetett.« — Sir, felelé Lovelace törhetlen bátorsággal, se fölséged, se bárki ellen nem követtem el semmit. Akárki vádolt csinytettekről fölséged előtt, hazudott.« Lovelacet később részeltették bizalmukban a forradalom intézői. Lakhelye, melyet ősei az Indiából jövő spanyol gályák zsákmányából építettek, egy Boldogasszony-egyház

romjain emelkedett, szép völgyben, hol a nagy város környezetétől még nem rondított, s a tenger apályát és dagályát még nem érező Temze, bükkök alatt, a berkshirei kies dombokat körül folyja. A diszes terem alatt, melyet olasz ecsetek ékesítettek föl, földalatti boltozat volt, melyben olykor régi szerzetesek csontvázaira akadtak. E sötét szobában sok éjféli tanácskozást tartottak a kormány némely buzgó és merész ellenei, azon aggodalmas időben, mikor Anglia türelmetlenül várta a protestáns szelet. Most eljött a cselekvés ideje. Lovelace, hetven társa kíséretében, jó lovon és jól fegyverkezve elhagyta lakát s nyugotnak tartott. Baj nélkül ért Gloucestershirebe. De Beaufort, ki azon megyét kormányozta, nagy tekintélyét és befolyását egészen a korona ótalmára használta. Kiindította a »militia«-t. Egy erős csapat Cirecesternél volt föllállítva. Midőn Lovelace oda ért, tudatták vele, hogy nem szabad átmennie. Kénytelen volt fölhangyni szándokával, vagy keresztül vágni magát. Elszánta magát erővel törni utat; s barátai és emberei vitézül segítették. Kemény harcz következett. A »militia« egy tisztet és hat vagy hét embert veszített: de végre Lovelace kíséreit legyőzték: fogságba esett, s Gloucester várába küldték.

Mások szerencsésebbek voltak. Savage Rikhárd, Cholchester lord, Rivers gróf fia és örököse, s törvénytelen atyja azon szerencsétlen költőnek, a kinek rosztetten és balsorsa az irodalmi történet egyik legsötétebb lapját képezik, — hatvan vagy hetven lovassal jött Exeterbe. Vele jött a bátor és zavargó Wharton Tamás is. Nehány órával utóbb jött Russel Edvárd, Bedford gróf fia, s azon erényes előkelő férfiú testvére, kinek a vérpadon onlott vére. Csakhamar még nagyobb fontosságú egyén érkezését jelentették. Cholchester, Wharton és Russel azon párthoz tartoztak, mely ál-

landó ellenkezésben volt az udvarral. Bertie Jakab, Abingdon grófot ellenben mindig a kényuralom pártolójának tekintették. Hű volt Jakabhoz a kirekesztési bill napjaiban. Mint oxfordshirei főispán, erélyesen és szigoruan lépett föl Monmouth párthivei ellen, s Argyle megveretése ünneplésére örömtüzeket gyújtott. De félelme a pápistaságtól ellenzésre és pártütésre vitte őt. Ő volt az első országnagy, a ki az Orániai herceg hadi szállásán megjelent.

De a királynak kevesbbé kellett azoktól félni, a kik hatalma ellen nyiltan föltámadtak, mint azon sötét összeküvéstől, mely a hadseregben és családjában elágazott. E szövetezés fejének Churchillt tekinthetni, e páratlanul éles elméü és ügyességü férfiút, a kit a természet bizonyos hideg rettenthetlenséggel áldott meg, mely a harczban és hazudásban egyaránt soha sem hagyta őt el, s a ki mind a katonai rangban, mind Anna hercegnő kegyeiben magasan állott. Még nem jött el az idő, hogy az elhatározó csapást megtegye. De, egy alárendelt egyént használván eszközül, már így is, ha nem halálos, de súlyos sebet ejtett a király ügyén. Cornbury Edvárd viscount, Clarendon gróf legidősb fia, gyarló tehetségü, ingatag elvü és szilaj természetü ifjú volt. Zsenge korában azt verték fejébe, hogy rokonságát Anna hercegnővel tekintse jövendő szerencséje alapjául, s nógatták, hogy szorgalmasan udvaroljon körüle. Soha sem jutott atyjának eszébe, hogy a király kedvencz leánya házában szenyfolt érhetné a Hyde-család hűségét: de e házban a Churchilloké volt a hatalom; s Cornbury eszközükké lett. Egyik dragonyos ezred parancsnoka volt, melyet nyugotra indítottak. Ugy intézkedtek, hogy november 14-kén néhány óráig ő volt Salysburyban a legidősb tiszt, s parancsnoksága alatt állott az egész ott összegyült sereg.

Rendkívülinek tetszett, hogy ilyen időpontban a hadsereg, a melytől minden függött, csak pillanatra is egy ifju ezredes parancsnoksága alatt hagyatott, a kinek se ügyessége, se tapasztalása nem volt. Alig lehet kétkedni, hogy e különös intézkedés alatt valami titkos szándék rejlett, s az iránt sem lehet kétség, mely főnek és szivnek kelljen e tervet tulajdonítani.

Három lovas ezred Salysburyban egyszerre csak parancsot kapott, nyugotra indulni. Cornbury állt élőkön, s először Blandfordba, aztán Dorchesterbe vezette őket. Dorchesterből egy vagy két órai pihenés után Axminsterbe indultak. Némelyek a tisztek közül roszat kezdettek sejteni, s magyarázatot kívántak e különös mozdulatokról. Cornbury azt felelte, utasítása van, némi csapatokat, melyeket az Oraniai herczeg Honitonba szállásolt, éjjel megtámadni. De gyanú támadt. Kutató kérdéseket tettek, a melyekre Cornbury mellőző feleleteket adott. Végre követelték tőle, mutassa elő a parancsokat. Láta, hogy nemcsak a három ezredet nem lehet átvinnie, mint reménylette, sőt maga is tetemes veszélyben forog. Csekély számu kísérettel tehát a hollandok hadi szállására szökött. Katonái többnyire visszatértek Salisburyba: de némelyek, a kik a derékhadtól elszakasztattak, nem is gyanitva vezérok szándokát, Honitonba mentek. Ott nagy haderő közepett látták magokat, mely egészen készen állt fogadásukra. Lehetlen volt minden ellenállás. Vezérok erőtette őket, hogy Vilmos szolgálatába álljanak. Egy hónapi zsoldot ajánlottak nekik ajándokul, s többnyire elfogadták.

Ez események hire 15-én ért Londonba. Jakab az nap reggel igen jó kedvű volt. Lamplugh püspök épen akkor érkezett meg az udvarba Exeterből, s igen kegyesen

fogadták. »Mylord, szólt a király, ön valódi régi cavalier « A yorki érsekséget, mely másfél évnél tovább üres volt, azonnal Lamplughnak adták, hűsége jutalmául. Az nap délután, midőn a király ebédhez akart ülni, érkezett futár Cornbury elpártolásának hírével. Jakab illetlen hagyta ebédjét, egy darab kenyeret evett, egy pohár bort ivott s magán szobájába vonult. Utóbb megtudta, hogy a mint asztalát elhagyta, többen a lordok közül, a kikben leginkább bizott, a szomszéd csarnokban kézszorítással kívántak egymásnak szerencsét. Midőn a királyné szobájába vittek a hirt, ő és hölgyei könyekre és hangos jajgatásra fakadtak.

A csapás valóban súlyos volt. A korona összes vesztesége s az ellenség összes nyeresége ugyan alig ment kétszáz emberre, s ugyanannyi lóra. De hol remélhette most már a király föllelhetni azon érzelmeket, a melyekben áll az országok és hadseregek ereje? Cornbury az egyeduralomhoz kitünőleg ragaszkodó háznak volt örököse. Atyja Clarendon, nagybátyja Rochester olyan férfiak voltak, a kiknek hűségét minden kísérteten felülállni hitték. Mily erősnek kellett lenni azon érzelemnek, a mely ellen a legmélyebben gyökerezett ősi előítéletek mit sem használtak, azon érzelemnek, mely egy magas születésű fiatal tisztet, a bizalom nyílt megszegésével s álnokul, szökésre birt? Hogy Cornbury nem volt fényes tehetségű vagy vállalkozó jellemű, csak még nyugtalanitóbbá tette az eseményt. Bizonyosnak tetszett, hogy hatalmas és ármányos csábitónak kell lennie valahol. Hamar észrevették, ki e csábitó. S most már a királyi táborban senki sem érezte magát biztosítva, hogy árulók nem környezik. Nem nyújtott többé biztosítékot se politikai vagy katonai rang, se nemesi és katonai

becsület, nem a legerősb adott szó vagy a legtisztább »cavalier« vér. Mindenki méltán kételkedhetett, vajon az előjárója által adott parancs nem az ellenség czélzatai előmozdítására szolgál-e. Vége lett szükségkép azon kész engedelmességnek, a mely nélkül merő gyülevész csoport az egész hadsereg. Minő fegyelem lehetett olyan katonák közt, a kiket épen az menthetett meg a kelepczétől, ha vezérokot nem követték, ismeretlen czélu hadmenetben, s felsőbb helyről vett parancsai előmutatására kényszerítették?

Cornbury nem sokára fölbátorodva érezte magát, midőn több magasabb rangu és tehetségesebb férfiú követte szökését: néhány napig mindazáltal magán állott szégyenében, s keserűen megrótták többen őt, a kik utóbb követék példáját s irigyelték becsstelen elsőbbségét. Így saját atyja. Clarendon haragjának és fájdalmanak kitörése igen megható volt. »Ó isten, kiálta föl, fiamnak kellett párütővé lenni!« Két héttel utóbb egyet gondolt s maga is pártütő lett. Mindazáltal igaztalanság volna őt merő képmutatónak mondani. Forradalomban sietve él az ember; évek tapasztalása órákban öszpontosúl; a régi gondolkodás- és cselekvési mód erőszakos változást szenved; pár nap alatt megszokottakká, szenvedhetőkké, vonzókká lesznek az új donságok, melyek első látásra rettentőleg és undorítólag hatnak. Számos, Clarendonnál sokkal tisztább erényű s magasabb szellemű férfiú lett kész, még az év vége előtt, megtenni, a mit annak kezdetén vétkesnek és gyalázatosnak nyilatkoztatott volna.

A szerencsétlen atya összeszedte magát, a hogy tudta, s magán kihallgatást kérni küldött a királyhoz. Megadták. Jakab a szokottnál nagyobb kegyességgel mondá, hogy szívéből sajnálja Cornbury rokonait s méltatlan rokonuk bün-

tettéért épen nem tartja őket felelősöknek. Clarendon hazament, alig mervén barátinak szemébe nézni. Csakhamar azonban meglepetéssel tapasztalá, hogy némely magas állásu egyének helyeselték a tettet, a mely, első meggondolásra, örök gyalázatot hozott nemzetségére. Unoka huga és a dán herczegné kérdezte tőle, miért zárkozik. Azt felelte, hogy fia alávalósága zavarta őt meg. Anna sehogy sem látszott megfogni ez érzelmet. »Az emberek, ugymonda, nagyon aggódnak a pápistaság fölött. Azt hiszem, a hadseregéből sokan fogják példáját követni.«

A király most, nagy fölháborodásban, összehívta a még Londonban volt főbb tiszteket. Churchill, a kit ez időtáiban altábornagyi rangra emeltek, azzal a nyájas derűtséggel jelent meg, melyet se gyalázat, se veszély nem birt soha megzavarni. Jelen volt többek közt Fitzroy Henrik, Grafton herczeg, a kit merészsége és tevékenysége igen kiűntetett II Károly természetes gyermekei közt. Grafton az első gyalog testőrhad ezredese volt. Ugy látszik, az időben teljesen Churchill befolyása alatt volt, s készen állt elhagyni a királyi zászlót, a mint a kedvező pillanat elérkezik. Még más két áruló volt a körben, Kirke és Trelawney, azon két vad és féktelen csapat parancsnokai, melyeket akkor tangieri ezredek nevén ismertek. A hadsereg többi protestáns tiszteivel együtt mindketten a legnagyobb boszúsággal szemlélték a király részrehajlását az egyházabeli tisztek iránt; s Trelawney keserű nehezteléssel emlékezett az üldözésre, melyet testvére, a bristoli püspök, szenvedett. Jakab jobb emberhez és jobb ügyhez méltó kifejezésekkel szolt a gyülekezethez. Talán, ugymonda, némely tiszteknek lelkiismerete nem engedi, hogy érte harczoljanak. Ha ugy van, örömet elfogadja lemondásukat. De mint katonákat és gentlemane-

ket kérte, ne kövessék Cornbury gyalázatos példáját, Ugy látszott, mindnyájan meg vannak indulva; s Churchill mindenek fölött. Első volt, a ki jól szinlett lelkesedéssel fogadta, hogy utósó csepp vérét kész ontani kegyelmes ura szolgálataiban: Grafton hangosan és nagy fennen szinte azt fogadta: s Kirke és Trelawney követték példájukat.

E fogadások által megcsalatra, a király Salisburyba készült indulni. Elmente előtt értesíték, hogy nagy számu világi és egyházi országnagy kíván kihallgatást. Egy kérelmet jöttek, Sancroft vezérlete alatt, benyujtani, melyben esedeztek, hogy szabad és törvényes parlamentet hívjanak egybe, s alkudozást kezdjenek az Orániai herczeggel.

Furcsa e kérvény története. Az eszme, mint látszik, egyszerre merült föl két nagy pártfőnökben, a kik sokáig vetélytársak és ellenfelek voltak, Rochesterben és Halifaxban. Mindketten külön megkérdezték a püspököket. Azok hön pártolták az ötletet. Ekkor javaslották, hogy a peereket köztanácskozmányba hívják össze, melyben a királyhoz teendő fölterjesztést megállapítsák. Épen törvényszak volt; s ily időszakban a magasb rangu férfiak és divat emberei naponként a Westminsterhallban andalogtak, mint most a a Pall Mall- vagy a St. James-utczai clubbokban szoktak. Könnyű volt az oda gyülekező lordoknak egy mellékszobába vonulni s ott tanácskozást tartani. Azonban váratlan nehézségek merültek föl. Halifax először hidegen viselte magát, s aztán ellenzést kezdett. Természete volt mindenben találni ellenvetéseket; s ez alkalommal a vetélkedés még élesítette elméjét. A terv, melyet jónak tartott, mig magáénak tekintette, ellenére kezdett lenni, mihelyt látta, hogy az Rochesteré is egyszersmind, a ki sokáig akadékoskodott ellenében s végre kitolta helyéből, s a kire ne-

heztelt, a mennyire, épen nem nehéz természetű levén, haragudni tudott valakire. Nottinghamra ez idő szerint nagy befolyása volt Halifaxnak. Mindketten nyilvánították, hogy a fölterjesztésben nem vesznek részt, ha Rochester aláírja. Hiában pörölt Clarendon. »Távolról sem akarom Rochester urat megsérteni«, monda Halifax: de ő az egyházi bizottság tagja volt; azon hivatal eljárását azonnal igen szigorú vizsgálat alá kell venni; s nincs rendén, hogy a ki abban ült, részt vegyen a mi eljárásunkban.« Nottingham Rochester iránti személyes tiszteletének nyomatékos kifejezései mellett, szintazon véleményt nyilvánította. E két ellenkező lord tekintélye több nemes urat visszatartóztatott az aláírástól; de a Hydek és a püspökök megmaradtak a mellett. Tizenkilencz aláírást szereztek; s a folyamodók egy testületben járultak a király elé.

Ez kedvetlenül fogadta fölterjesztésöket. Biztosakká tévé ugyan őket, hogy részéről erősen ohajtja szabad parlament egybehívását; s királyi hitére ígérte, hogy mihelyt az Orániai herczeg a szigetet elhagyja, azonnal össze fogja azt hívni. »De — ugymonda — hogy lehessen szabad a parlament, midőn ellenség van az országban, mely közel száz szavazatot volna képes küldeni?« A főpapokhoz különös keserűséggel szólott. »A minap, monda, nem tudtam önöket rábirni, hogy ezen megtámadás ellen nyilatkozzanak: de ellenem bezzeg készek nyilatkozni. Akkor nem akartak politikába elegyedni. Most semmi nehézséget nem találnak a beavatkozásra. Önök gerjesztették nyájaikban e lázadási hajlamot, s most élesztik azt. Jobban tennék ha engedelmességre oktatnák őket, mint hogy engem oktatnak, miként kormányozzák.« Igen föl volt indulva unokaöcscse Grafton ellen, a kinek aláírása közvetlen Sancrofté alatt ál-

lott, s igen kemény hangon mondá az ifjunak: »Ön mit sem tud a valláshoz; semmit sem törődik azzal; s most még is azt kell állitania, hogy lélekismerettel bir.« — »Igaz, fölséges uram, felelt Grafton szentelen nyíltsággal, igaz, hogy kevés lelkismeretem van: de oly felekezethez tartozom, a mely nagy mértékben bir azzal.«

Bármi keserűen szölt a király a kérelmezőkhez, még inkább elkeseredett, miután elmentek. Már is sokkal többet tett, ugymonda, mint kellett volna, azon remény fejében, hogy egy kötelességéről megfeledkezett, hálátlan népet ki-elégítsen. Mindig gyűlölte az engedély eszméjét: de rá hagyta magát beszélni; s most, mint az előtt atyja, ő is tapasztalja, hogy az engedmény még követelőbbekké teszi az alattvalókat. Nem fog többé semmit, egy mákszemnyit sem, engedni; s szokása szerint, hevesen ismételte sokszor »egy mákszemnyit sem.« Nemesak semmi nyilatkozatot nem akar tenni a berontóknak, de tőlök sem fogad el. Ha a hollandok értekezésbe akarnának bocsátkozni, az első küldöttet válasz nélkül bocsátja vissza, a másodikat fölakasztatja. Ily hangulatban Jakab Salisburyba indult. Utósó intézkedése, mielőtt elment, az volt, hogy öt lordból álló tanácsot bizott meg, hogy öt távolléte alatt Londonban képviselje. Az öt közül kettő pápista volt, s törvény szerint nem képes hivatalt viselni. Jeffreys volt hozzájok adva, ki ugyan protestáns vala, de kit a nemzet minden pápistánál inkább gyűlölt. A másik két tagra, Prestonra és Godolphinra nézve, semmi komoly ellenvetést nem tehettek. A mely nap a király Londont elhagyta, Portsmouthba küldték a Walesi herceget. E várban erős őrhad volt Berwick parancsnoksága alatt. A Darthmouth által vezérlett hajóhadat közel kaphaták: s azt hitték, hogy ha a dolog rosra fordul, a

királyfit Portsmouthból könnyen át lehet vinni Franciaországba.

Tizenkilencedikén ért Jakab Salisburyba, s a püspöki palotába szállott. Most mindenfelől tódultak a rossz hírek. A nyugoti megyék fölkeltek végre. A mint tudva lett Cornbury megszökése, sok vagyonos földes úr neki bátorodott s Exeterbe sietett. Köztök volt Sir Portman Vilmos, egyik legnagyobb ur Dorsetshireből, és Warre Ferencz, kinek Somerseshireben volt nagy befolyása. De legnagyobb fontosságu volt az újdon érkezettek közt Seymour, a ki közelebb baronetséget öröklött, mi csak kevésse emelte méltóságát, s a kivel születés, politikai befolyás és parlamenti ügyesség tekintetében senki sem mérkőzhetett az angol tory gentlemanek közt. Első kihallgatásán, mint mondják, a herczegre nézve meglepő és mulatságos módon árulta el jellemző büszkeségét. »Azt hiszem, sir Edvard, monda Vilmos, gondolván, hogy nagyon udvarias lesz, ön a Somerset herczeg nemzetségéből való.« — »Bocsásson meg fenséged,« monda sir Edvard, a ki soha sem feledte el, hogy a Seymourok öregebb ágának feje, »Somerset herczeg való az én nemzetségemből.«

Vilmos hadi szállása most az udvar színét kezdé fölvenni. Több mint hatvan főrangú és vagyonos úr vette lakását Exeterbe; s a gazdag bérruhák és hat lovas hintók, a melyek naponként mutatkoztak a székesegyház körül, némileg a Whitehall fényét és élénkségét idézték elő azon csöndes helyen. A köznép nagyobb készséggel fogott fegyvert; s könnyű lett volna számos zászlóalj gyalogságot állítani. De Schomberg, ki az eke mellől rögtönzött katonaságról keveset tartott, azt vitatta, hogy ha a hadjárat ilyen segély nélkül nem sikerül, sehogy sem fog sikerülni: s Vil-

mos, a kiben szintannyi katonai szellem volt, mint Schombergben, osztozott e véleményben. E szerint nem igen adtak új ezredek alakítására megbizásokat; s csak válogatott újonczokat vettek be.

Most ohajtandónak látszott, hogy a herczeg az Exeterben egybegyült nemes urakat és gentlemaneket nyilván elfogadja. Rövid, de méltóságteljes és jól megfontolt beszédet tartott hozzájuk. Nem ismerős, ugymond, mindnyájok arczával, a kiket most lát. De nála van nevök jegyzéke, s tudja, milyen magasan állanak honuk tiszteletében. Gyöngéden megrótta késedelmöket, de biztos reményét fejezte ki, hogy az ország megmentésével még nagyon nem késtek el. »Ennélfogva, ugymonda, gentlemanek, barátaink és protestáns társaink a legszivesebben üdvözöljük önöket és kísérőiket udvarunkban és táborunkban.«

Az éles belátásu Seymour, ki a pártok tacticájához rég hozzá szokott, azonnal átlátta, hogy a herczeg körül gyülekezett pártnak alakulásra van szüksége. Mindeddig, ugymonda, csak homoktorlasz; semmi közös czél nincs nyilván és a maga rendén kitűzve; senki sincs semmire kötelezve. Amint a dékánóságban volt gyülekezet eloszlott, Burnetért küldött, s tanácsolta, hogy gyűljenek egybe s a herczeg minden angol követői egy okiratot irjanak alá, mely vezérökhöz és egymás iránt hűségre kötelezze őket. Burnet a herczeggel és Shrewsburyval közölte az eszmét, s ezek mindketten helyeslették azt. Gyűlést tartottak a székesegyházban. Egy Burnet által szerkesztett rövid iratot terjesztettek elő, helybenhagyták és nagy készséggel aláírták azt. Az aláírók kötelezték magokat, hogy a herczeg nyilatkozatában kijelölt czélokra egyetértőleg fognak törekedni; állhatatosan megmaradnak a herczeg és egymás mellett; pél-

dás boszút állanak mindazokon, a kik valamely merényre vetemülnének személye ellen; s az esetben is, ha szerencsétlenségre ilyes merény sikerülne, folytatni fogják, a mihez kezdettek, míg a nemzet szabadságai és vallása valódi-
lag biztosítva nem lesznek.

Ez időtájban futár érkezett Exeterbe Bath gróftól, a ki Plymouthban volt parancsnok. Bath kinyilatkoztatta, hogy magát, seregeit és a várat, a melynek parancsnoka, a herczeg rendelkezése alá helyezi. Így a támadóknak egyetlen ellenség sem maradt hátuk mögött.

Mig e szerint a nyugoti részek fölkeltek a király ellen, az észak egészen lángban volt mögötte. Tizenhatodikán Delamere fogott fegyvert Cheshireben. Összehívta bérlőit; fölhívta őket, álljanak mellé, megígérte, hogy ha az ügyért elesnek, haszonbéreiket meg fogja újítani gyermekeik részére, s intett mindenkit, a kinek csak jó lova van, hogy szálljon táborba, vagy szerezzen helyettest. Ötven fegyveres lovassal jelent meg Manchesterben, s mielőtt Boaden Downsba ért, három annyira nőtt ereje.

A szomszéd megyék nagyon föl voltak izgatva. Ugy intézkedtek, hogy Danby Yorkot vegye be, s hogy Devons-hire Nottinghamben jelenjen meg. Nottinghamben semmi ellenállástól nem tartottak. De Yorkban egy kis őrsereg volt sir Rerersby János vezénylete alatt. Danby ritka ügyességgel járt el. A yorkshirei gentry és szabad birtokosok november 22-re össze voltak hiva, a királyhoz intézendő fölterjesztés végett. Mindhárom járás helyettes biztosai, több nemes ur, esquirek és vagyonos yeomanek nagy számmal siettek a tartományi fővárosba. Négy csapat »militia« állott fegyverben a közrend fentartása végett. A községi terem tömve volt szabad birtokossal s megkezdték a tanácsko-

zást, midőn hirtelen kiáltozás támad, hogy a pápisták fölkeltek s ölik a protestánsokat. A yorki pápisták sokkal valószínűbben rejtekhelyeket kerestek inkább, hogysen olyan ellenséget támadtak volna meg, a melynek száma ugy állt hozzájuk, mint száz az egyhez. De az időben nem beszélhettek a pápisták irtózatosságáról olyan vad és csodás dologot, a mit azonnal el nem hittek volna. A gyülekezet felháborodva szétoszlott. Az egész város zavarban volt. E pillanatban Danby vagy száz lovas élén a »militia« elé nyargalt, s felkiáltott: »Le a pápistákkal! Szabad parlament! A protestáns vallás!« A militia viszhangozá a kiáltást. Az őrsereg egy pillanatban meg volt lepetve, s lefegyverezték. A parancsnokot letartóztatták, a kapukat bezárták. Mindenüvé öröket állítottak. Elnézték, hogy a nép földult egy római katolikus kápolnát; de egyéb bántalom nem történt. Másnap reggel a városház terme tömve volt a megye legelőkelőbb gentlemaneivel s a város tisztviselőivel. A polgárnagyot az elnöki székbe ültették. Danby egy nyilatkozatot indítványozott, mely azon okokat adta elő, a melyek arra birták az alkotmány és protestáns vallás barátait, hogy fegyvert fogjanak. E nyilatkozmányt örömmel elfogadták, s néhány óra alatt hat peer, öt baronet, hat »knight« és számos tekintélyes gentleman írta alá.

Ez alatt Devonshire, számos barátjának és embereinek élén, elhagyta a palotát, melyet Clatsworthban építtett, s fegyveresen jelent meg Derbyben. Ott a helyhatósági tisztviselőknek egész ünnepélyességgel egy iratot adott által, a melyben ki voltak fejtve az okok, a melyek őt e vállalatra indították. Aztán Nottinghambe ment, mely csakhamar az északi fölkelők főhadi szállása lett. Itt merész és erős hangon irt kiállitványt bocsátott ki. A pártütés neve,

ugymonda, üres rém, a mely egy okos embert sem ijeszt el. Pártütés-e azon törvényeket és vallást védeni, a melyeknek fentartására minden király esküvel kötelezi magát? Mint tartották meg az esküt az utóbbi időkben, olyan kérdés, a mely fölött, reményleni lehet, nem sokára határoz a szabad parlament. Egyszersmind kinyilatkoztatták a fölkelők, hogy nem tartják pártütésnek, hanem törvényes önvédelemnek, ellenállani a zsarnoknak, a ki nem ismer egyéb törvényt önkényén kívül. Az északi fölkelés napról napra félelmes alakot öltött. Négy hatalmas és gazdag gróf, Manchester, Stamford, Rutland és Chesterfield Nottinghamba mentek hol lord Cholomondley és lord Grey de Ruthyn hozzájuk csatlakoztak.

Mig ezek történtek, délszakon az ellenséges hadak közeledtek egymáshoz. Az Orániai herczeg, megtudván, hogy a király Salisburyba ért, idejét látta Exetert elhagyni. E várost és a körül fekvő vidéket sir Seymour Edvárd parancsnoksága alá helyezte, s kedden, november 21-én, a nyugoti megyék sok tekintélyes gentlemane kíséretében, Axminsterbe ment, hol néhány napig maradt.

A király harczolni kívánt; s kétségkívül érdekében is állt azt tenni. Minden óra csökkentette erejét, s növelte ellenségiét. Igen lényeges dolog volt, hogy katonái vérezzenek. Egy nagy ütközet, bárhogy végződjék, csak árthatott a herczeg népszerűségének. Mindezt jól tudta Vilmos, s elhatározta, ha csak lehet, kerülni a csatát. Mondják, midőn Schombergnek jelentették, hogy az ellenség előnyomul, s kész az ütközetre, ez a mesterségében bizó taticus nyugalmával felelte: »az épen úgy fog megesni, a mint mi akarjuk.« Azonban lehetlen volt minden apró csatározást kikerülni a hadseregek tábornozói közt. Vilmos óhajtott

hogy az ily apró csatázásokban semmi se történjék, a mi a nemzetnek, melyet meg akart szabadítani, sérthetné büszkeségét, vagy fölingerelhetné boszúvágyát. Ő tehát csodálatos eszélyességgel, brit ezredeit állította oda, a hol az összeütközéstől leginkább lehetett tartani. A királyi hadsereg előcsapatai irekből állottak. Minek az volt következménye, hogy e rövid hadjárat apró csatáiban minden angol szives rokonszenve kísérte a támadókat.

Wincantonban történt az ilyen első összeütközés. Mackay ezrede, mely brit katonákból állott, közel esett a királyi hadának, melyet földijök a vitéz Sarsfield vezérelt, egy csapatához. Mackay egy kis csapatot Campbell nevű hadnagy vezénylete alatt, kiküldött, hogy podgyász alá való lovakat szerezzen. Campbell, a mire szüksége volt, föltalálta Wincantonban, s épen visszatérőben azon várost elhagyandó vala, midőn Sarsfield seregeinek egy erős csapata közelgett. Az irek négyszerte többen voltak; de Campbell föltette magában, hogy utósó emberig harcolni fog. Maroknyi elszánt emberrel elállotta az utat. Többi katonái a töltést beszegő eleven kerítés mögé vonták magokat. Az ellenség előnyomult. »Megálljatok!« kiálta Campbell: »ki mellett vagytok?« Én Jakab király mellett«, felelé a másik fél vezére. — »S én az Orániai herczeg mellett«, kiálta Campbell. »Majd adunk nektek herczeget!« felelé káromkodva az ir. »Tüzet!« kiálta Campbell; s e pillanatban éles tüzelés támadt mindkét sor gyöpü mögül. A királyi katonái három jól czélzott lövést kaptak, a nélkül, hogy viszonzni tudták volna. Végre sikerült az egyik gyöpüt megkerülniök, s az ellenökben álló kis sereget legyőzték volna, ha a föld népe; mely az ireket halálból gyűlölte, hamis zajt nem üt, hogy a herczeg katonái

nagyobb számmal jönnek. Sarsfield visszaparancsolta embereit, s elvonúlt, Campbell pedig akadály nélkül folytatta utját vontató lovaival. Ezen ütközetet, mely kétségkívül becsületére szolgált a herczeg hadserege vitézségének és fegyelmének, győzelemmé emelte a hir, a melyet brit protestánsok nyertek a pápista barbarok fölött, kiket Connaughtból hoztak szigetünk elnyomására.

E kis csata után néhány óra mulva, olyan esemény adta magát elő, mely véget vetett minden komolyabb összeütközés veszélyének. Churchill s némely főbb czimborái Salisburyban voltak. A két összeesküvő, Kirke és Trelawney, Warminsterbe ment, hol ezredeik állottak. Minden megérett a rég forralt árulás végrehajtására.

Churchill tanácslá a királynak, látogassa meg Warminstert, s tartson szemlét az ott állomásozó seregek fölött. Jakab beleegyezett; s kocsija már a püspöki palota kapujában állott, midőn orra vére erősen folyni kezdett. Kénytelen volt elhalasztani utját, s orvoslás alá adni magát. Három nap telt bele, mig az orrvérfolyást teljesen elállithatták; s e három nap alatt nyugtalanító hírek jöttek fülébe.

Lehetlen, hogy olyan messze elágazó összeesküvés, mint a melynek Churchill feje volt, teljesen titokban maradjon. Nem volt semmi erősség, melyet eskütszék vagy hadi törvényszék elé adhattak volna, de különös suttogások keringtek a táborban. Feversham, ki a főparancsnokságot vitte, jelentette, hogy rossz szellem mutatkozik a hadseregben. A király intéseket kapott, hogy némely hozzá közelállók nem barátai, s hogy bölcs ovatosság lenne, Churchillt és Graftont őrizet alatt Portsmouthba küldeni. Jakab elutasítá e tanácsot. Gyanakodási hajlam nem volt

gyöngé oldala. Valóban olyan bizalmat helyezett a hűség- és ragaszkodási nyilatkozatokban, mely inkább volt várható jó szívű és tapasztalatlan ifjútól, mint olyan politikus-tól, a ki már eleget élt, sokat látott a világban, sokat szenvedett gonosz ármányok miatt, s a kinek jelleme épen nem valami dicső példánya volt az emberi természetnek. Bajos volna más valakit találnunk, a ki olyan keveset gondolt a hitszegéssel, s a ki mégis olyan nehezen hitte el, hogy irányában mások megszegették hitüket. Mindazáltal a hadsereg felől vett jelentések nagyon megzavarták. Nem várta most már türelmetlenül a csatát. Sőt visszavonulásról gondolkodott. Szerdán este, november 24-én, hadi tanácsot hívott egybe. A hadi tanácsban jelen voltak azon tisztek, a kikre a legkomolyabban figyelmeztették. Feversham azt a véleményt nyilvánítá, hogy tanácsos visszavonulni. Churchill ellenkezőleg nyilatkozott. A tanácskozás éjfélig tartott. Végre a király kimondotta, hogy visszavonulásra határozta el magát. Churchill látta vagy képzelte, hogy nem biznak benne s bár meglehetősen tudott magán uralkodni, nem titkolhatta el kedvetlenségét. Mielőtt megviradt, Graf-tonnal együtt, a herczeg táborába szökött.

Churchill egy magyarázatot adó levelet hagyott hátra. Azzal a tisztességgel volt írva, a melyet a bűn és becstelenség közepett is mindig meg tudott tartani. Elismerte, hogy mindent a király kegyének köszönhet. Érdeke, ugyanond, és hálája ugyanegy irányt szabtak elébe. Egy kormány alatt sem remélhet többé oly nagygyá és szerencsésé lehetni, mint volt; de mind e tekinteteket alá kell rendelni egy főbb kötelességnek. Ő protestáns; s jó lélekismerettel nem vonhatott kardot a protestáns ügy ellen. Minden egyébben örökre kész kegyelmes ura szentséges

személye és törvényes jogai védelmében életét és vagyonát kockáztatni.

Másnap reggel teljes zavarban volt a királyi tábor. A király barátai elcsüggedtek. Ellenei nem titkolhatták örömeiket. Jakab rémülését még növelték a Warminsterből ugyanez napon érkezett hírek. Kirke, a ki ott parancsnok volt, a Salisburyból vett rendeleteknek megtagadta az engedelmességet. Nem kételkedhettek többé, hogy ő is az Orániai herczeg szövetségese. Híre támadt, hogy valóban minden seregével átment az ellenséghez; s e hírt, bár hamis volt, teljesen hitték néhány óráig. A boldogtalan király fejében erre új világosság derült föl. Azt hitte, most tudja, miért erőtték, néhány nap előtt, hogy Warminsterbe menjen. Ott segély nélkül fogta magát találni az összeesküvők kezében, az ellenség előcsapatai szomszédságában. A kik megkísértették volna őt védelmezni, könnyen lehetek volna győzve. Aztán fogolyképen fogták vinni a berontott hadsereg főhadiszállására. Talán még valamely pokolibb árulást követtek volna el; mert a kik egyszer bűnös és veszélyes dologra vetik fejüket, többé nem a magok urai, s a balsors, mely méltó büntetésök egy részét teszi, oly büntetésekre ragadja őket, a melyeket először látni is borzadtak volna. Bizonyosan valamely örökös szent közbenjárása által kellett történni, hogy a katolikus egyházhoz ragaszkodó királyt azon pillanatban tartóztatta föl hirtelen olyasmi, a mit akkor szerencsétlen betegségnek tartott, midőn vakon sietett fogság vagy talán halál elé.

Mindezen dolgok megerősítették Jakabot az előbbi estén föltett szándékában. Parancsot adott rögtöni visszavonulásra. Salisbury egészen riadásban volt. A tábor

olyan zavarban vonult el, mintha megszalasztották volna. Senki sem tudta, kinek engedelmeskedjék. A hadsereg anyagi ereje keveset fogyott; de erkölcsi ereje oda volt. Sokan, a kiket a szégyen tartóztatott, hogy útukat a herczeg táborra fele ne vegyék, örömet követték a mások által adott példát; és a kik királyuk mellett szilárdul állottak, mig őt határozottan látták a támadók ellen menni, semmi kedvet sem éreztek hátráló zászlót követni.

Jakab Andoverig ment az nap. Veje György herczeg, és Ormond herczeg kísérték őt. Mindketten az összeesküdtek közt voltak, s alkalmasint Churchillel elmentek volna, ha ez, a hadi tanácsban történtek után, helyesnek nem látja azonnal távozni. György herczeg vastag tudatlansága ez alkalommal jobb szolgálatot tett, mint fortélyosság tehetett volna. Szokása volt, bármí ujságot mondtak neki, francziául fölkiáltani: »Est-il possible?« »Lehetséges-e?« E szójárásnak most igen jó hasznát vette. »Est-il possible?« kiálta, midőn megértették vele, hogy Churchill és Graf-tonnak csak hült helye van. S midőn Warminsterből jöttek a rosz hírek, ismét fölkiáltott: »Est-il possible?«

György herczeg és Ormond Andoverben a királyhoz voltak hiva vacsorára. Szomorú vacsora lehetett. A király balsorsa által le volt verve. Veje a legbutább társalgó volt. »Kísérletet tettem György herczeggel józan korában, monda II. Károly; kísérletet, mikor részeg volt, de akár részeg, akár nem az, nincs benne semmi.« Ormond, a ki egész életében hallgatag és szemérmes vala, e pillanatban alkalmasint nem igen volt vig kedvü. Végre csak elmúlt a vacsora. A herczeg és Ormond számára lovak álltak készen, s mi-helyt az asztaltól fölkeltek, fölültek és elnyargaltak, Drumlanrig gróf, Queensberry legidősb fia, kísérte őket. E

fiatal nemes urfi elpártolása nem volt jelentéktelen esemény. Mert Queensberry a skót protestáns episcopalisták feje volt, mely felekezetet, a legelkeseredettebb torykhoz képest is whignek lehetett mondani; s Drumlanrig maga alezredes volt a Dundee ezredében, a mely hadat a whigek még Kirke bárányainál is jobban gyűlölték. Ez új csapást másnap reggel jelentették a királynak. A hír kevesebbé zavarta meg, mint várható volt. Azon csapás, mely 24 óra előtt érte őt, majd minden szerencsétlenségre elkészítette; s nem lehetett György herczegre, ki alig volt számbevehető lény, komolyan haragudni, mivel oly kisértő csábjai által mint Churchill, le hagyta magát győzetni. »Mit, monda Jakab, az »Est-il possible« is elment? Végtére is egy jó lovas katona nagyobb veszteség fogott lenni.« Valóban a király összes haragja egy tárgyra látszott ekkor, s nem ok nélkül, központosulva. Londonba indult, boszútól égvén feje Churchill ellen, s midőn megérkezett, a főfő csalónak új büntettét tudta meg. Nehány óra óta Anna herczegnő sem volt ott.

Anna, kinek nem volt egyéb akarata a Churchillokénál, ezek által ráhagyta magát venni, hogy egy héttel előbb sajátkezűleg tudassa Vilmostal, hogy helyesli vállalatát. Biztossá tette őt, hogy egészen barátai kezében van, s hogy a palotában marad, vagy a városba vonúl, a mint azoknak tetszik. Vasárnap november 25-én, neki és azoknak, a kik helyette gondolkoztak, gyorsan el kellett magokat határozni. Az nap délután egy futár azt a hirt hozta Salisburyból, hogy Churchill eltűnt, hogy Grafton vele ment, hogy Kirke álnoksága napfényre jött, s a király hadai teljes visszavonulásban vannak. Akkor, mint történni szokott, valahányszor nagy ujság, jó vagy rossz, érkezett a városba,

végtelen sokaság gyűlt a Whitehall csarnokaiba. Minden arczon kandiság ült és aggodalom. A királyné méltó haragja erősen kitört a fő áruló ellen, s ennek fölötté részrehajló úrnőjét sem kimélte egészen. A palota azon része körül, a melyet Anna foglalt el, megkettőztették az öröket. A hercegnő kedvetlen volt. Nehány órá alatt visszaérkezhetett atyja. Nem volt valószínű, hogy övele is keményen fogna bánni; de azt sem lehetett remélni, hogy továbbá is engedje élveznie barátnője társaságát. Alig lehetett kétkedni, hogy Sárát őrizet alá helyezik s ügyes és szigorú emberek által szoros vizsgálat alá vétetik. Iratait lefoglalják. Talán olyan adatot fődeznek föl, a mely életét veszélyezi. Az esetben a legroszabbtól lehet félni. A kérlelhetlen király boszúja nem ismer semmi nemi különbséget. Sokkal csekélyebb vétségekért vérpadra és máglyára küldött már nőket, mint a mik Churchillné asszonyra küldhetnének. Erős vonzalma igen megragadta a hercegnő gyöngye lelki érejét. Nem volt kötelék, a melyet meg nem szakított, nem veszély, a melynek ki nem tette volna magát szeretete bálványzott tárgyáért. »Inkább az ablakon ugrom ki,« kiálta, »hogysen atyám itt leljen.« A kegyencznő magára vállalta a szökés intézését. A legnagyobb sietséggel közlötö a dolgot az összeesküvés néhány főnökével. Nehány óra alatt mindent elintézték. Azon este Anna szokás szerint szobájába vonult. Éjfélkor fölkel, s barátnője, Sára, meg két más nőcseléd kíséretében, háló köntösben és papucsban a hátulsó lépcsőkön leszökött. A menekvők, a nélkül, hogy megállították volna őket, a szabad utczára értek. Ott egy bérkocsi várt rájuk. Két ember őrizte a szegényes járművet. Az egyik Compton, londoni püspök, a hercegnő régi nevelője, a másik a fényűző, művelt Dorset, kit a közös veszély riasz-

tott föl kéjelgő nyugalmából. A kocsi azonnal Aldersgate-utczába hajtott, hol a londoni püspök városi laka állott a székesegyház mellett. A hercegnő ott töltötte az éjet. Másnap reggel »Epping Forest« felé indult. E vadon vidéken Dorsetnek egy tisztos lakhelye volt, melyet azóta már rég lerontottak. Vendégszerető házában, mely a költőknek és a szépirodalom embereinek számos éven át kedvencz mulató helye volt, rövid időt töltöttek a szökevények. Nem vehették útukat bizvást Vilmos táborába; mert oda az út a királyi hadsereg által elfoglalt vidéken ment át. Így azt határozták, hogy Anna az északi fölkelőkhez menjen. Compton egészen félretette az időre papi jellemét. A veszély és harcz mindazon katonai tüzet föleleszté benne, melyet huszonnyolcz év előtt érzett magában, midőn a testőrhadban lovagolt. A hercegnő kocsija mellett ment lovon, lovagcsizmákban, karddal oldalán és pisztolyokkal a tokban. Mielőtt Nottinghamba ért, egy sereg, kíséretére önként ajánlkozott gentleman testőrség vette körül. Kérték a püspököt, legyen ezredesök; s ő oly hévvel egyezett bele, a mely a szigorú egyháziakat nagyon megbotránkozattatja, s még a whigek véleményében sem igen emelte.

Midőn tizenhatodikán reggel üresen találták Anna szobáit, nagy volt a rémülés a Whitehallban. Mig a komornák jajgatva és kezöket tördesve fuskostak a palota udvarán, mig lord Craven, a ki a gyalog testőrök parancsnoka volt, a csarnokban állt öröket kérdőre vonta, mig a korlátnok a Churchillok iratait lepecsételte: a hercegnő dajkája betört a királyi szobákba, s kiáltozta, hogy a drága hercegasszonyt megölték a pápisták. A hír a Westminsterhallba röpült. Ott azt beszéltek, hogy ő fenségét erőszakkal hurczolták valahová, a hol letartóztatják. Miután

nem lehetett többé tagadni, hogy szökése önkéntes volt, sok mindenféle költeményt beszéltek róla. Durva bántalmakkal illették: ijesztgették; sőt, noha olyan állapotban volt, a melyben a nők különös gyöngédséget igényelhetnek, megverte kegyetlen mostohája. Az évekig tartó rossz kormányzat által gyanakodóvá és ingerlékenynyé lett népet annyira fölingerlették e rágalmak, hogy a királyné alig volt biztosságban. Sok római katolikus és protestáns tory, a kiknek hűsége minden kísértetnek ellenállott, a palotába gyült, hogy kitörés esetében védhessék. E bajok és rettegés közepett jött hire György herczeg szökésének. A futárt, a ki ez ujságot hozta, nyomban követte maga a király. Alkonyodni kezdett, midőn megérkezett, s tudtára adták, hogy leánya eltűnt. Mindazok után, a miket szenvedett, fölkiáltott nyomorusága érzetében: »Isten segits, saját magzataim is elhagynak.«

Ez este későig tanácskozott együtt főbb ministereivel. Elhatározták, hogy másnap minden egyházi és világi lordot, a ki csak Londonban volt, magához hivat, s ünnepélyesen tanácsot kér tőlök. Ehhezképest kedden délután, 21-kén, a lordok a palota ebédlő termébe gyültek. Kilencz főpapból és harmincz-negyven világi nemes urból állt a gyülekezet, a kik mind protestánsok voltak. Megjelent a két államtitkár, Midleton és Preston is, noha nem voltak angol peerek. A király maga elnökölt. Magatartásában és hangulatában nagy testi és lelki szenvedés nyomai voltak észrevehetők. Azon folyamodás említésével nyitotta meg a tanácskozást, a melyet Salisburyba indultakor nyujtottak be. Azt kérték e folyamodásban, hogy szabad parlamentet hívjon össze. Akkori helyzetében, ugymonda, nem látta jónak beleegyezni. De távolléte alatt nagy változások tör-

téntek. Azt is tapasztalta, hogy népc mindenütt ohajtja a házak egybejövetelét. Meghívta tehát hú országnagyait, hogy tanácsot kérjen tőlök.

Egy ideig hallgattak. Majd Oxford, a kinek régiségben és fényben páratlan származása némi elsőséget adott a többiek fölött, mondá, hogy véleménye szerint, azon lordoknak kell előadniok nézeteiket, a kik a folyamodványt aláírták.

E szavakban Rochester föl vala hiva. A folyamodás mellett szólt, s nyilvánította, hogy ő most sem lát a trónra vagy az országra nézve a parliamenten kívül egyébben reményt. Nem meri, ugymonda, állítani, hogy ily végső szerencsétlenségben még a gyógyszer is hatályos lesz: de másban nem lát segítséget. Hozzáadta, hogy tanácsos lenne alkudozást kezdeni az Orániai herczeggel. Jeffreys és Godolphin szóltak utána; s mindketten kinyilatkoztatták, hogy Rochesterrel egyetértenek.

Ezután Clarendon kelt föl, s nagy álmélkodására mindazoknak, a kik hangos hűségnyilatkozataira s azon halálos szégyenkedésre és szomorúságra, melybe csak néhány nappal azelőtt fia elpártolása ejtette, emlékeztek, — heves indulatossággal tört ki a zsarnokság és pápistaság ellen. »Még most is, ugymond, egy ezredet állit Londonban ő fölsége, melybe egy protestánst sem vesznek be.« — »Nem igaz,« kiáltott Jakab nagy indulatossággal az asztal felső végéről. Clarendon annál maradt, a mit mondott, s elhagyva e sértő tárgyat, csak még sérelmesb tárgyra ment által. Kislelkűséggel vádolta a szerencsétlen királyt. Miért vonulnak vissza Salisburyból? Miért nem kísérti meg az ütközetet? Lehet-e kárhóztatni az embereket, ha a támadónak hódolnak, midőn fejedelmöket hadserege élén szaladni lát-

ják? Jakabnak nagyon fájtak e bántalmak, és soká nem feledhette. Valóban még a whigek is illetlenek és épen nem nagylelkűnek tartották Clarendon beszédmódját. Halifax nagyon különböző hangon szólt. Sok veszélyes éven bámulatos ügyességgel ótalmazta hazája polgári és egyházi alkotmányát a királyi hatalom ellen. Derült lelke azonban, melyben különös módon hiányzott a fogékonyság lelkesedésre, s melynek sajátságosképen ellenére voltak a tulságok, a királyság ügyéhez kezdett ragaszkodni, mihelyt azon lármás királypártiak, a kik csak a minap a »trimmereket« a pártütőknél is alig jobbaknak kiáltották ki, pártot ütöttek mindenfelé. Abban találta büszkeségét, hogy ez időpontban békeszerző legyen a trón és nemzet közt. Tehetsége és jelleme egyaránt alkalmassá tette őt e szerepre; s ha tévedett, olyan okoknak tulajdonithatni, a melyek ellenében hiában minden emberi ügyesség, s főleg azon fejedelem esztelenségének, hűtlenségének és átalkodottságának, a kit meg akart menteni.

Halifax most sok kellemetlen igazságot mondott el, de oly gyöngédséggel, a mely miatt hizelgéssel vádolták azon lelkek, a kik elvetemültebbek voltak, hogysem fölfoghatták volna, hogy a mit méltán hizelgésnek mondhatni, a hatalmassal szemközt, emberiségi tartozás bukottak irányában. Sok rokonszenv és hódolat kifejezésével nyilvánította hogy a királynak nagy áldozatokra kell késznek lennie. Nem elég parlamentet hívni egybe, vagy az Orániai herczeggel alkudozást kezdeni. A nemzet sérelmei közül legalább is némelyeket rögtön orvosolni kell, a nélkül hogy bevárnák, mig az orvoslást a parlament, vagy az ellenséges hadsereg vezére követeli. Nottingham szintén egész tisztelettel nyilvánította, hogy egyetért Halifaxsal. Három fő enge-

dély volt, mit e lordok a királytól sürgettek. Szükség, mondanak, hogy minden római katolikust azonnal elbocsásson hivatalból; hogy Franciaországgal végkép szakítson; s hogy azoknak, kik fegyverben állnak ellene, teljes bűnbocsánatot adjon. Ez utósó pont, ugy látszik, nem türt ellenmondást. Mert noha némelyek azok közül, a kik a király ellen szövetkeztek, oly módon viselték magokat irányában, a mely méltán keserű neheztelésre indithatta őt irányukban, valószínűbb volt, hogy nem sokára ő fog esni kezeikbe, mint azok az övéibe. Gyermekes dolog fogott lenni alkudozást kezdeni Vilmossal, s mégis boszut hirdetni azok ellen, a kiket Vilmos gyalázat nélkül el nem hagyhatott. De Jakab elhomályosúlt elméje s engesztelhetlen jelleme soká elenállott azok okoskodásainak, a kik őt meg akarták győzni, hogy a bölcsesség hozza magával, hogy megbocsásson olyan bántalmakat, a melyeket nem képes megbüntetni. »Nem tehetem, kiálta föl. Példát kell adnom Churchillon mindenk fölött; Churchillon, kit oly magasra emeltem. Ő, csupán ő tette mindezt. Ő csábitotta el seregemet. Ő csábitotta el gyermekemet. Az isten különös gondviselése nélkül az Orániai herczeg kezébe adott volna. Uraim önök igen aggódnak az árulók biztosságán. Az én biztosságommal egyikök sem törődik.« A tehetetlen boszú e kitörésére, a kik a közbocsánatot ajánlották, előterjesztették, hogy oly fejedelem, a kit hatalmas ellenség támad meg, csak ugy biztosíthatja magát, ha győz vagy kiengesztelést eszközöl. »Ha fölségednek, mindazok után, a mik történtek, reménye van fegyverrel győzni, nincs mit mondanunk: de ha nincs, csak ugy biztosíthatja magát, ha népe szeretetét visszanyeri.« Hoszas és élénk viták után a király eloslatta a gyülekezetet. »Mylordok, szóla, önök nagy szabadságot vettek magoknak: de nem ve-

szem rossz néven. Egy pontra nézve eltökéltem magamat. Összehívom a parlamentet. A többi javaslat nagy fontosságú; s nem fogja önöket meglepni, ha, mielőtt elhatározom magamat, egy éjt veszek gondolkozásra.

Jakab eleinte hajlandónak látszott igen jól használni e megfontolási időt. A korlátnok utasítást kapott, hogy készítse el a meghívó leveleket a január 13-ki parlamentre. Halifaxot a király magánbeszédre hívatta, hosszas kihallgatásban részesült, és sokkal szabadabban szólt, mint nagy gyülekezet előtt illőnek tartotta. Tudtára lőn adva, hogy biztosnak van kinevezve, egyezkedni az Orániai herczeggel. Godolphint és Nottinghamet adták mellé. A király kinyilatkoztatta, hogy nagy áldozatokra kész a béke kedvéért. Halifax válaszolta, hogy kétségkívül nagy áldozatokra lesz szükség. »Főlséged ugymond, ne várja, hogy azok, a kiknek a hatalom kezében van, bármily föltételekbe beleegyeznek, a melyek a törvényt a királyi hatalom önkényére hagynák.« Nézeteinek e határozott kifejezése mellett, elfogadta a megbízást, melyre őt a király fölhívta. Most a legbökezübben osztották az engedményeket, a melyeket néhány óra előtt oly áttalokodottan megtagadtak. Kiáltványt adtak ki, melyben a király mindazoknak, a kik ellene pártot ütöttek, nemcsak teljes bocsánatot adott, hanem választhatóknak is nyilatkoztatta őket a közelgő parlamentbe. Még azt sem kívánták megválaszthatás föltéteül, hogy a fegyvert letegyék. Ugyanazon »Gazette«, mely a házak egybehívását hírül adta, tudtúl adta egyszersmind, hogy sir Hales Edvárd, a ki mint pápista, mint renegát, mint a fölmentő hatalom fő fő hőse s a püspökök kemény tömlöcztartója, az ország egyik legnépszerűtlenebb embere volt, megszűnt a Tower várnya lenni; s nem rég volt foglyát, Bevil Skeltont tették he-

lyébe, a ki bár honfitársai közbecsülésében nem valami magas helyen állott, nem volt képtelen közhivatalra a törvény szerint.

De ez engedmények csak arra voltak számitva, hogy a lordokat és nemzetet a király valódi szándokaira nézve elvakítsa. Titkon azt határozta, hogy még a végponton sem enged semmit. Ugyanaz nap melyen a közbocsánati hirdetményt kiadta, teljesen kitérta szándokait Barillon előtt. »Ez alkudozás, ugymonda Jakab, merő csel. Biztosokat kell küldenem unokaöcsémhez, hogy időt nyerjek, nőmet és a Walesi herceget hajón elszállítatni. Ön ismeri seregeim állapotát. Az ireken kívül, egy sem marad mellettem; s az irek nem elegendők ellenállani az ellenségnek. A parlament olyan föltételeket szabna élém, a melyeket nem tűrhetnék. Kénytelen lennék visszavonni mindent, a mit a pápiskákért tettem, s meghasonlani a franczia királylyal. Mihelyt tehát a királyné és gyermekeim biztosságban lesz, elhagyom Angliát, s Irföldön, Skóciában vagy ön uránál keresek menedéket.«

Jakab már előbb is tett készüléteket e terv kivitelére. Dóvert Portsmouthba küldték oly útasítással, hogy a Walesi hercegnek gondját viselje; s Dartmouth, a ki ott a hajóhad parancsnoka volt, rendelést kapott, hogy, a királyfit illetőleg mindenben Dover intézkedéseit kövesse, s hogy egy gyors hajót tartson készen biztos hajósokkal, Franciaországba átvitorlázni. A király most határozott parancsot küldött, hogy a gyermeket azonnal legközelebbi szárazföldi kikötőbe vigyék. A Walesi herceg után a nagy pecsét adott legtöbb gondot. A királyi hatalom ezen jelképének törvénytudóink mindenkor különös, majdnem rejtélyes fontosságot tulajdonítottak. Azt tartják, hogy ha a pe-

csétőr azt, a király beleegyezése nélkül, valamely peeri ki-nevezés vagy megkegyelmező levélre függesztené, habár ez által főbenjáró büntettet követne el, az oklevelet egy tör-vényszék sem vehetné kérdésbe, s csupán parlamenti hatá-rozat által semmisithetnék meg. Jakab, mint látszik, attól félt, hogy akaratának eme közlönyét ellenei kezökre keritik, s azzal törvényes érvényt adhatnak olyan eljárásoknak, a melyek ránézve sérelmesek. Nem is látszott okszerűtlennek, hogy attól tartott, ha megemlékszünk, hogy épen száz év-vel utóbb egy király nagy pecsétjét, a lordok és a képvise-lők beleegyezésével és sok nagy államférfiú és törvénytudó helyeslése mellett, arra használták, hogy főhatalmát fiára átruházzák. Hogy e rettentő erővel bíró talizmánnal vissza-élés ne történjék, azt rendelte Jakab, hogy saját magán-szobájától csak néhány ölnyi távolságra tartsák azt. Jeffreys tehát parancsot kapott, hogy házát, a melyet nem rég épi-tett nagy költséggel a Duke-streetben, hagyja el, s a Whi-tehallban foglaljon el egy kis lakást.

A király minden készüléket megtett a szökésre, mi-kor őt váratlan akadály szándéka elhalasztására kényszeri-tette. Portsmouthi megbizottai ingadozni kezdettek. Még Dover is habozni látszott, bár a jézsuita cabalnak tagja volt. Dartmouth még kevesbbé volt hajlandó a király ki-vánatait teljesíteni. Ő eddig hű volt a trónhoz, s a mit el-lenséges indulatú hajóhaddal és ellenkez ő szél mellett tudott, mindent megtett, hogy a hollandokat a partraszállásban megakadályozza: de buzgó tagja volt az egyháznak, s épen nem helyeselte azon kormány politikáját, a melyet becsület-beli kötelességének tartott védeni. A parancsnoksága alatti tiszték és legénység ellenszegülő hangulata sok aggodalmat okozott neki; s nagy megkönnyebülést okoztak rá nézve

a hírek, melyek szerint szabad parlament van egybehiva, és hogy biztosokat neveztek ki, alkudozni az Orániai herczeggel. Örömjajra fakadt a hajóhad. Fölríást szerkesztettek, a melyben forró köszönetet mondtak a királynak a közérzelemnek tett kegyes engedélyeért. A tengernagy írta először alá. Utána tizenennyolcz kapitány. Ezen irat útban találta a futárt, a ki Portsmouthba azt a parancsot hozta, hogy a Walesi herczeget azonnal Franciaországba szállítsák. Dartmouth keserű fájdalommal és bosszúsággal látta, hogy a szabad parlament, közbocsánat, egyezkedés mind csak a nemzeten elkövetett nagy csaláshoz tartozik, s hogy azt várják, büntárrsá legyen e csalásban. Ünnepeyes és férfias levélben kinyilatkoztatta, hogy engedelmeskedését már is a legvégső pontig vitte, a meddig csak protestáns és angol lehet. A brit trón vélt örökösét Lajos kezébe adni, nem kisebb dolog hazaárulásnál. A nemzet, a mely már is szerföllött el van idegenítve a fejedelemtől, a kétségbeesésig fölingereltetnék. A Walesi herczeg vagy épen nem térne vissza, vagy francia hadsereg kíséretében fogna visszatérni. Ha ő királyi fönsége a szigeten marad, a legroszabb, a mitől tartani lehet az volna, hogy a nemzeti egyház tagjának, s ekkép minden hű alattvaló imája tárgyává növelnék. Dartmouth azon nyilatkozattal fejezte be levelét, hogy a trón védelmére kész életét föláldozni, de a királyi herczeg Franciaországba szállításában részt nem vesz.

E levél Jakab minden tervét megzavarta. Azt is tapasztalta, hogy e tárgyban még szenvedőleges engedelmeséget sem várhat tengernagyától. Mert Dartmouth annyira ment, hogy a portsmouthi kikötő torkolatára több naszádot állított föl, oly parancscsal, hogy egy hajót se bocsássanak ki, míg meg nem vizsgálták. Meg kellett változtatni a

tervet. A gyermeket vissza kellett hozni Londonba, s onnan küldeni Franciaországba. Nehány napra volt szükség, míg ez megtörténhetett. Ez időközben a közszellemet a parlament reményével s egyezkedés szinlésével kellett foglalatoskodtatni. Választási rendeleteket adtak ki. A főváros és a hollandi fő hadiszállás közt harsonások jöttek és mentek. Végre úti levelek érkeztek a király biztosai számára, s a három lord elindult a követségbe.

Rémitő zavarban hagyták a fővárost. A szenvedélyek, a melyek három zivataros év alatt folyvást növekedtek, most minden féket lerázva, s a győzelem és rokonszenv által ösztönöztetve, leplezetlenül mutatkoztak még a királyi lak körében is. A middlesexi nagy eskütszék pörbefogatni határozta Salisbury grófot, mivel pápistává lett. A polgárnagy fegyverkutatót tartatott a római katolikusok házaiban. A tömeg betört egy tisztos kereskedő lakába, ki a népszerűtlen vallásra tért át, megtudni, nem vezetett-e a pinczéből tűzagnát a szomszéd egyház alá, hogy a papot és gyülekezetet a légbe röpitse. A kikiáltók utczaszerte kiabáltak Petre atya után, a ki az utósó perczben lakából a palotába vonult. Wharton híres dalát, sok hozzáadott verssel, a főváros minden utczáin dalolták. Magok a palotaőrök is azt dudolták őrjáratukban:

»The English confusion to Popery drink,
Lillibullero bullen a la.«

A londoni titkos sajtók folyvást működtek. Naponként számos irat jelent meg, oly utakon és módokon, a melyeket a tisztviselők föl nem fedezhettek, vagy nem akartak akadályozni. Egyet ezek közül megőrzött a feledékenységől az ügyes merészség, a mint szerkesztve volt, s a roppant hatás, melyet szült. »Pótléknyilatkozat« czim

alatt jelent meg, az Orániai herceg nevével és pecsétével; de valódi nyilatkozmányától merőben különböző módon volt írva. Minden pápistát, a ki a király mellett föl mert állani, a keresztyén és polgárisult népek szokásaival ellenkező boszúállással fenyegetett. Nem úgy bánnak velök, mint katonákkal vagy gentlemanekkel, hanem mint haramiákkal. A berontott sereg vad kicsapongását, a melyet eddig erős kézzel féken tartottak, szabadon bacsátának reájok. A jó protestánsokat, s különösen a főváros lakóit, mindenre, a mi előttök becses, fölhívták, s parancsolták nekik, hogy, ha a herceg legnagyobb neheztelését nem akarják magokra vonni, római katolikus szomszédaikat ragadják meg, fegyverkeztessek le, s tegyék fogságba. Ez okiratot, mint mondák egy whig könyvtáros egy reggel boltja ajtajában találta. Sietett azt kinyomatni. Sok példányt postán küldtek szét, s gyorsan ment kézről kézre. Itélni tudó embernek könnyű volt ezt koholmánynak nyilatkoztatni, a melyet valamely nyugtalan és elvtelen kalandor gondolt ki, milyenek zavaros időkben mindig működnek a pártok legromlottabb és sötétebb műhelyeiben. De a sokaságot teljesen elámitotta. S valóban a nemzeti és vallásos érzelem oly fokra föl volt ingerelve az ir pápisták ellen, hogy a kik az álnyilatkozmányt valódinak hitték, többnyire hajlandók voltak azt, mint erőkifejtést a kellő időben helyeselni. Miután tudva lett, hogy Vilmostól semmi olyas okirat nem jött, aggódva kérdezték az emberek, minő csaló játszotta oly hatályosan ő fensége személyét. Némelyek Fergusonra, mások Johnsonra gyanazkodtak. Végre huszónhét év múlva Huk Speke bevallotta a koholást, s e kitünő szolgálatért jutalmat kért a Brunswickháztól. Oly ember hangján, mint a ki azt hiszi, hogy

valami kitünőleg erényes és becsületes tettet vitt véghez, erősítette, hogy, midőn a hollandi megtámadás rettegésbe ejtette a Whitehallt, följánlotta az udvarnak szolgálatát, állítván, hogy a whigeektől elidegenedett, s igérvén, hogy mint kém fog ellenök működni; ekkép a király szobájába bocsáták őt, hűségi esküt tétettek vele, nagy pénzjutalmat ígértek számára, s útlevelekkel látták el, a melyekkel az ellenség vonalain ki s be járhatott. Mindezt aláírása szerint csak azért tette, hogy nem is gyanítva halálos csapást mérhessen a kormányra, s a közérzelem erőszakos kitörését idézze elő a római katolikusok ellen. A koholt kiáltmányt is egyik munkálatának állítá; azonban kétséges, vajon igaz volt-e állítása. Oly soká halasztgatta annak előadását, hogy méltán gyaníthatni, hogy halálára várt azoknak, a kik őt megczáfolhatták; s a magáén kívül semmi tanuságot nem hozott elő.

Mig ezek történtek Londonban, minden posta valamely új fölkelés híret hozta az ország minden részéből. Lumley Newcastlet szállotta meg. A lakosok örömittasan üdvözlék őt. A király szobrát, mely magas márvány talapzaton állott, ledöntötték s a Tyne vizébe vetették. December 3-ra, mint a város elfoglalásának évnapjára, soká megemlékeztek Hullban. A helyőrségnek itt a római katolikus lord Langdale volt parancsnoka. A protestáns tiszték a városi tisztviselőkkel pártütési terveket készítettek; Langdalet és hiveit letartóztatták; s a katonák és polgárok egyesülten a protestáns vallás és szabad parlament mellett nyilatkoztak.

A keleti megyék fölkeltek. Norfolk herczeg háromszáz lovas és fegyveres kíséretében megjelent a norwichi vásártéren. A polgárnagy és tanácsosok ott hozzá járultak,

s ígérték, hogy a pápistaság és kényuralom ellen mellette lesznek. Herbert, Cherbury lord, és sir Harley Edvárd Worchestershireben fogtak fegyvert. Bristol, az ország második városa, megnyitá kapuit Shrewsbury előtt. Trelawney, a püspök, ki az ellenemállás tanát merőben elfeledte a towerben, köszöntötte először a herczeg seregeit. A lakosok oly hangulatban voltak, hogy sükségtelennek találták őreregeket hagyni közöttök. Gloucester népe fölkelte s Lovelacet kiszabadította a fogságból. Csakhamar egy rendezetlen had gyűlt körül. Némely lovasának csak kötőféke volt kantár helyett. Gyalogsága közül soknak csak furkósbot volt fegyvere. De bárminő volt e haderő, ellenállás nélkül vonult át oly megyéken, a melyek egykor a Stuartházhoz ragaszkodtak, s végre diadalmasan ment be Oxfordba. A tisztviselők diszruhában jöttek a fölkelők üdvözlésére. Maga az egyetem sem igen volt hajlandó megéróni a pártütést. Még sajgottak régi sebei. S a ház némely főnökei már is elküldtek egyet közölök, bizonyossá tenni a herczeget, hogy szívökből pártolják, s ezüstnemüiket örömet pénzverőbe adják szolgálatára. A whig vezér tehát általános örömrivalgás közt lovagolt át a toryk fővárosán. Elötte a »Lillibulero-t« dobolták. Utána hoszu sorban jöttek gyalogok és lovasok. Az egész főutcza narancs színü szalaggal volt ékesítve. Mert már ekkor megvolt a narancs-szin szalagnak azon kettős jelentősége, mely százhatvan év után, most is megvan. Már akkor polgári és egyházi szabadságot jelentett a protestáns angolnak, s leigázást és üldözést a római katolikus celtának.

Mig ekkép mindenütt ellenség támadt a király körül, a barátok gyorsan eltünedeztek mellöle. Az ellenállás eszméjével már mindenki megbarátkozott. A kik az első el-

pártolásokat irtózva hallották, most többnyire szemrehányást tettek magoknak, hogy oly későn vették észre az idő jelenségeit. Nem volt többé semmi nehézség vagy veszély a Vilmoshoz csatlakozásban. A király a nemzetet képviselők választására híván föl, minden embert fölhatalmazott, hogy azon helyekre menjenek, hol szavazatuk és befolyásuk volt; s a helyek közül sok már a berontók vagy fölkelők kezében volt. Clarendon kapva kapott az alkalmon, hogy a hanyatló ügyet elhagyhassa. Tudta, hogy a peerek tanácsában tartott beszéde halálos megbántást foglalt magában; s boszankodott, midőn látta, hogy nincsen a királyi biztosok közt. Wiltshireben jószágai voltak. Eltökélte fiát léptetni föl e megyében jelöltül, kiről csak imént szomorúsággal és irtózással szólott; s azon ürügy alatt, hogy a választás iránt körülnéz, nyugotra indult. Oxford gróf csakhamar követte őt, s követték mások, a kik addig semmit sem akartak tudni a herczeg vállalatával összeköttetésről.

Ez időtájban a támadó had, lassan ugyan, de folyvást előhaladván, hetven mértföldnyire volt Londontól. Noha a tél közepe közelgett, az idő szép, az út kellemes volt; s a salisburyi sikon a gyöp buján puhának tetszett azoknak, a kik a devonshirei és somersetshirei töltesek sáros kátyuin átgázoltak. Épen Stonehenge mellett vitt el a hadsereg útja, s ezred-ezred után megállapodott, megtekinteni a rejtélyes romot, a melynek az egész szárazon nagy hire van, mint szigetünk legnagyobb csodájának. Vilmos Salisburyba szintoly katonai pompával ment be, mint Exeterbe, s azon palotába szállott, a melyet néhány nap előtt a király foglalt el.

Most Clarendon és Oxford grófokkal szaporodott ki-

sérete, s több más főrangú férfiuval, kiket csak néhány nap előtt még buzgó királypártiaknak tartottak. Citters is megjelent a hollandi főhadi szálláson. Néhány hétig majdnem fogoly volt házában, a Whitehall mellett, az egymást fölváltó kémek folytonos felvigyázata alatt. Azonban e kémek daczára, vagy talán azok segélyével, sikerült teljes és pontos tudomást szereznie mindenről, a mi a palotában történt; s most az emberek és viszonyok felőli értesítésekkel egészen megterhelve jött résztvenni Vilmos tanácskozásaiban.

Eddig a legvérmesebb reményeken felül sikerült a herczeg vállalata. S most az emberi dolgok fölött uralkodó törvény szerint, a jólét egyenetlenséget kezdett támasztani. A Salisburyba gyűlt angolok két pártra szakadtak. Az egyik whigekből állott, a kik a szenvedőleges engedelmesség s az elveszthetlen örököségi jog tanát mindig szolgai vakhitüségnek tekintették. Sokan közölök éveket töltöttek számkivetésben. Mindnyájan rég ki voltak zárva a korona kegyeiben minden részesülésből. Ezek most a fölemelkedés és boszú közel kilátásán örvendettek. Boszútól lángolva, győzelem és remény által élesztve, hallani sem akartak egyezkedésről. Csupán ellenségök letétele elégithette ki őket; s tagadhatlanul tökéletesen következetesek voltak e részben. Kilencz évvel az előtt ki akarták rekeszteni a királyi székből, mert valószínűnek hitték, hogy rosz király lesz. E szerint alig lehetett várni, hogy a trónon meghagyják, miután sokkal roszabb király lett, mint okszerűen bárki előre gondolhatta.

Másfelől Vilmos követői közöl sokan buzgó torok voltak, a kik az ellennemállási tanhoz a legáltalánosabb alakban ragaszkodtak a legközelebbi időig, a kiknek azon-

ban hitét e tanban a király hálátlansága és az egyház veszedelme által fölizgatott erős szenvedélyek pillanatra megingatták. Nem lehet kinosabb, vagy aggasztóbb helyzet azon régi cavalierénél, a ki magát fegyverkezve látta a trón ellen. Azon kételyek, a melyek nem tartóztatták vissza, hogy a hollandi táborba ne menjen, kegyetlenül gyötreni kezdték őt, mihelyt ott vala. Lélekismerete szemrehányást tőn, hogy büntettet követett el. Mindenesetre megrovatásnak tette ki magát, midőn merőben ellenkezőleg cselekedett azzal, a mit egész életében vallott. Legyőzhetlen idegenséget érzett új szövetségesei ellen. Olyan emberek voltak azok, a kiket mindig megvetett és üldözött, mióta csak emlékezik, presbyteriek, independensek, anabaptisták, Cromwell vén katonái, Shaftesbury pajkos legényei, a rozscsarnoki összeesküvés czinkosai, a nyugoti lázadás kapitányai. Természetesen ohajtott valamely mentséget találni, a melylyel lelkiismeretét megnyugtassa, következetességét igazolja s mely őt elkülönözze azon nem igazhitű pártütők közt, a kiktől ő mindig megvetéssel és irtózáttal fordult el, s a kikkel most félhető volt, hogy összekeverik. Ennélfogva nagy hévvel ellenmondott még a gondolatnak is, hogy a koronát leragadják azon fölkent főről, melyet az ég rendelése s az ország alaptörvénye megszentesített. Legkedveltebb ohajtása volt tehát, hogy oly föltételek alatt, a melyek a királyi méltóságot le nem aljasítják, kibékülés jöjjön létre. Nem volt ő áruló. Nem állott ellen valósággal a királyi hatalomnak. Csak azért fogott fegyvert, mivel meg volt győződve, hogy a legjobb szolgálat volt a trónra nézve, ő fölségét némi gyöngéd erőtetéssel kiszabadítani a gonosz tanácsosok kezeiből.

A roszat, melyet a két párt kölcsönös indulatossága

előidézendő volt, nagy részben elhárította a herczeg tekintélye és bölcsesége. Az indulatos versengők, mindig kész tanácsadók, áruló hizelgők, vizsla kémek, és rossz akaratú hirhordók közepett mindig derült és ki nem kutatható volt. Mig hallgatni lehetett, megővta hallgatagságát. Ha szólnia kellett, a komoly és elhatározott hang, a melyen jól megfontolt véleményeit kifejezte, hamar elnémitott mindenkit. Bármit mondtak némely tulbuzgó barátai, egyetlen szót sem ejtett arról, mi czélja az angol koronával. Kétségkívül jól látta, hogy közte és azon korona közt még olyan akadályok forognak fön, a melyeket emberi ész le nem győzhett, s melyeket egyetlen ballépés legyőzhetlenné fogott tenni. Csupán úgy volt lehető elnyernie a fényes jutalmat, ha otrombául nem ragadja azt meg, hanem vár mig az ő törekvése vagy fortélyja legkisebb külszine nélkül, teljesitik ohajtását a körülmények hatalma, ellencinek hibái s az ország rendeinek szabad választása. A kik őt kérdezni merték, mit sem tudtak meg, s még sem vádolhatták őt ármanykodással. Nyilatkozmányára utalta őket egész nyugottsággal, s bizonyosakká tette, hogy mióta ez oklevelet irták, semmiben sem változtak nézetei ; olyan ügyesen bánt követőivel, hogy viszálykodásuk kezeit inkább erősíteni, mint gyöngíteni látszott : de erőszakosan tört ki e viszály, ha fölügyelete hiányzott, megzavarta a lakomák barátságos hangulatát, s még az isten háza szentségét sem kimélte. Clarendon, a ki hűségi érzelmek kérkedő fitogtatásával akarta palástolni maga és mások előtt azon világos tényt, hogy ő pártütő, boszuságba jött, midőn hallotta, hogy némely új szövetségesei, borozás közben, kinevették a nekik kegyelmesen ajánlott királyi közbocsánatot. Nincs szükségök közbocsánatra, mondának. A királynak kell kegyelmet kérni

mielőtt elbánnának vele. Még nyugtalanitóbb és lehangozóbb volt minden jó toryra nézve bizonyos esemény, mely a salisburyi székesegyházban adta magát elő. A mint az istentiszteletet tartó pap a királyért kezdé olvasni a »collecta«-t, Burnet, kinek jó tulajdonai közé nem tartozott az önuralkodás, s az illőnek finomabb érzése, fölkelte térdeiről, leült székében s megvető hangokat ejtett, a melyek megzavarták a gyülekezet ájtatoskodását.

Nem sokára alkalmuk nyílt mérkőzni a pártoknak, a melyekre a herczeg tábora föloszlott. A királyi biztosok útban voltak. Több napja mult, hogy kinevezték őket; s különösnek tekinthették, hogy ilyen sürgős esetben olyan halogatásnak lehet helye. Azonban, igazat mondva, se Jakab, se Vilmos nem kívánta, hogy az egyezkedéseket hamar megkezdjék; mert Jakab csak időt akart nyerni, hogy nejét és fiát Franciaországba küldhesse; s Vilmos állása napról napra hatalmasabbá lett. Végre a herczeg tudtára adta a biztosoknak, hogy Hungerfordon fog velök találkozni. Valószínűleg azért választá e helyet, mert Salisburytól és Oxfordtól egyenlő távolságra esvén, legjelentékenyebb párt-hiveinek találkozásra alkalmas fekvése volt. Salisburyban azon nemes urak és gentlemanek voltak, a kik őt Hollandból kísérték, vagy a nyugoti részeken csatlakoztak hozzá, Oxfordban pedig az északi fölkelők számos főnöke volt jelen.

Csütörtökön, december 6-án, késő este érkezett Hungerfordba. A kis város hamar tömve lett előkelő férfiakkal, a kik ellenkező részekről jöttek. A herczeget erős hadtest kísérte. Az északi lordok százanként hoztak magokkal rendezetlen lovasságot, melynek fölszerelése és lovaglása nevetésre indította a rendes hadseregek fényes külsejéhez és pontos mozdulataihoz szokott embereket.

Mig Hungerfordon volt a herczeg, kemény összeütkezés támadt kétszáz ötven katonája és hatszáz ir között, kik Readingnél állottak. A berontók tulnyomó fegyelme ez alkalommal ugyancsak kitetszett. Ámbár sokkal nagyobb szám állt ellenökben, egyszeri megtámadással zavarba hozták a király seregét s a város utczáin át kergették a vásártérre. Ott újra rendbe akarták magokat szedni az irek; de miután szemközt erősen megtámadták őket, s a lakosok is tüzeltek rájuk az ablakokból, hamar elvesztették bátorságukat, zászlóik és ötven ember vesztésével, megfutamodtak. A győztesek közül csak öt esett el. Általános volt az öröm, melyet e hír a Vilmoshoz állott lordoknak és gentlemaneknek okozott. Semmi sem történt, a mi nemzeti érzelmeket sértette volna. A hollandok nem angolokat vertek meg, hanem egy angol várost segítettek megszabadítani az irek elviselhetlen hatalma alól.

Szombaton reggel, december 8-kán, Hungerfordba érkeztek a király biztosai. A herczeg testőrhada föl volt állítva, hogy katonai tisztelgással fogadja őket. Bentinck üdvözlötte őket, és ajánlotta, hogy azonnal urához vezeti. Ezek azt a reményt fejezték ki, hogy a herczeg magánkihallgatásban részesíti őket; de tudtukra adták, hogy nyilván akarja őket kihallgatni, s ugy felel nekik. Hálóteremébe vezették őket, hol egy sereg nagy és gentleman környezetében találták a herczeget. Halifax volt a szónok, a kinek rangja, kora és ügyessége elsőségi jogot adott. A biztosok azon előterjesztésre voltak utasítva, hogy a kérdéses pontokat adják a parliament elé, a melyre már pecsételéssel vannak a meghívó levelek, s hogy az alatt a herczeg hadserege harmincz-negyven mértföldnyinél ne jöjjön közelebb Londonhoz. Halifax, kifejtvén, hogy ez az alap, a

melyen ő és társai készek alkudozni, a királytól egy levelet átadott Vilmosnak és visszavonult. Vilmos fölnyitotta a levelet s szokatlanul megindulva látszott. Az első levél volt, melyet ipjától vett, mióta nyilvános ellenekké lettek. Egykor jó egyetértésben voltak, s barátságosan irtak egymásnak; azon szivességi formákat, a melyekkel vér vagy házasság által közel viszonyban álló egyének élni szoktak, még akkor sem száműzték levelezésökből, midőn gyanúval és idegenkedéssel kezdtek egymás iránt viseltetni. A levél, melyet a biztosok hoztak, titoknok által diplomaticai alakban és franczia nyelven volt írva. »Sok levelet vettem a királytól, monda Vilmos, de mind angolul és saját kezével volt írva,« Olyan megindulással szólt, a minőt nem volt szokása mások előtt mutatni. Talán átgondolta e pillanatban, mennyi szemrehányást hozand rá és a nőre, a ki magát neki szentelte, --- bármily igazságos jótékony és szükséges volt is, vállalata. Talán fájlalta a kemény sorsot, a mely oly helyzetbe hozta őt, hogy államférfiúi kötelességeit csak a házi kötelekek földulásával teljesíthette, s irigylette azon emberek boldogabb állapotát, a kiket népek és egyházak jóléte miatt nem nyom felelősség. De ha fölmerültek is benne ilyes gondolatok, erős lélekkel leküzdötte azokat. Fölhivta a lordokat és gentlamaneket, a kiket ez alkalommal összehítt, hogy jelenléte által nem akadályozva tanácskozzanak az adandó válasz fölött. Föntartá mindazáltal magának, meghallván véleményeiket, a végelhatározást. Ezután elhagyván őket, Littlecote-hallba vonult, a mely lak vagy két mérföldnyire feküdt, s mai nap is hires, nem annyira tisztos építészetéről, mint bizonyos iszonyu és rejtélyes büntetről, a melyet ott a Tudorok idejében elkövettek.

Mielőtt Hungerfordot elhagyta, mondák neki, hogy

Halifax igen ohajtotta Burnetet látni. E kívánságban nem volt semmi különös; mert Halifax és Burnet soká baráti viszonyban állottak. Lehetetlen nagyobb különbség két ember közt. Burnetban teljesen hiányzott minden gyöngédség és tapintat. Halifax igen finnyás izlésű volt, s érzékenysége a nevetséges iránt szinte beteges izgatottsággá fajult. Burnet minden tettet és jellemet a pártszellem elcsavart és színes üvegén által nézett. Halifax lelke társai hibáit hajlandó volt élesebben látni, mint elleniéit. Burnet, minden gyarlósága mellett, bár az ájtatosságra nem igen kedvező körülmények közt tölté viszontagságos életét, őszintén vallásos ember volt. A gúnyos és scepticus Halifax hitetlenség gyanújában állott. Halifax ekkép sokszor magára vont a Burnet boszús megrovását; s Burnet sokszor volt tárgya Halifax éles tréfáinak. Mégis különös hajlandóság vonzotta őket egymáshoz, szerették egymás társalgását, becsülték egymás ügyességét, szabadon cseréltek egymással véleményeket, s veszélyes időkben jó szolgálatokat is tettek egymásnak kölcsönösen. Mindazáltal nem csak személyes tekintetéből ohajtotta most Halifax látni régi ismerősét. A biztosok igen aggódtak megtudni, mi valóban a herczegnek czélja. Nem akarta őket titkon elfogadni; abból pedig amit nyilvános, ünnepélyes összejövetelkor mondhat, keveset lehet kitudni. Majd mind magaféle, hallgatag és átláthatlan férfiak voltak, a kik bizalmában részesültek. Burnet volt az egyetlen kivétel. De a körülmények úgy hozták magokkal, hogy benne bizalmat kelle helyezni; s kétségkívül Halifax ügyes bánásmódja mellett, csak úgy folyt volna szavaival belőle a titok. Vilmos jól tudta ezt, s megtudván hogy Halifax a tudor után kérdezősködik, nem állhatta meg, hogy föl ne kiáltson: »Ha összejőnek, szép fecsegés

lesz.« Burnetet eltilták a biztosokkal való összejöveteltől; egyszersmind azonban udvarias módon biztossá tették őt, hogy hűségét a herczeg olyannak tartja, a mely fölül áll minden gyanún; s hogy a panaszra ok ne legyen, általánossá tették a tilalmat.

Az nap délután a hungerfordi nagy fogadó termében jöttek össze a nemes urak és gentlemanek, a kiket Vilmos tanácskozáásra fölkért. Oxford ült az elnöki széken; s fontolóra vették a király nyilatkozatait. Hamar kitetszett, hogy a gyülekezet két részre volt oszolva, az egyik igyekezett egyezésre jutni a királylyal, a másik megrontására törekedett. E rész volt számszerint többségben: de föltűnt, hogy Shrewsbury, a kiról azt hitték, minden angol nemesek közt leginkább bírja Vilmos bizalmát, whig létére, ez alkalommal a toryk részére állott. Sok versengés után kitűzték a kérdést. A többség visszautasította az ajánlatot, a melyet a biztosok, utasításuk szerint, tettek. A gyűlés határozatát megvitték a herczegnek Littlecoteba. Eseménydús élete egész folytán soha sem tanusított több okosságot és önuralmat. Nem ohajthatta, hogy az egyezkedés sikerüljön. De sokkal bölcsebb férfiú volt, hogysesem ne tudta volna, hogy ha az általa tett okszerűtlen kívánatok fognák azt meg-hiusítani, a közérzelem nem lesz többé az ő részén. Ő tehát szertelen buzgalmu barátinak eszén tuljárdván, kinyilatkoztatta, hogy a király által föllállított alapon kész alkudozni. A Hungerfordban egybegyűlt lordok és gentlemanek közül sokan ellenmondottak; egy egész nap telt el szóváltásban: de rendületlen volt szándokában. Késznek nyilatkozott minden vizáلكodási kérdést az épen egybehivott parliament elé terjeszteni, s nem menni tovább Londonhoz negyven mértföldnyinél. Részéről oly kívánatokkal

állt elő, a melyeket azok is mérsékletteknek vallottak, a kik a legkevesebbé voltak hajlandók őt dicsérni. Követelte, hogy a főnálló törvényeket tartsák meg, mig illető hatóság azokat meg nem változtatja s hogy tüstént bocsássák el mindazokat, a kik törvényes képesség ellenére viselnek hivatalokat. A parlament tanácskozásai, mint helyesen jegyzé meg, nem lehetnek szabadok, ha ir ezredek által körülvéve kell tartania üléseit, mig ő hadseregével néhány napi mentre állana. Igazságosnak tartotta tehát, hogy mig serege nyugotról negyven mértföldnél közelebb nem megy Londonhoz, a király katonasága hasonló távolságra vonuljon vissza kelet felé. Ekkép a házak üléseinek helye körül jókora közönbös tér leszen. E körben ugyan két, a főváros népére nézve nagy fontosságú erősség vala, a »Tower«, mely lakházai fölött, s a »Tilbury fort«, mely tengeri kereskedésök fölött uralkodott. Lehetlen volt e helyeket őr-sereg nélkül hagyni. Vilmos tehát azt javasolta, hogy azokat ideiglenesen London városa gondviselésére bízzák. Cél-szerű lehetett, hogy, midőn a parlament összejő, a király testőrség kíséretében jelenjen meg a Westminsterben. A herczeg kijelenté, hogy ez esetben megkívánja, hogy hasonló számu katonasággal ugyan ott lehessen. Igazságosnak látta, hogy mig a hadi működések föl lesznek függesztve, mindkét hadsereget egyenlően az angol nemzet szolgálatában állónak tekintsék, s egyképen az angol közjövdelemből tartsák. Végre némi biztosítékot kívánt, hogy a király nem fogja a fegyverszünetet arra használni, hogy francia haderőt hozzon Angliába. E részben Portsmouth volt a legveszélyesebb pont. A herczeg azonban nem követelte, hogy e fontos erősséget neki adják át, hanem azt kívánta,

hogy a fegyverszünet alatt olyan tiszt parancsnoksága alatt álljon, a kiben mind ő maga, mind Jakab megbízhatnak.

Vilmosnak ezen föltételei oly lelkiismeretes méltányossággal voltak előadva, a mit érdektelen közbenjárótól lehetett inkább várni, ki ítéletet mond, mint győztes fejedelemtől, a ki gyámoltalan ellenének törvényt szab. A király párt-hiveinek semmi kifogása sem lehetett azok ellen. De a whigek nagyon zúgolódtak. Nem akartak kibékülni régi urukkal. Minden alattvalói kötelességtől fölmentve hitték magokat irányában. Nem voltak hajlandók az általa összehívott parlament hatalmát elismerni. Nem kellett nekik a fegyverszünet; s nem foghatták meg, hogy ha már fegyverszünetnek kell lennie, miért kössék azt egyenlő föltételek alatt. Minden hadjog szerint az erősebbnek joga van erejének előnyével élni; s volt-e Jakab jellemében, a mi bármely rendkívüli engedékenységet igazolhatott? A kik így okoskodtak, vajmi kevéssé tudták, mily emelkedett szempontból és mi éles szemmel tekinti a vezér, a kit megróttak, Anglia és Európa egész helyzetét. Ők Jakab romlására törtek, s jobban szerettek volna semmiféle föltételek alatt sem egyezkedni vele, vagy olyan föltételeket szabni elé, melyek elfogadhatlanok voltak. Vilmos roppant és mély politikai tervének sikerére szükséges volt, hogy Jakab maga magát rontsa meg, elvetvén a szembeötlőleg méltányos föltételeket. Az eredmény megmutatta azon eljárás bölcsességét, a melyet a Hungerfordba gyült angolok többsége kárhóztatni volt hajlandó.

Vasárnap, december 9-én, irásba foglalták a herczeg kívánatait, s átadták Halifaxnak. A biztosok Littlecotuban ebédeltek. Fényes társaság volt velök meghiva. Peerekkel és tábornokokkal volt tele a régi terem, melyben a rózsák

harczait látott pánczélók, s hősök arczképei függöttek, a kik egykor Fülöp és Mária udvarának diszei voltak. Ilyen tolongásban lehetett némi rövid kérdéseket és feleleteket váltani, a nélkül, hogy föltünjék. Halifax használta az alkalmat, az elsőt, mely előadta magát, hogy kiaknázzon mindent, a mit csak Burnet tudott vagy gondolt. »Mit kívánnak önök?« kérdé az ügyes diplomata; hatalmukba akarják-e keríteni a királyt?« — »Épen nem«, monda Burnet; személyét legkevesebbé sem akarjuk bántani.« — »S hátha eltávoznék?« szólt Halifax. — »Az volna a legkívánatosb«, mondá Burnet. Semmi kétség, hogy Burnet a herczeg táborában volt whigek közkiváratát fejezte ki. Mindnyájan azt ohajtották, hogy Jakab az országból elillanjon: de csak a legbölcsebbek közül kevesen látták át mi fontos volt, hogy megszökését saját esztelenségének és gonoszságának, nem pedig kemény bánásmódnak és alapos félelemnek tulajdonítsa a nemzet. Valószínű, hogy még e végponton is, a hová jutott, összes ellenségei sem vihették volna ki teljes megdöntését, ha ő nem lett volna legnagyobb ellensége önmagának: de mig biztosai megmentésén dolgoztak, ő szintoly erősen dolgozott azon, hogy erőködéseiket meghiusítsa.

Tervei végre megérték a végrehajtásra. A szinlett alkudozás megfelelt céljának. Ugyanaz nap, midőn a három lord Hungerfordba ért, a Walesi herczeg megérkezett a Westminsterbe. Ugy tervezték, hogy a londoni hídon jöjjön át; s némi ir katonaságot küldtek Southmarkba elébe. De a nagy tömeg olyan lármával és szidalmakkal fogadta őket, hogy tanácsosnak tartották, nagy sietve visszavonulni. A szegény gyermek Kingstonnál ment át a Temzén, s olyan titokban vitték a Whitehallba, hogy sokan még Portsmouthban hitték.

Most Jakab mindenek előtt azon volt, hogy fiát és a királynét kiküldje az országból. De kire lehetett bizni a szöktetést? Dartmouth a leghűbb protestáns tory volt; s Dartmouth megtagadta az engedelmességet. Dover a jézsuiták teremtménye volt; s még Dover is ingadozott. Nem igen könnyű volt tisztos és előkelő angolt találni, a ki elvállalta volna, hogy az angol korona vélt örökösét a francia királynak kezébe adja. Ilyen körülmények közt Jakab egy francia nemesre, a ki akkor Londonban lakott, gróf Lauzan Antalra fordítá szemeit. E férfiről azt beszélték, hogy élete rendkívüliebb volt más emberek álmainál. Ifju korában Lajos legmeghitettebb pajtása volt, s biztatták, a francia korona alatt a legmagasb hivatalokra lehet kilátása. Később megfogyatkozott szerencséjének napja. Lajos keserű szemrehányásokkal kergette el magától ifjusága barátját, s mint beszélték, alig hogy meg nem verte. A megbukott kegyenczet egy várba küldték fogságba: de kiszabadult fogságából, újra élvezte ura mosolyait, s megnyerte szívét Európa egyik legelőkelőbb hölgyének, Mária Annának, a ki Garton, Orleansi herczegnek leánya, IV. Henriknek unokája, s a Montpensier-ház roppant uradalmainak örököse volt. A szeretők házasságra kívántak lépni. Kinyerték a király megegyezését. Nehány óráig az udvar a Bourbonház fogadott tagjának tekintette Lauzant. Az érték, a melyet a herczegnő magával hozott, valóban uralkodó fejedelmek versenyzésére lett volna érdemes; három nagy herczegség, egy független fejedelemség, pénzverési joggal és saját törvényhatósággal, s olyan jövedelem, mely sokkal fölülmulta a skót királyság jövedelmeit. De e fényes kilátás elhomályosult. Fölbomlott az egész. A nagyravágyó szeretőt több évre egy alpesi várba zárták. Végre Lajos kiengesztelődött. Lauzant

eltiltották a király előtti megjelenéstől, de bizonyos távolságban az udvartól szabadságban hagyták. Meglátogatta Angliát s Jakab részéről a királyi palotában, s a londoni, főbb körökben jó fogadtatásban részesült; mert ez idő tájban a francia urakat egész Európában a kellemes magaviselet példányaiul tekintették; s számos lovag és viscount, a kit a versaillesi bensőbb körökbe soha sem bocsátottak, úgy találta, hogy a Whitehallban mindenki bámulja és csodálja őt. Lauzan minden tekintetben alkalmas volt a körülményre, mely épen előadta magát. Birt bátorsággal, becsület-érzettel, megszokta a rendkívüli kalandokat, s a mivelt világi éles szemlélete s enyelgő gúnynora mellett, erős hajlam volt benne a vándor lovagságra. Mindezen nemzeti érzelmek és személyes érdekei ösztönözték őt, hogy vállalkozzék a kalandra, mitől az angol korona leghűbb alattvalói vissza látszottak borzadni. Mint Nagybritannia királynéjának, s a Walesi herczegnek védője becsülettel térhet vissza szülőföldre; még egyszer szabad lesz, öltözni és ebédelni látnia Lajost, s annyi viszontagság után a királyi kegy bájos vadászását újra el kezdheti.

Ilyen érzelmek által lelkesítve, Lauzan örömmel elfogadta magas megbizását. Gyorsan megtették az előkészületeket a menekülésre: azt rendelték, hogy Gravesendnél egy hajó álljon készen: de nem könnyű volt Gravesendbe jutni. A »city« rendkívül izgatott állapotban volt. A legcsekélyebb okból egybecsoportozott a tömeg. Egy idegen sem mutatkozhatott az utcákon, hogy félnie nem kellett volna, hogy megállítják, kikérdezik s a hatóság elé viszik, mint alakos jézsuitát. Ennélfogva a Themze déli partján kellett menni. Minden ovatossággal éltek, hogy a gyanút föl ne keltsék. A király és királyné, szokás szerint, nyugodni ment. Miután

a palota egy ideig mély nyugalomban volt, Jakab fölkel, s behívta az inast, a kin épen a szolgálat sora volt. »Egy embert találsz az előszoba ajtaja előtt, monda Jakab; vezesd ide.« Az inas elment, s Lauzant bevezették a király hálóteremébe. »Önre bizom, szolt Jakab, királynémat és fiamat; mindent el kell követnie, hogy Franciaországba jussanak.« Lauzan valódi lovagias lélekkel köszönetet mondott a veszélyes megtiszteltetésért, melyben részesült, s engedelmet kért, hogy barátja, Saint Victor, egy provencei nemes ember segélyét használhassa, a kinek bátorsága és hűsége sok kísérletet kiállott. Kész szívvvel elfogadták ily derék segéd szolgálatát. Lauzan kezét nyújtotta a királynak; Saint Victor meleg köpenyébe takarta a szerencsétlen trónörököst. A társaság a hátulsó lépcsőn lelopózkodott, s nyílt ladikba szállott. Nyomoruságos utazás volt. Az éj sötét volt: az eső csorgott: a szél zúgott: a habok csapkodtak: végre a hajó Lambethbe ért; s a menekvők egy fogadó közelében partraszállottak, hol kocsi és lovak vártak rájuk. Némi időbe telt, míg a lovakat föl lehetett szerszámozni. Mária, félvén, hogy arczáról megismerik nem akart a házba bemenni. Künn maradt gyermekével, a zivatar elől a lambethi egyház tornya eresze alá vonult, s remegett valahányszor a kocsis lámpájával felé közeledett. Két nőcseléd volt vele, a herczeg dajkája, és a ki bölcsejét szokta ringatni; de asszonyuk kevés hasznukat vehette, mert mindkettő külföldi volt, a kik nem igen tudták a nyelvet, s dideregtek az angol éghajlat hidegétől. Az volt az egyetlen vigasztaló körülmény, hogy a kis gyermek jól volt s egy kiáltást sem hallatott. Végre készen állt a kocsi. Saint Victor lóháton kísérte. A menekvők baj nélkül értek Gravesendbe, s a hajóra szálltak, a mely rájuk várt. Ott

találták Powis lordot nejével. Három ir katonatiszt is volt a hajón. Ez embereket azért küldték ide, hogy ha valami veszély adná magát elő, Lauzannak segélyére legyenek; mert nem tartották lehetlennék, hogy a hajós kapitányt hűtlennék találják; s teljesen el volt határozva, hogy a legkisebb gyanúra leszurják. De nem volt szükség erőszakra. A hajó kedvező széllel haladott a folyamon le felé; s Saint Victor, mint szemtanú, a kedvező hirrel visszavágtatott a Whitehalba.

Hétfőn reggel, december 10-kén, tudta meg a király, hogy neje és fija oly kilátással indultak útnak, hogy szerencsésen rendeltetésök helyére jutnak. Épen futár érkezett a palotába sürgönyökkel Hungerfordból. Ha Jakab csak valamivel belátóbb, vagy csak kevesebbé megátalkodott lett volna, ama sürgönyök arra fogták birni, hogy minden tervét újra fontolóra vegye. A biztosok teljes reménnyel írtak. A győztes által szabott föltételek méltányossága meglepő volt. A király maga sem állhatta meg, hogy föl ne kiáltson, hogy azok kedvezőbbek, mint remélhette. Nem ok nélkül gyanithatta ugyan, hogy azok nem baráti szándékkal vannak írva: de ez mit sem tett; mert azon reményben terjesztették azokat elébe, hogy elfogadtatván, szerencsés kiengesztelés alapját fogják megvetni, vagy oly reményben hogy, ha azokat elveti, az egész nemzet előtt végkép javíthatlannak és olyannak fogja magát mutatni, a kivel okkal móddal bánni nem lehet: mindkét esetben világos volt, mely utat kelljen követnie. Mindkét esetben azt hozta volna magával az ildomosság, hogy a föltételeket gyorsan elfogadja és hiven megtartsa.

De hamar kitetszett, hogy Vilmos teljesen ismerte a jellemet, a melylyel dolga volt; és semmit sem kockázta-

tott, midőn azon föltételeket ajánlotta, a melyeket Hungerfordban a whigek, mint tulságosan engedékenyeket, megrottak. Az ünnepélyes bohózatot, a melylyel a királyi hadseregnek Salisburyból történt visszavonulása óta a közönséget mulattaták, meghosszabbíták néhány órával. Mindazon lordokat, a kik még a fővárosban voltak, meghivatták a palotába, hogy a tanácsukra kezdett egyezkedés folyamáról értesítsék őket. Másnapra megint egybehivatni rendelték a peereket. A londoni polgárnagyot és sheriffeket szintén a királyhoz rendelték. Jakab intette őket, hogy erélyesen járjanak el tisztökben, s megvallotta, tanácsosnak vélte nejét és fiát kiküldeni az országból, de bizonyosakká tette őket, hogy ő helyén marad. Midőn e férfiatlan és királyhoz illetlen hazugságot kimondotta, elhatározott szándoka volt már hajnal előtt eltávozni. Legbecsesb ingóságait immár több külföldi követ gondviselésére bizta. Legfontosabb irományai a toskanai követnél voltak letéve. De a szökés előtt volt még némi tenni való. A zsarnok tetszett magának azon gondolatban, hogy a kényuralmát békétlenül tűrő népen megboszúlja magát, ha távozásával a fejletlenség minden bajait reá árasztja. A nagy pecsétet s az új parlamentet egybehívó iratokat szobáiba vitette. Az iratokat tűzbe dobta. A már szétküldötteket egy törvényes alakban szerkesztett oklevéllel megsemmisítette. Fevershamnek levelet irt, melyet egyenesen parancsnak lehetett venni, hogy a hadsereget oszlassa föl. Elillanási szándokát azonban még fő ministerei előtt is titkolta. Csak visszavonuláskor parancsolta Jeffreyeknek, hogy másnap korán reggel a magán teremben legyen; s mikor ágyba szállt, sugta Mulgravenak, hogy a Hungerfordi hírek nagyon kielégítőek. Mindenki eltávozott, Northumberland herczegen kívül. E fiatal ember

II. Károly természetes fia Cleveland hercegnőtől, egy csapat testőrhad parancsnoka és kamarás volt. Úgy látszik szokás volt az udvarnál, hogy a királyné távollétében, egy kamarás hált táborigyón a király szobájában; s most Northumberlandon volt a sor.

Csütörtökön, december 11-kén, reggeli 3 órakor föl-kelt Jakab, kezébe vette a nagy pecsétet, megparancsolta Northumberlandnak, hogy a háló terem ajtaját a szokott óra előtt ki ne nyissa, s egy titkos kijáráson eltűnt; való-szinűleg ugyanazon, a melyen Hudlestont az utóbbi király betegágyához hozatta. Sir Hales Edvárd bérkocsival várt rá. Jakab Millbankba ment, hol a Temzén egy kis ladi-kon átment. A mint elhagyta Lambetht, a folyam közepébe hajította a nagy pecsétet, hol néhány hónappal utóbb vélet-len egy halász hálójába került és kivonták.

Vauxhallnál szállt partra. Kocsi és lovak állottak ott készen számára; s azonnal Sheerness felé vette útját, a hol egy, a vámhoz tartozó legény volt elébe rendelve.

X. FEJEZET.

Northumberland pontosan teljesítette a vett parancsot, s a királyi lakszobák ajtaját nem nyitotta föl, míg világos nappal nem lett. Az előszoba tele volt udvaroncokkal, a kik reggeli udvarlásukat jöttek megtenni, és lordokkal, a kiket tanácskozmányra hívtak egybe. Jakab elsökésének hire egy pillanatban elterjedt a csarnokból az utcákra; s az egész főváros fölháborodott.

Rettentő pillanat volt. A király elment. A herczeg nem érkezett meg. Semmi kormányzói hivatal nem volt rendelve. A nagy pecsét, mely az igazságszolgáltatásban lényeges kellék volt, eltűnt. Csakhamar megtudták, hogy Feversham, mihelyt a királyi parancsot vette, tüstént eloslatta hadseregét. Mint lehetett várni, hogy a fölfegyverzett és tömegekben széledező katonák, fölmentve a fegyelem alól, s élelmi szerek szükében, tiszteletet tanúsítsanak a törvény és tulajdon iránt? Más részről a londoni köznép néhány hét óta erős hajlamot mutatott rablásra és zavargásra. A vészes körülmény rövid időre egyesítette mindazokat, a kiknek érdekében állott a köz békés állapot. Rochester minde napig szilárdul ragaszkodott a király ügyéhez. Most látta, hogy csak egy mód van az általános zavarnak elejét venni. »Hivja egybe testőrségét, mondá Northumberlandnak, és nyilatkozzék az Orániai herczeg mellett.« A tanácsot kész

szívvél fogadták. A hadsereg Londonban volt tisztei összejöttek a Whitehallban, s elhatározták, hogy Vilmos hatalma alá adják magokat, s embereiket összetartják, míg akaratáról nem értesülnek, s a polgári hatalomnak segélyre lesznek a rend fentartásában. A peerek a Guildhallba mentek, a hol a city hivatalnokai teljes tisztelettel fogadták őket. A törvény szoros értelme szerint nem volt több joguk a végrehajtói hatalom gyakorlására, mint bármely más osztálybeli személyeknek. De a közbátorságra nézve ideiglenes kormánynak kellett lenni; s a nép természetesen az ország született nagyaira fordítá szemeit. A végveszély Sancroftot is kihozta palotájából. Elfoglalta az elnöki széket; s elnöklete alatt az új yorki érsek, öt püspök és huszonkét világi lord elhatározá, hogy nyilatkozatot fognak szerkeszteni, aláírni, és kihirdetni. Ez oklevélben kijelentették, hogy hazájuk vallásához és alkotmányához erősen ragaszkodnak, s azzal a reménnyel kecsegtették magokat, hogy a király által ujabban összehívott parlament orvosolni és békés uton helyre fogja hozni a sérelmeket, e remény azonban a király szökése által megghiúsult. Elhatározták tehát, hogy az Orániai herceghez csatlakoznak, hogy a nemzet szabadsága meg legyen mentve, az egyház jogai biztosítsanak, a disszentereknek lelkesmereti szabadság adassék s a protestáns érdek megszilárduljon világszerte. Míg ő fönsege megérkeznék, készek elvállalni a felelősséget azon intézkedésekre nézve, melyek a rend fentartása végett szükségesek. Egyszersmind tüstént küldöttséget útasítottak a herceghez, hogy e nyilatkozatot elébe terjessztvén, adja tudtára, hogy Londonba türelmetlenül várják.

A lordok ezután a fölött tanácskoztak, miként kelljen megakadályozni a zavarokat. A két államtitkárért küldöt-

tek. Middleton a hatalomnak, a melyet bitorlottnak tekintett, megtagadta az engedelmességet: de Preston, elrémülve ura megszökésén, s nem tudva, mi vár rá vagy hova forduljon, engedelmeskedett. Skelton után is küldtek, a ki a Tower várnagya volt, hogy menjen a Guildhallba. Eljött, és tudtára adták, hogy szolgálatára nincs többé szükség, s hogy a kulcsokat azonnal adja át. Lord Lucast tették helyébe. A peerek egyszersmind levelet irtak Dartmouthnak, melyben meghagyták neki, hogy tartózkodjék minden ellenséges mozdulattól a hollandi hajósereg ellenében, s hogy a parancsnoksága alatt álló pópista tiszteket mind tegye ki.

Különös említést érdemel, hogy ez eljárásban Sancroft és többen résztvettek, a kik mindeddig szorosan hivek maradtak a szenvedőleges engedelmesség elvéhez. Az állam katonai és tengeri ereje fölött parancsnokságot bitorolni, a tiszteket, a kikre a király várai és hajóhada vezényletét bizta, elmozdítani, s tengernagyának megtiltani, hogy ellenségeivel meg ne ütközzék, bizonyára nem kisebb dolog pártütésnél. Azonban több ügyes és becsületes tory, a Filmer iskolájából, elhitette magával, hogy mindezt tehetik, a nélkül, hogy ellenállási vétket követnének el fejedelmök ellen. A megkülönböztetés, melyet tettek, legalább eszesnek mondható. Az uralkodás, mondának, istentől van. Különösen istentől származott az örököségi egyedúrság. Mig a király olyat parancsol, a mi törvényes, cselekvőleg kell neki engedelmeskednünk. Ha olyat parancsol, a mi a törvényvel ellenkezik, szenvedőleg kell engedelmeskednünk. A legvégső eset sem igazolhatja az erőszakos ellenállást. De, ha leteszi hivatalát, megszűntek fölöttünk jogai. Mig uralkodik, ha rosszul uralkodik is, kötelesek vagyunk, magunkat alávetni; de ha épen nem akar minket kormányozni,

nem vagyunk kötelesek örökké kormányzat nélkül maradni. A fejetlenség nem istentől van; s ha, a fejedelem, a kit tisztelni, a ki iránt engedelmisséggel viseltetni, végső ingerlések daczára sem szüntek meg, nem tudni, hová, eltávozott, a nélkül, hogy helyettes kormányzót hagyott volna, nem fogja isten vétkül tulajdonítani, hogy azt az utat és módot követeljük, a mely nem engedi, hogy a tarsadalom végkép fölbomoljék. Ha fejedelmünk velünk marad, készek voltunk, bármi kevéssé volt érdemes szeretetünkre, lábainál halni meg. Ha távozásakor kormányzói hivatalt rendelt volna, mely távolléte alatt teljhatalommal igazgasson minket, csupán e kormányzóságtól vártunk volna rendelkezést. De ő eltűnt, a nélkül, hogy a rend föntartása vagy az igazságszolgáltatás körül rendelkezett volna. Vele és nagy pecsétével oda az egész gépzet, mely által a gyilkost büntetni, valamely birtokjogot elhatározni, a bukott javait fölosztani lehetne. Az volt utósó intézkedése, hogy ezer meg ezer fegyveres embert fölszabadított a fegyelem alól, s olyan helyzetbe hozta őket, melyben rabolniok kellett, vagy éhen halniok. Csak néhány óra még, s mindenki szomszédja ellen emeli karját. Az élet, tulajdon, női becsület minden törvénytelen szenvedélynek martalékul lesz adva. Azon természeti állapotban vagyunk most, a melyről annyit irtak az elmélettel foglalkodók; s nem a mi vétkünk, hanem annak a szántsandékos elpártolása hozott minket ez állapotba, a kinek védőnknek kell vala lennie. Elpártolását méltán mondhatni önkéntesnek: mert se élete, se szabadsága nem forgott veszélyben. Ellenei éppen most egyeztek bele, hogy azon alapon, a melyet maga állított föl, alkudoznak vele s ajánlották, hogy azonnal fölfüggesztenek minden ellenségeskedést, olyan föltételek alatt, a melyeknek méltányos-

ságát nem tagadhatta. Ilyen körülmények közt hagyta el tisztét. Részünkről semmit sem vonunk vissza. Semmiben sem vagyunk következetlenek. Most is módosítás nélkül állítjuk régi tanainkat. Most is azt mondjuk, hogy minden esetben bűn, ellenállani a tisztviselőnek; de itt nincs többé tisztviselő, a kinek ellenállanánk. A ki tisztviselő volt, hoszas ideig visszaélt hatalmával, végre lemondott arról. A visszaélés nem adott jogot, letennünk őt; de lemondása jogot ad megfontolnunk, mint pótolhassuk helyét legjobban.

Ez okoknál fogva a herczeg pártja most sok olyan követőt nyert, kik eddig magokat távol tartották tőle. Ember emlékezete óta soha sem volt az összes angol értelmiség közt hasonló közzeledés a tökéletes egyetértéshez, mint a jelen viszonyokban: és soha sem volt annyira szükséges az egyetértés. Nem volt semmi törvényes hatalom. Mindazon gonosz szenvedélyek, a melyeket a kormánynak kell fékezni s a melyeket a legjobb kormányok is csak tökéletlenül fékezhetnek, minden fölügyelet alól fölszabadultak: így a fősvénység, az erkölcstelenség, a boszúállás, a felekezetek és népfajok egymás iránti gyűlölete. Ilyen alkalommal mindég tapasztalhatni, hogy az emberiség söpredéke, mely a polgári és egyházi előjáróktól elhanyagolva, vadon él a polgárisodás közepett, pogányúl a keresztyénség közepett, s a nagy városok padlásain és pinczéiben, minden lelki és testi fürtelemben fetreng, egyszerre rémitő befolyásra emelkedik. Így volt most Londonban. Midőn az éj, történetesen az év leghoszabb éjszakája közelgett, ezer meg ezer rabló, utonálló, zshivány és zsebmetsző tódult ki a bűn minden barlangjából, a hockleyi medvés kertből, s a barátváros korcsmáiból és bordélyházaiból. Ezek közé ezer meg ezer korhely

mesterlegény vegyült, a kik csak a zendülésre vártak. Még békes és becsületes embereket is rávett a vállásos izgatottság, hogy a nép elvetemült részéhez csatlakoztak. Mert a »nem kell pápistaság« kiabálás, mely Londont nem egyszer fenyegette veszélylyel, volt a rablás és garázdálkodás jelszava. Először a római katolikus istentiszteleti helyekre támadt a tömeg. Lerombolták az épületeket. Halomra hányták és megégették a padokat, szószékeket, gyóntató székeket, misekönyveket. A clerkenwilli zárda mellett roppant halom könyv és bútor lángolt. Egy másik máglya a ferenczrendiek lincoln's-inn-fieldi zárdája romjai előtt égett. A limestreeti és bucklersburgi kápolnát lerombolták. A festvényeket, faragott képeket és feszületeket utczahosszat hordozták diadalmasan, az oltárokról elragadozott viaszfáklák világánál. Kard és nyárs is sűrűn látszott a menetben, s minden kard és nyárs hegyén egyegy narancs volt. A királyi nyomdát, melyből a három utósó év alatt a pápa fensősége, a képtisztelet és szerzetesi fogadások védelmére számtalan értekezés látott világot, hogy egy az időben először használt durva metaphorával éljünk, egészen kigyomrozták. Roppant örömtüzet gyújtottak a nagy halom papirból, mely nagy részben még nem volt nyomtatással beszenyezve. A zárdák, egyházak és közhivatalok után magánlakok ellen fordult a tömeg dühe. Több házat kiraboltak és leromboltak; de a zsákmány csekély volta megcsalta a rablók várákozását; s csakhamar az a hir terjedt, hogy a pápisták a külföldi követek gondviselése alá adták legértékesebb vagyonukat. A vad és tudatlan nép semmibe sem vette a népjogot, s a veszélyt, hogy egész Európa igazságos boszúját fölgerjeszti hazája ellen. A követek házaistromolták. Egy nagy csoport Barillon kapuja elé gyült

a st. James-térre. Ő mindazáltal jobban járt, mint várni lehetett. Mert bár irtóztak a kormánytól, melyet képviselt, bőkezű háztartása és pontos fizetése miatt maga népszerű volt. E fölött azzal az elővigyázattal élt, hogy katonaságot kért; s miután több magas állású egyén, kik hozzá közel laktak, ugyanazt tette, jókora erő volt együtt a piacon. Ekkép a zendülők, bizonyossá tétetvén, hogy házában se fegyver, se pap nincs elrejtve, bántatlanul hagyták. A velencei követet egy katonacsapat ótalmazta, de a pfalzi választó fejedelem s a toskánai nagyherceg követeinek lakait feldúlták. Egy becses ládát a toskánai követ a rablók kezétől meg tudott menteni. Jakab sajátkezűleg irt emlékkönyve kilencz kötetét foglalta magában. E kötetek épségben értek Franciaországba, s ott több mint egy század mulva azon forradalom zivatarában veszték el, mely sokkal rémitőbb volt, mint a melyből megmenekedtek. Némi töredékek azonban máig fönmaradtak, s habár sajnosan meg van csonkítva, és igen sok gyermekes költeménnyel vegyítve, nagyon megérdemlik a figyelmes olvasást.

A királyi kápolna gazdag ezüst edényei Wildhouseban, a »Lincoln's-inn-fields« közelében, Ronquillo spanyol követ palotájában voltak letéve. Ronquillo azon öntudatban, hogy se ő, se udvara nem érdemeltek roszt az angol néptől, nem tartotta szükségesnek katonaságot kérni; de a népcsoportozat nem volt olyan hangúlatban, hogy finom megkülönböztetéseket tegyen. A spanyol név sok ideig a hitnyomozással, Mária kegyetlenségeivel és az Erzsébet elleni merényekkel volt egybekapcsolva a közönség elméjében. Ronquillo is sokakat elleneivé tön a köznépből, arra használván kiváltságait, hogy adósságait ne kelljen fizetnie. Házát tehát irgalom nélkül kizsákmányolták; s becses könyv-

tára a lángok martaléka lett. Az volt egyetlen vigasztalása, hogy kápolnája megmenekült hasonló sorstól.

December tizenkettedikén iszonyó látmányra viradtak. A főváros sok helyen ostrommal bevett városnak látzott. A lordok összejöttek a Whitehallban, s igyekeztek a csöndet helyreállítani. Fegyverbe szólíták a polgári katonaságot. Egy lovas csapat állt készen, szétüzni a zavargó csoportozásokat. Mennyire e pillanatban lehetséges volt elégtételt szolgáltatottak a külföldi kormányok durva megsértéséért. Jutalmat tettek a Wildhouseból elvitt tárgyak fölfedezésére; s Ronquillot, a kinek egy ágya, vagy egy lat ezüstje sem maradt, fényesen beszállásolták az angol királyok elhagyott palotájába. Költséges asztalt tartottak számára; s a testőr yeomanek parancsot kaptak, hogy előszobájában ugyanazon szolgálatot tegyék, a melyet a fejedemnek szoktak volt. E tisztelet még a spanyol udvar finnyás büszkeségét is megengesztelte, s minden meghasonlás veszélyét elhárította.

Mindazáltal az ideiglenes kormány jó akaratú erőfeszítése daczára is, óráról órára félelmes alakot öltött a forrongás. Növelte azt bizonyos esemény, a melyet, még annyi idő után is, alig lehet a boszú némi kellemes érzése nélkül adni elő. Egy pénztözsér, a ki Wappingban lakott, s a kinek abban állott keresete, hogy a tengerre menőknek nagy kamatra pénzt kölcsönzött, nem rég bizonyos öszletet adott kölcsön hajózálogra. Az adós, méltányossági szempontból folyamodott, hogy enyhítsenek kötelezettségén, s az eset Jeffreys elé került. A kölcsönvevő ügyvéde, alig levén egyéb mondani valója, azt mondta, hogy a kölcsönadó »trimmer.« A korlátnok azonnal tűzbe jött. »Trimmer! hadd lássam. Hallottam e szörnyeteg fajról. A szerencsét-

len hitelező kénytelen volt távozni. A korlátnok vad tekinteteket vetett rá, leszidta, s szinte halálos ijedségben kergette el. »Mig élek, mondá a szegény ember, midőn a törvényszék elöl kibotorkált, soha sem fogom e rettenetes alakot elfeledni.« S most elérkezett a visszatorlás napja. A »trimmer« Wappingban jártában egy jól ismert arcot pillantott meg egy sörház ablakában. Nem csalatkozott. A szemöldökök le voltak ugyan borotválva. Az öltözet egy newcasteli közönséges hajós legényé volt, mely köszénportól feketéllett: de Jeffreys vad szemét és száját lehetetlen volt félreismernie. Lärmát ütöttek. Egyszerre száz meg száz ember fogta körül a házat, bunkókat emelve és szitkozódva. Egy csapat polgári katonaság mentette meg a szökevény életét, s a polgárnagy elé kísérték. A »lord mayor« egyszerű ember volt, a ki teljes életét homályban töltötte, s elképedett, midőn ily hatalmas forradalomban jelentékeny szereplőnek találta magát. Az utóbbi huszonnégyszáz óra eseményei, s a gondviselésére bízott város veszélyes állapota megzavarták testét, lelkét. Midőn a nagy férfiút, a kinek komor tekintete előtt nem rég az egész ország reszketett, hamuval bemázolva, ijedségében félig holtan, a dühöngő sokaság kíséretében, hurczolák a törvényterembe, tetőpontra ért a szerencsétlen polgárnagy izgatottsága. Elájult, s ágyba vitték, honnan nem kelt föl többé. Ez alatt künn folyvást nagyobb és vadabb lett a tolongás. Jeffreys kérte, küldjék fogházba. E végre a Whitehallban ülő lordoktól parancsot eszközöltek; s kocsin a Towerbe vitték. Két ezred »militia«-t rendeltek födezésére, a mi nem kis bajjal járt. Többször olyan állást kelle venniök, mintha lovasság támadását kellene visszaverniök, s a gyülevész népre sűrű láncsaerdőt szegeztek. A több ezernyi tömeg, megghiúsulni lát-

ván boszúját, dühös lármával kísérte a kocsit a »Tower« kapujáig, furkós botokkal fenyegették a foglyot, s kötelet mutogattak neki. A nyomorult e közben vonaglott a félelem miatt. Kezeit tördelte: egyszer az egyik, majd a másik ablakon nézett ki vad tekintettel, s még a zajongáson át hallatszott, a mint kiáltozta: »tartoztassák föl őket uraim, az isten szerelméért tartoztassák föl!« Végre a halál minden kinainál többet szenvedvén, épen azon várba szállították, a melyben legdicsőbb áldozatai közül némelyek töltötték utósó napjaikat, s a melyben az ő életének is, kimondhatlan gyalázat és irtózat között, végződnie kellett.

Ezen egész idő alatt ugyancsak kutattak római katolikus papokra. Sokat elfogtak. Két püspök, Elis és Leyburn, a Newgatebe küldetett. A pápai követ, a kinek nem igen volt oka várni, hogy a tömeg akár egyházi, akár politikai jellemét tiszteletben tartsa, inasnak öltözve a Savoyai herczeg kíséretében menekült.

A forrongás és rémület második napjára a legendakivülibb és rettentőbb éjszaka következett, a melyet Anglia valaha látott. Este felé mindjárt egy diszes házat támadtak meg, mely néhány hónappal az előtt Powis lord számára épült, II. György uralkodása alatt Newcastle herczeg lakhelye volt, s a Lincoln's-inn-field északnyugoti sarkán most is magára vonja a figyelmet. Némikatonaságot küldtek oda: a népcsoportot elszélesztették, a nyugalom helyre látszott állani, s a polgárok békén lenyugodtak ágyaikba. Épen e pillanatban suttogás támad, mely hirtelen irtózatossá emelkedett s egy óra alatt Piccadillytől a Whitechapelig ment, s a főváros minden utcáján és ösvényén elterjedt. Azt beszélték hogy a Feversham által elbocsátott irek

London felé jönnek, s útukban minden férfit, nőt és gyermeket fölkonczolnak. Éjfél után egy órakor riadót vertek a »militia« dobjai. Mindenfelé elrémült nők sirtak és tördeltek kezeiket, míg atyáik és férjeik harcra készültek. Két óra alatt oly erős készüléket mutatott a főváros, mely valódi ellenséget is megdöbentett volna. Minden ablakban gyertya égett. A közhelyeken oly világos volt, mint fényes nappal. Minden nagy utca torlaszolta volt. Több mint húsz ezer puska és lánca képezett sorokat az utczákon. A téli nap késő fölviradta még az egész várost fegyverben találta. Sokáig eleven emlékezetben tartották a londoniak az általok ugynevezett ir éjszakát. Midőn megtudták, hogy nem volt semmi ok nyugtalanságra, igyekeztek fölfedezni e nagy izgatottságot okozott hir forrását. Kiviláglott, hogy a hirt némely falusi külsejű és öltözetű parasztok, a kik épen faluról jöttek, terjesztették először, kevéssel éjfél előtt a külvárosokban: de honnan jöttek ez emberek és kinek eszközei voltak, titokban maradt. S csakhamar több felől érkeztek ismét hírek, melyek még szilajabbá tették a közszenedélyt. A félelem nem szoritkozott csupán Londonra. Gonosz indulatból egyszerre több egymástól távol eső helyen ütötte zajt, hogy a feloszlott ir katonák jönnek gyilkolni a protestánsokat. A tudatlan nép elrémítésére ügyesen irt leveleket postán és fuvarosok által Anglia különböző részeibe nagy számmal küldöztek szét. Mindezen levelek majdnem ugyanazon időben jutottak kézhez. Egyszerre száz város népségét szállotta meg a hit, hogy fegyveres barbarok vannak jelen s hasonló büntetteket készülnek elkövetni, mint a milyenek az ulsteri pártütést beszennyezték. Egy protestánsnak sem irgalmaznak. Kinzásokkal kényszerítik a gyermekeket, hogy szülőiket megöljék. A

csecsemőket láncsákra szúrják, vagy a csak imént boldog lakok égő üszkei közé vetik. Nagy fegyveres tömegek gyűltek egybe; némely helyeken a hidak fölszedéséhez és torlaszok emeléséhez fogott a nép; de nem sokára csilapult az izgatottság. Sok kerületben szégyenletes örömmel tapasztalák, 'a kik oly bolondul rászédettek, hogy egy heti járó földre sincs egyetlen pápista katona. Voltak ugyan helyek, a hol néhány kóbor ir-csapat megjelent és élelmet kért; alig lehet azonban nekik vétkül tulajdonitni, hogy inkább az éhhalált nem választották; s nincs rá adat, hogy valamely garázda sérelmet követtek volna el. Valóban sokkal csekélyebb számmal voltak, mint hitték; s félelem szállta meg lelköket, midőn egyszerre vezér és eleség nélkül találták magokat, hatalmas népség közepett, mely megannyi farkasoknak tekintette őket. Jakab minden alattvalója között senkinek sem volt annyi oka őt átkozni, mint egyháza és trónja e boldogtalan hiveinek.

Becsületére szolgál az angol jellemnek, hogy minden gyűlölség daczára, melylyel a róm. katolikus vallás és az irek iránt viseltettek, daczára a fejetlenségnek, mely Jakab megszökése után következett, s azon fondorkodásnak, melyet a sokaság kegyetlensége fölizgatására fölhasznált az ármány, semmi iszonyatos büntettet nem követtek el ilyen viszonyok közt. Sok tulajdont összeromboltak és elhordtak ugyan. Több római katolikus gentleman házáat megtámadták. Parkokat dultak föl. Őzekeket öltek és loptak. A hazai építészet némely tisztes példánya a középkorból maiglan mutatja a nép erőszakosságának jeleit. Az utakat sok helyen egy magától előállott rendőrség zárta el, mely minden útast föltartóztatott, mig be nem bizonyította, hogy nem pápista. A Temzét egy sereg kalóz nyugtalanította, a

kik azon ürügy alatt, hogy fegyvert vagy gonosztevőt keresnek, minden jövő menő hajót kikutattak. A gyanús személyeket bántalmakkal illették. Sokan, a kik nem voltak gyanúsok, örültek, ha néhány guineával megválthatták magokat és vagyonukat azon buzgó protestánsok kezéből, a kik minden törvényes fölhatalmazás nélkül, nyomozóknak tolták föl magokat. De mindezen, több napig tartott és több megyére kiterjedt zavarok közepett, egy római katolikus sem vesztette életét. A gyülevész nép, Jeffreys esetét kivéve, nem mutatott vérszomjat; s a gyűlölet, melyet e rossz ember gerjesztett, emberséggel volt inkább rokon, mint kegyetlenséggel.

Számos évvel utóbb Hugh Speke azt erősítette, hogy az ir éjszaka az ő műve volt, hogy ő bujtotta föl a parasztokat, a kik Londont fölriasztották, s hogy ő volt azon levelek szerzője, a melyek az országban rémülést terjesztettek. Állítása magában nem valószínűtlen; de saját szaván kívül, nincs egyéb adat rá. Ő képes volt, ilyen gázságra, s szintén képes hamisan kérkedni azzal, hogy ő követte el.

Londonban türelmetlenül várták Vilmost: mert semmi kétség sem volt, hogy erélye és ügyessége hamar helyreállítja a rendet és közbátorságot. Mindazáltal némileg késett, a miért a herceget igazán nem okolhatni. Eleinte az volt szándoka, hogy Hungerfordból Oxfordba menjen, a hol tiszteletteljes és szives fogadtatásról biztosították; de a guildhalli küldöttség megérkezése arra bírta, hogy szándokát megváltoztatván, egyenesen a főváros felé siessen. Utjában tudta meg, hogy Feversham, a király parancsa következtében, elbocsátotta a királyi hadsereget, s hogy ezer meg ezer katona széledez a londoni utban fekvő megyékben, fölmentve minden fegyelem alól, élelem szükében.

E szerint lehetetlen volt Vilmosnak nem csak saját személye, mely iránt nem igen szokott aggódni, hanem egyszersmind azon nagy érdekek koczkáztatása nélkül, melyek gondjaira voltak bizva, gyöngye kísérettel tovább menni. Saját mozdulatait hadserege mozdulataihoz képest kellett intéznie; a hadsereg pedig akkor Anglia országútain, télközepén, csak lassan mozoghatott. Ez alkalommal kissé kiesett rendes hangulatából. »Nem lehet velem ekkép bánni, kiáltott föl elkeseredve; majd meglátja Feversham uram.« Gyors és okos intézkedéseket tett a Jakab által okozott bajok orvoslására. Churchill és Grafton bizatott meg az elszéledt sereg összegyűjtésével és rendbehozásával. Az angol katonákat fölhívták, térjenek vissza a zászlók alá. Az ireknek parancsot adtak, hogy rakják le fegyvereiket, különben úgy bánnak velök, mint haramiákkal, egyszersmind biztosították őket, hogy, ha békével megadják magokat, a szükségességekkel el fogják látni.

A herczeg parancsait majd minden ellenszegülés nélkül végrehajtották, kivévén azon ir katonákat, a kik a tilburgi őrséget képezték. Ezen emberek közül egyik pisztolyt csattantott Graftonra. Nem sült el, s az orgyilkost egy angol azonnal föbe lőtte. Vagy kétszázan e szerencsétlen idegenek közül vitézül megkísérlették a visszatérést hazájukba. Egy gazdagon terhelt keletindiai hajót, a mely épen a Temzébe érkezett, elfoglaltak, s Gravesendben erőszakkal igyekeztek kormányosokat szerezni. De nem találhattak; s kénytelenek voltak saját hajózási ügyességökre bizni magokat. Csakhamar megfeneklett hajójuk, s némi vérontás után, kénytelenek voltak átadni fegyvereiket.

Vilmos öt hete, hogy angol földön volt már; s ez egész idő alatt folyvást kedvezett neki a szerencse. Fénye-

sen tanúsítá okosságát és lelki erejét, mindazáltal kevesebbet tett az javára, mint mások esztelensége és kislelkűsége. S most midőn már szinte teljes siker koronázta terveit, megzavarta azokat egy rendkívüli esemény, minőn gyakran törnek meg a politika legfinomabb számításai.

December 13-kán reggel a londoni népet, mely még most sem ocsúdott ki az ir éjszaka izgatottságából, az a hír lepte meg, hogy a királyt letartóztatták s még a szigeten van. A tudósítás óráról órára nagyobb hitelességet nyert, s még nap lementé előtt teljesen bizonyosnak tetszett.

Jakab váltott lovakon utazott a Temze déli partja mentében, s 12-kén reggel ért Emley Ferrybe, Sheppey szigete közelében. Ott volt a hajó, melyen elvitorlázandó volt. Beleszállt; de erősen fútt a szél, s a hajós nem mert, nagyobb teher nélkül, tengerre szállani. Ezzel időt vesztek. Közel éjfél volt, mire a bárka mozogni kezdett. Ez alatt gyorsan elterjedt a Temzén, hogy a király eltűnt hogy az ország kormány nélkül és London zavarban, s mindenütt nagy megütközést és rendetlenséget szült. A kenti part durva halászhajók gyanús szemekkel és kíváncsian nézték a bárkát. Suttogni kezdtek, hogy néhány úri alak egyén nagy sietve szállott be. Talán jézsuiták voltak; talán gazdagok. Ötven vagy hatvan hajós legény, a pápistaság gyűlölete s a zsákmány szomja által ingereltetve, ráütött a hajóra, épen midőn kifeszíté vitorláit. Az utasoknak mondták, hogy ki kell szállaniok s a hatóság elé jöniök. A király alakja gyanút gerjesztett. »Ez Petre atya, kiáltá egy gazfi; ismerem sovány állcsontjáról.« — »Motozzátok meg a czudar képű vén jézsuitát«, kiáltozák mindenfelől. Durván lökdösték ide s tova. Pénzét és óráját elvették. Nála

volt koronázási gyűrűje is, némi egyéb nagy értékű drágaságokkal; ezeket azonban nem találták meg a rablók, a kik, oly keveset értettek a drágaságokhoz, hogy gyémánt csatjait üveg daraboknak tartották.

Végre partra vitték s egy fogadóba vezették a foglyokat. Itt nagy tömeg csoportozott össze, látni őket; s noha más színű és állásu parókája volt, mint rendesen, egyszerre megismerték Jakabot. Pillanatra ugy tetszett, hogy meg van ijedve a nép; de a főbb izgatók újra föltűzelték bátorságát; s Hales láttára, kit jól ismertek és keserűen gyűlöltek, dühbe jöttek. Jószága a szomszédságban feküdt; s egy csapat csavargó épen házát rablotta ki, s őreit lődözte. A sokaság biztossá tévé a királyt, hogy nem bántják őt; de nem bocsátották el. Történetesen épen Canterburyban volt gróf Winchelsea, a Finch nemzetség feje és Nottingham közel rokona, ki protestáns, de egyszersmind buzgó királypárti volt. Közbevetésére a királyt más, illőbb lakba vitték; de még mindig fogoly vala. A köznép folyvást őrt állt a ház körül, a hova vitték; s néhányan a kolomposok közül hálósobája ajtajába feküdtek. Ez alatt ugy viselte magát, mint a kinek minden lelki ereje megtört a szerencsétlenség súlya alatt. Némelykor olyan dőlyfösen szólt, hogy a parasztokat, a kikre bizva volt, szemtelen feleselésre ingerelte, majd könyörgéshez fogott. »Bocsássatok el, kiálta, adjatok egy hajót. Az Orániai herczeg életemre tör. Ha most nem hagytok menekülni, késő lesz. Fejetekre száll vérem. A ki nincsen velem, ellenem van.« Félóráig elpapolt ez utóbbi szavak fölött. Mindenfélét össze-vissza zavart beszédébe. Szólt a Magdolna-collegium engedetlenségéről; a szent Winifred forrásánál történt csodákról, a papok hűtlenségéről, az igazi kereszt egy darab-

jának erejéről, a mit szerencsétlenségére elvesztett. »Vajon mit tettem?« kérdé a kenti squiretől, a kik megjelentek nála. »Mondják meg önök igazán. Mi hibát követtem el?« Sokkal emberségesebbek voltak, a kikhez e kérdéseket intézte, hogy sem előállottak volna a felelettel, mely nyelvökön volt, s néma szánakozással hallgatták beszédét.

Midőn a fővárosba jött a hír, hogy le van tartóztatva, hogy durva bántalmakkal illették, kifosztották s mint fogoly még mindig otromba ficzkók kezében van, különböző szenvedélyeket ébresztett az föl. Most lelkismereti furdalást éreztek azon szigorú egyháziak, a kik néhány órával előbb azt kezdték hinni, hogy minden alattvalói kötelesség aló föl vannak oldozva irányában. Nem hagyta el országát. Nem fejezte be lemondását. Ha visszatérne királyi tisztébe, megtagadhatnák-e tőle, elveik szerint, az engedelmességet? Fölvilágosult átlamférfiak előre aggódva látták, hogy mindazon versengések, a melyeket szökése pillanatra lecsilapított, újra fölélednek, s visszatérte által még jobban elmérgesednek. Voltak a köznépben, a kik, noha még sajogtak újdun sérelmeik, szánalomra gerjedtek a nagy fejedelem iránt, kin latrok garázdálkodtak, s örömet tápláltak azon reményt, mely jó indulatuknak inkább becsületére válik, mint belátásuknak, hogy még is meg fogja bánni hibáit, a melyek oly rettentő büntetést vontak reá.

Mihelyt tudva lett hogy a király még Angliában van, Sancroft, a ki eddig az ideiglenes kormány főnöke volt, azonnal kimaradt a peerek üléseiből. Halifaxt ültették az elnöki székbe, a ki épen most jött meg a holland főhadiszállásról. Érzelmei néhány óra alatt roppant változáson mentek át. Köz és magán érzései egyaránt arra ösztönzék most, hogy a whigekhez csatlakozzék. Kik a ránk maradt ada-

tokat részrehajlatlanul vizsgálják, meg lesznek győződve, hogy a királyi biztosai tisztet olyan reményben vállalta el, hogy a király és a herczeg közt méltányos föltételek alatt békét szerezhet. Az alkudozás szerencsésen kezdődött: a herczeg olyan föltételeket ajánlott, a melyeket a királynak szükségkép méltányosoknak kellett elismernie: s az ékesen-szólo és nagy eszű »trimmer« azzal kecsegtethette magát, hogy képes lesz a dühös felekezetek közt közvetítő lenni, egyeztetni a szélső véleményeket, s biztosítani vallását és hona szabadságait, mindazon veszélyek nélkül, melyek a királyi ház változásával s az örökösök kétségbevételével váhatlanul össze vannak kötve. Mig ilyes, természetének megfelelő gondolatokban ringatta magát, észrevette, hogy rá van szedve, csak eszközül használták őt a nemzet megcsalására. Valódi áprilist járattak vele Hungerfordba. A királynak soha sem volt szándéka megnyugodni azon föltételeken, a melyeknek ajánlására utasította biztosait. Meghagyta nekik, hogy minden vitás kérdést kész az általa összehívandó parlament elé terjeszteni; s mig ők küldetésökben jártak, az alatt elégette a meghívó leveleket, elsikasztotta a pecsétet, feloszlatta a hadsereget, fölfüggesztette az igazságszolgáltatást, eloszlatta a kormányt s megszökött a fővárosból. Látta Halifax, hogy barátságos elintézés nem lehet többé. Alkalmasint azon boszuságot is érezte, mely igen természetes olyan emberben, a ki szerte híres bölcseségéről, és sokkal csekélyebb tehetség által rászedetve látja magát, s a ki a nevetségesséttétel nagy mestere levén, maga jut nevetségés helyzetbe. Boszusága és megfontolása egyaránt ösztönözték, hogy fölhagyjon a kiengesztelési tervekkel, a melyekkel eddig foglalkozott, s azok élére álljon, a kik Vilmost akarták trónra emelni.

A lordok tanácsában történekről, míg Halifax volt elnöke, maiglan fön van sajátkezüleg irt naplója. Mindent megtettek a mi a rablás és kicsapongások elhatározására szükségesnek látszott. A peerek magokra vállalták a felelősséget, azon intézkedésért, hogy ha a pór nép újra föltámad, gólyóval löjenek a katonák. Jeffreyt a Whitehallba hozták, s kérdőre vonták, hogy mi történt a nagy pecséttel és a meghívó levelekkel. Saját komoly kérelmére a Towerbe visszaküldték, ez egyedüli helyre, a hol élete biztonságban lehetett; s hálálkodva áldá, a kik őt a börtön ótalmában részesítették, midön visszavonult. Egy whig nemes indítványozta, hogy Oatest helyezték szabadságba: de leszavazták.

A napi teendőket szinte bevégezték, és Halifax készült fölkelni, midön jelentették, hogy egy Sheernessből jött futár várakozik. Nem történhetett volna aggasztóbb és bosszantóbb dolog. A cselekvés vagy mulasztás egyaránt nagy felelősséggel volt egybekötve. Halifax, valószínűleg időt akarván nyerni a herczeggel közlekedésre, el kívánta halasztani az ülést; de Mulgrave kérte a lordokat, ne hagyják el helyeiket, s bevezette a futárt. Ez ember sok könyhul-latás közt beszélt el mondókáját, s a királytól saját kezével irt levelet mutatott elő, mely nem volt különösen senkihez intézve, hanem minden jó angol segélyéért esdeklett.

Ilyen fölhívást bajos volt megvetni. A lordok parancsot adtak Fevershamnak, hogy egy csapat testőrrel siessen azon helyre, a hol a király le volt tartóztatva, s helyezze szabadságba ő fölségét.

Middleton s a királyi ház némely más hivei kiindultak immár szerencsétlen urukat segíteni és vigasztalni. Szoros őrizet alatt találták, s nem is bocsátották őket hozzá,

mig le nem tették kardjaikat. Épen roppant nép tódult oda. Némely whig gentlemanek a szomszéd vidékről nagy sereg nemzetőrséget hoztak őrizetére. Igen hibásan azt képzelték, hogy letartóztatása által érdemet tesznek ellenségeinek, s nagyon megütköztek, midőn megértették, hogy a király iránti bánásmódokat roszalja a londoni ideiglenes kormány, s hogy egy lovas csapat útban van, őt megszabadítani. Feversham hamar megérkezett. Sittingbourneban hagyta seregét; de nem volt szükség erőt használni. A királyt ellenszegülés nélkül elbocsátották, s Rochesterbe vittek barátai, a hol kissé kinyugodta magát, mire nagy szüksége volt. Szánalmas állapotban volt. Nem csak esze zavarodott meg egészen, a mely soha nem volt eléggé világos; hanem azon személyes bátorság is elhagyta őt, melyet ifju korában több ütközetben tanúsított, mind vizen mind szárazon. A durva testi bántalom, a melyet most szenvedett először, ugy látszik jobban leverte őt, mint bármely egyéb esete hányatott életének. Hadserege, kegyenczei, családja elpártolása mind kevesbbé bántotta, mint azon méltatlanságok, a melyeket szenvedett, midőn hajójára ráütöttek. E méltatlanságok emlékezetére sokáig hevesen lüktetett a vér szívében, s egy alkalommal oly módon nyilatkozott, mely egész Európát megvető mosolyra indította. Számkivetése negyedik évében megkísértette, közbocsánat ajánlásával, viszont megnyerni alattvalóit. A közbocsánathoz hosszas kivételi névsor volt csatolva: s e névsorban Churchillal és Danbyval együtt fordulnak elő azon szegény halászok, a kik gorombául kimotozták zsebeit. E körülményből megítélhetjük, mily fájdalmasan kellett éreznie a bántalmat, mig még ujdón vala.

Pedig ha csak rendes józan észszel bir látnia kelle,

hogy a kik letartóztatták, akaratlanúl nagy szolgálatot tettek neki. Az események, a melyek távolléte alatt történtek fővárosában, meggyőzhették volna, hogy ha megszökése sikerül, soha sem fogott többé visszatérni. Saját ellenére mentették meg a romlástól. Még egy lehetőség nyílt előtte, az utósó. Bármily roszak voltak tettei, majdnem lehetlen volt őt a tróntól megfosztani, ha országában marad, s beleegyezik a föltételekbe, a melyeket szabad parlament fogott szabni elé.

Kis ideig hajlandónak látszott maradni. Rochesterből egy levéllel küldte Fevershamet Vilmoshoz. A levélnek az volt lényege, hogy ő fölsége visszamenőben van a Whitehallba, hogy személyesen kíván értekezni a herczeggel s a St. James-palota el lesz készítve ő fensége elfogadására.

Vilmos Windsorban volt. Nagy boszusággal hallotta, mi történt a kenti parton. Épen mikor a hírek érkeztek, szokatlanul jó kedvűnek találták, a kik körüle voltak. Valóban volt is oka öröme. Üres trón állott előtte. Ugy látszott, minden párt egyhangúlag, fölkéri őt, hogy foglalja el. Kilátásai hirtelen elkomorúltak. A lemondás, ugy látszott, nincs egészen befejezve. Saját kísérői egy részének aggodalmai fogtak lenni, azon király letételére nézve, a ki köztök maradt, fölhivta őket, hogy sérelmeiket a parlament utján terjeszszék elő, s teljes orvoslást ígért. A herczegnek fontolóra kellett vennie új helyzetét, s új eljárási utat választania. Egy út sem mutatkozott előtte, a mely egészen ment lett volna ellenvetésektől, s melyen ismét oly kedvező helyzetbe juthatott, a milyenben néhány óra előtt állott. Azonban kellett valamit tenni. A király első szökési kísérlete meghiusult. Az volt a legkívánatosabb, hogy ujabban megkísértse jobb sikerrel. Rá kellett ijesztetni, s egyszers-

mind csábitgatni. Azon kedvezésnek, a mint a hungerfordi alkudozásban bántak vele, most nem volt volna ideje. Semmi egyezkedési föltételeket nem kellett most neki ajánlani. Ha ő fogott előterjeszteni oly föltételeket, hidegen kell vala fogadni. Se erőszakkal nem kellett vele bánni, se fenyegetőleg. De nem lehetetlen olyan gyöngé embert aggodalomba ejteni személyes biztossága felől, a nélkül, hogy erőszakhoz vagy fenyegetéshez kelljen nyulni. Hamar kész lesz megszökni. Akkor olyan helyzetbe kell őt hozni, hogy a lehetőleg könnyen szökhessék; s gondoskodni kell, hogy valamely szolgálatkész oktalanok megint le ne tartóztassák.

Ilyképen tervezett Vilmos: s az ügyesség és határozottság, a mint azt kivitte, feltűnő ellentétben állott az esztelenséggel és gyávasággal, a melylyel dolga volt. Csakhamar igen jó alkalmat talált félelmet gerjesztő rendszerét elkezdni. Feversham Windsorba érkezett Vilmos levelével. A küldött nem volt igen okosan választva. Ő volt, a ki szétbocsátotta a hadsereget. Neki kellett főleg tulajdonítani az ir éjszaka zavarát és rettegését. Eljárását hangosan kárhoztatta a közönség. Vilmos úgy fölingerlődött, hogy néhány fenyegető szavat ejtett: s néhány fenyegető szónak Vilmos ajkain rendesen volt jelentősége. Fevershamtól menlevelet kértek. Nem volt neki. A nélkül jöven az ellenséges táborba, hadi törvény szerint, a legszigorubb bánásmódnak tette ki magát. Vilmos nem bocsátotta őt maga elé, s őrizet alá rendelte vétetni. Zulesteint nyomban elküldték értesíteni Jakabot, hogy a herczeg a kívánt értekezést nem fogadja el, s azt kívánja, hogy ő fölsége maradjon Rochesterben.

De későn volt. Jakab már Londonba ment. Ingado-

zott útazása közben, s elhatározta, hogy még egyszer kísérletet tesz, a szárazföldre jutni. De végre engedett bölcsőbb barátai sürgetésének, s a Whitehallba indult. December 16-án ért oda. Tartott tőle, hogy a köznép, mely távolléte alatt annyi jelét adta a pápaság iránti idegenségének, valamely csúfsággal illeti. De épen a közelebbi kitörés erőszakos volta szünetet idézett elő. A zivatar kidühöngte magát. A dühre jó kedv és szájalom következett. Sehol sem mutatkozott hajlam, illetlenséget követni el a királyon. Midőn kocsija át ment a cityn, néhány éljen hallatszott. Egykét egyházban a harangot is meghúzták; s itt amott örömtüzet gyújtottak visszatérte ünneplésére. *) Gyöngye lelké, mely csak az imént kétségbeesett, tulságosan elbizta magát a nép jó indulata és szájalma e váratlan jeleire. Jó kedvvel ment be lakába. Csakhamar régi színét öltötte az föl. A római katolikus papok, a kik a mult héten örültek, ha magokat a nép dühe elől pinczékbe és padlásokon elrejtették, eljöttek most buvóhelyeikből, s el akarák foglalni régi lakásaikat a palotában. A királyi asztalnál jézsuita végezte az imát. Az ir kiejtés, mely akkor mindennél gyűlöletesben hangzott az angol fülnek, megint hallatszott szerte az udvarban és csarnokban. A király is fölvette régi dölyfét. Tanácsot tartott, az utósót, s még e végponton is oly egyéneket hívott meg, a kiknek, törvény szerint, nem volt ülésjoga. Nagy kedvetlenségét fejezte ki azon lordok magaviselete fölött, a kik távolléte alatt az igazgatást magokra merészelték vállalni. Ugy hitte, kötelességök azt hozta volna magával, hogy a társadalmat föl-

*) Midőn ezeket megemlíti Barillon, hozzáteszi: »Le peuple dans le fond est pour le Prince d'Orange.«

bomlani, a követek házait lerombolni, Londont fölperzsel-
tetni hagyják inkább, mint olyan intézkedésekhez nyuljanak,
a melyektől ő magát elvonni jónak látta. A ok közt, a ki-
ket ekkép megrovott, voltak némely nemes urak és egyház-
nagyok, a kik minden hibái daczára, folyvást ragaszkodtak
hozzá, s a kik, még ezen ingerlés után is, se remény se féle-
lem által nem engedték magokat rávenni, hogy más fejede-
lemre vigyék át jobbágyi hódolatukat.

De hamar alászállt bátorsága. Alig lépett palotájába,
midőn Zulesteint bejelentették. Átadta Vilmos hideg és szí-
gorú izenetét. A király még mindég sürgette a személyes
összejövetelt unokaöcscsével. »Nem hagytam volna el Ro-
chestert, ugymond, ha e részben tudom kívánatát: de ha
már itt vagyok, reménylem St. Jamesbe jó.« — »Kereken
ki kell mondanom fölségednek, felelt Zulestein, hogy ő föl-
sége nem jó Londonba, mig katonaság lesz itt, mely nem az
ő parancsa alatt áll.« A király megzavarodva e felelet által,
elhallgatott. Zulestein visszavonult; s nem sokára jelen-
tette egy kamarás, hogy Feversham le van tartóztatva. Ja-
kab nagyon fölháborodott. De az éljenzések, a melyekkel
fogadták, még föntartották bátorságát. Szilaj remény tá-
madt lelkében, azt képzelte, hogy London, mely oly sokáig
erős bástyája volt a protestántismusnak és whigeknek,
kész lesz ótalmára fegyvert fogni. Kérdést intézett a köz-
ségtanácshoz, vajon, ha a városba veszi lakását, kötelezik-e
magokat, hogy őt a herczeg ellen megótmazzák. De a
községtanács nem feledte el, hogy szabadságlevelét elvet-
ték, s Cornishon birói gyilkosságot követtek el, s a kívánt
biztosítást megtagadta. Este ismét elhagyta a királyt bá-
torsága. Kérdezte, hova forduljon ótalmért? Mindegy
volt akár hollandok, akár saját testőrei környezék. Mi a

polgárokat illeti: most látta, mit érnek éljenzései és örömtüzei. Nem volt egyéb hátra a szökésnél: tudja pedig, ugymond, hogy ellenségei semmit sem kívánnak inkább, mint hogy elszökjék.

Mig ekkép tépelődött, sorsa fölött komoly tanácskozás folyt Windsorban. Vilmos udvara most egészen tele volt minden pártbeli előkelő férfiakkal. Az északi fölkelés vezetői többnyire nála voltak. Nehányan a lordok közül, a kik a mult heti fejtelenség alatt az ideiglenes kormányzást magokra vállalták, a mint a király visszajött, elhagyva Londont, a holland főhadiszállásra mentek. Ezek közt volt Halifax. Vilmos nagy meglepéssel fogadta őt, de nem birt elnyomni egy gúnymosolyt, midőn látta, mint lett kénytelen a nagy eszü és tudományu államférfiu, a ki e nagy túsában közvetítő akart lenni, elhagyni a középutat és párt-hoz csatlakozni. Azok közt, a kik e körülményekben Windsorba jöttek, volt néhány férfiu, a kik gyalázatos szolgálatokkal szereztek meg Jakab kegyeit, s kik most alig várták, hogy vétkökért, melyszerint, hazájukat elárulták, azzal tehessenek eleget, hogy urukat árulják el. Ilyen férfiu volt Titus, a ki, törvény ellenére, a tanácsban ült, s azon volt, hogy a puritánokat a jézsuitákkal egyesitse közös szövetségbe az alkottmány ellen. Ilyen ember volt Williams, a kit a haszonlesés tett demagógból a királyi hatalom bajnokává, s ki most kész volt újabb hittagadásra. Ezen embereket méltó megvetéssel várakoztatta a herczeg ajtajánál hiában kihallgatásért.

Hétfőn, december 17-kén, a Windsorban volt peereket a kastélyba hívták ünnepélyes tanácskozmányra. A tanács tárgyául az a kérdés volt kitüzve, mit kelljen tenni a királylyal. Vilmos nem vélte czélszerűnek, hogy a tanács-

kozásán jelen legyen. Visszavonult; s Halifaxot szólították föl az elnöki székbe. Egy pontra nézve egyetértettek a lordok. Nem lehetett engedni, hogy a király azon helyen maradjon, a hol volt. Hogy az egyik fejedelem a Whitehallban erősítse meg magát, s a másik a st. James-palotában, hogy vagy száz holdnyi területen két ellenséges őrsereg álljon, általában helytelennek tartották. Alig lehet, hogy ily állapot gyanús bántalmakat, czivakodást ne támaszszon, a melyeknek vérontás lenne a vége. Az egybegyült lordok tehát tanácsosnak tartották, Londonból kiküldeni Jakabot. Hamet hozták föl illő lakhelyül, melyet Lauderdale Skóczia zsákmányából és Franciaország megvesztegetési ajándokából a Temze partján épített és diszített föl, s a melyet a legkéjlemesb mulatóhelynek tartottak. Miután a lordok ezekben megállapodtak, kérték a herceget, jőne közéjük. Halifax terjeszté elő véleményöket. A herczeg meghallotta és helyeselte. Rövid izenetet tettek föl a királyhoz. »Kit fogunk azzal elküldeni?« monda Vilmos. »Nem jó lenne-e, szólta Halifax, fenséged egyik tisztje által küldeni el?« — »Nem, mylord,« felelt Vilmos; nagyságtok tanácsából meg az irat, s önök közül kell valakinek elvinni.« Ezzel, minden megállapodás nélkül, a mi ellenvetésre adott volna időt, Halifaxot Shrewsburyt és Delameret, nevezte kiküldötteknek.

A lordok határozata egyhangúnak tetszett. De voltak a gyűlésben, a kik sehogy sem helyeslették a végzést, a melyhez hozzájárulásukat szinlették, s a kik a király iránt olyan szigorral akartak föllépni, a melylyel nem mertek nyíltan előállani. Nevezetes dolog, hogy egy peer volt e párt feje, Clarendon, a ki előbb heves tory volt s utóbb mint »nem es-

küvő« halt meg. *) Azon gyorsaság, a mint ez időben egyik szélsőségből a másikba, előre és hátra hányatott, hihetlenné látszanék a nyugalmas idők embere előtt, de senkit sem fog meglepni, a kinek alkalma volt forradalmak folyamát figyelemmel kíséreni. Tudta, hogy az a szigor, a mint a király jelenlétében az egész kormányrendszert megróttá, halálisan megbántotta régi urát. Más részről, mint a herczegnők nagy bátyja, nagygyá és hatalmassá remélhetett lenni az új viszonyok közt, a melyeknek éppen küszöbén állott. Az angol gyarmat barátjának és pártfogójának tekintette őt; s érezte, hogy saját fontossága nagy részben e nagy testület bizalmától és ragaszkodásától függött. E tekintetek előtt most háttérbe szorultak az elvek, a melyeket nagy fenneny vallott egész életében. A herczeg magán teremébe ment, s előadta, mily veszélyes a királyt szabadon hagyni. Irföldön legnagyobb veszélyben forognak a protestánsok. Csak egy mód van, biztosítani életüket és vagyonukat; ha ő fölségét szoros fogságban tartják. Nem volna okosság, őt valamely angol várba zárni. De a tengeren túl lehetne küldeni, s Breda várában tartani fogva, míg a brit szigeteken rendbe jönnek a dolgok. Ha ily kezes volna a herczeg hatalmában, Tyrconnel alkalmasint letenné az állam kardját; s az angol uralom Irföldön kardcsapás nélkül helyre lenne állitva. Ellenben ha Jakab Franciaországba menekül s Dublinban külföldi hadsereggel megjelenik, szükségkép igen rosszak lesznek a következmények. Vilmos elismerte, hogy ez okok igen fontosak: de lehetlen volt a dolog. Ismerte neje természetét; és tudta, hogy soha sem egyezik bele ilyen lépésbe. Valóban magának sem válnék becsületére, ha ily ke-

*) »Nonjuror,« a ki az esküt nem teszi le.

gyetlenül bánnék legyőzött rokonával. Az sem volt eléggé tisztában, vajon nem a nagylelkűség lesz-e legjobb politika. Ki tudta volna megmondani, minő hatást fogott tenni az a szigor, a melyet Clarendon ajánlott, Anglia közszellemére. Nem volt-e lehetséges, hogy azon hűségi lelkesedés, melyet a király rossz magaviselete kioltott, azonnal föl fog éledni, mihelyt tudomásra jut, hogy idegen erősség falai közt van? Ez okokból Vilmos elhatározta, nem fosztani meg ipját személyes szabadságától; s alig lehet kétkedni affelől, hogy bölcs volt ez elhatározás.

Jakab, míg sorsa fölött folyt a tanácskozás, a Whitehallban maradt. Ugy látszik, a veszély nagy és közel volta lebűvölte őt, és se küzdeni, se szökni nem érzett erőt. Este hire jött, hogy a hollandok már elfoglalták Chelseat és Kensingtont. A király mindazáltal, szokás szerint, éjjeli nyugalomra készült. Az aranysujtásos testőrök teljesítették a szolgálatot a palotában. Gróf Craven Vilmos volt parancsnokuk, egy éltes férfit, ki több mint ötven évvel azelőtt kitüntette magát a hadban és szerelemben, a ki Creutznach mellett a veszendőben volt csatát oly vitézül vezérlette, hogy a nagy Gusztáv megveregette vállát, s kiről azt hitték, hogy ezer mások fölött ő nyerte meg a szerencsétlen cseh királyné szivét. Craven most nyolczvanadik évében volt; de az idő nem vőn erőt szellemén.

Tíz óra mult, midőn tudtára adták, hogy a herczegnek három gyalog zászlóalja, némi lovassággal, a St. James park hosszában, a fasorok közt vonúl égő kanócokkal és teljesen készen a harcra. Gróf Solmes, a ki az idegeneket vezérlette, mondá, hogy parancsa van, katonákkal elfoglalni a Whitehall körül levő állásokat, s kérte Cravent, vonuljon békén vissza. Craven esküdött, hogy készebb da-

rabokra vagdaltatni magát: de a király, a ki épen vetkezőben volt, megtudván mi történik, megtiltotta az öreg vitéznek az ellenállást, a minek ugy sem lett volna sikere. Tizenegy óra tájban az arany sujtásos testőrök elvonultak; s holland ór lépdelt a palota minden oldalán. A királytól cselédei közül kérdezték némelyek, hogy le mer-e feküdni ellenség közepett. Azt felelte, nem igen bánhatnak vele rosszabbul, mint saját alattvalói bántak, s a szerencsétlenség által elbutított ember fásúltságával ment alunni.

Alig lett ismét nyugalom a palotában, s megint fölriasztották. Éjfél után mindjárt megérkezett a három lord Windsorból. Middleton felköltöttek, hogy fogadja el őket. Értesítették, hogy olyan közleménnyel vannak megbizva, mely semmi időhalasztást nem szenvedhet. A királyt első álmából fölébresztették; s a lordokat bevezették a hálóterembe. Általadták a rájuk bizott levelet, s értesítették a királyt, hogy a herczeg néhány óra mulva Westminsterbe érkezik, s hogy jó lesz, ha ő fölsége reggeli 10 óra előtt Hambe indul. Nem volt inyére Ham. Kellemes hely volt nyáron, de hideg és kényelmetlen karácsonkor, s e fölött butorzatlan. Halifax azt felelte, hogy tüstént fognak oda butort szállítani. A három küldött visszavonult. Middleton azonban hamar követte őket, s mondta nekik, hogy a királynak Rochester sokkal kedvesebb hely volna, mint Ham. Azt felelték, hogy nem áll hatalmukban a király kívánatát teljesíteni, de azonnal postát küldenek a herczeghez, a ki ez éjjel Sionhouseban van. A futár elsietett s még viradta előtt visszatért a herczeg beleegyezésével. E beleegyezést valóban örömet megadta: mert nem lehetett kétség, hogy Rochester azért volt kijelölve, mert onnan könnyebb volt

megszökni ; s hogy Jakab megszökjék, az volt unokaöcscsének fő kívánata.

Deczember 18-ka reggelén, egy erős zivataros reggel, a királyi bárka korán a Whitehall lépcsőzeténél állt : s körülé nyolcz vagy tiz hajó volt megrakva hollandi katonákkal. Több előkelő és gentleman kísérte partra a királyt. Mondják, és könnyen meghihetni, hogy sok könyvet hullattak. Mert a szabadság legbuzgóbb barátai is alig szemlélhették megilletődés nélkül szomorú és szégyenteljes végét azon királyiháznak, mely olyan nagy lehetett volna. Shrewsbury mindent elkövetett a megbukott fejedelem engesztelésére. Maga az elkeseredett és bőszt Delamere is megjuházódott. De azt vették észre, hogy Halifax, ki a legyőzött iránt általában kitűnő gyöngédséggel viseltetett, ez alkalommal nem volt annyira megindulva, mint két társa. Kétségkívül a hungerfordi követség volt még begyében.

Mig a király bárkája utját lefelé folytatá a duzzadt habokon, a herczeg hadai seregenként özönlöttek be nyugot felől Londonba. Bölcs intézkedés volt, hogy a fővárosban főleg az Egyesült-Államok szolgálatában álló angol katonaság végezze a szolgálatot. A három angol ezredet a Towerbe és környékébe szállásolták ; a három skót ezredet Southmarkba.

Az idő daczára nagy sokaság sereglett össze az Albe-marle-ház, és a St. James-palota közt a herczeg üdvözlésére. Minden kalap, minden pálcza narancs szín szalaggal volt ékesítve. Egész Londonban szóltak a harangok. Kivilágítás végett gyertyákat raktak az ablakokba. Farakásokat halmoztak föl az utczákon örömtüzeknek. De Vilmos, ki a tolongást és kiabálást nem szerette, a parknak vette

útját. Mielőtt esteledett, Schomberg kíséretében, könnyű kocsin megérkezett a St. James's parkba. Rövid idő alatt a palota minden termei és pitvarai tömve voltak udvarlókkal. Oly nagy volt a szorongás, hogy a legfőbb rangú egyének sem voltak képesek, könyökeik segélyével, a herceg elfogadási teremébe tolni. Mig a Westminster ily forrongásban volt, a községtanács a Guildhallban hála- és üdvözlő fölirást készített. A polgárnagy nem volt képes elnökölni. Fejét sem emelte föl, mióta a korlátnokot köszénbányász öltözetben a törvényterembe hurczolták. De a tanács vénei s a testület egyéb tisztviselői helyeiken voltak. Másnap a city hivatalnokai ünnepélyesen mentek tisztelkedni a szabaditónak. Jegyzőjük (recorder), sir Traby György, ékesen tolmácsolta hálájukat. A Nassauház némely hercegei, ugymond, egy nagy köztársaság főtisztviselői voltak. Mások császári koronát viseltek. De e dicső nemzetség azért igényel főleg köztiszteletet, mert isten nemzedékről nemzedékre kijelölte s fölszentelte azon magasztos hivatásra, hogy az igazság és szabadság ótalmazója legyen zsarnokok ellen. Ugyanaz nap a fő papok, a kik a városban voltak, Sancrofton kívül, mindnyájan együtt udvaroltak a hercegnek. Aztán a londoni papság következett, rendök legtudósabb férfiai, püspökük vezérlete alatt. Közöttök volt néhány jeles dissenter lekipásztor is, a kik iránt Compton, a mi nagyon becsületére szolgált, kitünő udvariassággal viseltetett. Néhány hónappal előbb vagy utóbb sok angol egyházi pap az egyház elleni árulásnak fogta volna venni ez udvariasságot. Már ekkor is világos volt minden élesen látó szem előtt, hogy a fegyvernység, a melyre a protestáns felekezetek kényszerítve voltak, nem sokkal tart tovább a veszéllyél, a mely előidézte. Vagy száz nem confor-

mista pap, a ki a fővárosban lakott, külön tisztelgő fölirást nyújtott be. Devonshire vezette be őket, s a tisztelet és jó akarat minden jeleivel fogadtattak. Az ügyvédek, Maynardtól vezéreltetve, mutatták be hódolatukat, a ki kilenczven éves korában olyan eleven és tiszta eszű volt, mint mikor a Westminsterhallban Straffordot vádolni fölállott. »Önnek, szólt a herceg, minden egykoru pályatársait túl kellett élnie.« — »Igen, fönség, mondá az öreg, s ha fönséged nincs túléltem volna a törvényeket is.«

De bár a fölírások számosak és magasztalástól áradozók, az éljenzések hangosak, a világitások fényesek voltak, bárha a Saint James-palota szűk volt az udvarlóknak, s a színházakat minden este narancsszin szalagokkal borították: érezte Vilmos, hogy még csak most jönnek vállalatának nehézségei. Egy kormányt megdöntött. Most az újraalkotás sokkal nehezebb föladata állt előtte. Partra szállásától Londonba érkezétségig azt a hatalmat gyakorolta, mely, a polgárisult világ szerte elismert hadi törvényei szerint, egy táborozó hadsereg vezérét illeti. Most a tábornoki jellemet tisztviselőivel kellett föleserélni; s ez nem volt könnyű föladat. Egyetlen hamis lépés veszélyt okozhatott; s lehetlen volt egy lépést is tenni, a nélkül, hogy előítéletekbe ne ütközzék, s boszús indulatokat ne gerjesszen.

Némely tanácsadója arra ösztönzé, hogy a koronát, mint hódítási joggal szerzett tulajdonát, tüstént tegye föl, s aztán mint király, saját nagy pecsége alatt bocsásson ki parlamentet egybehívó leveleket. Ez utat néhány jeles törvénytudó nagyon ajánlotta. Ez, mondának legrövidebb út arra, a mit különben számtalan nehézség és czivakodás közt lehetne elérni. Egyszersmind szoros öszhangzásban van azon szerencsés előzménnyel, a melyet VII. Henrik a bosworthi

ütközet után fölállított. Azt a lelki nyugtalanságot is lecsilapítaná, melyet sok tekintélyes férfiú érezne, midőn jobbagyi hűségöket egy uralkodóról másikra ruháznák által. Se Anglia, se az egyház törvényei nem adnak jogot az alattvalóknak, a fejedelmet letenni. De soha egy törvénytudó, egy hittanár sem tagadta, hogy a nemzet, a melyet háboruban legyőztek, büntetlenül alávetetheti magát annak, a mit a csaták istenének tetszett végezni. Így a chaldeus hódítás után a legistenfélőbb és hazafiasb zsidók sem vették megsérteni hűségöket született királyuk iránt, ha hiven szolgálnak az uj uralkodónak, a kit a gondviselés rendelt föléjük. A három hívő, kik a tűzkemenczében csodásan megmaradtak, magas hivatalokat viselt Babylonban. Dániel minister volt az assyroknál, a kik Judát meghódították, s a perzsáknál, a kik aztán Assyriát hódították meg. Sőt maga Jézus, ki vérszerint Dávid házából való fejedelem volt, azt parancsolván honfi társainak, hogy fizessék meg az adót a császárnak, elismerte, hogy az idegen hódítás megszünteti az örököségi jogot és törvényes czim uralkodásra. E szerint valószínű volt, hogy sokan a toryk közül, bárha nem is választhattak magoknak más királyt tiszta lelkismerettel, vonakodás nélkül elfogadták volna királyuknak, a kit a háboru kockája adott számukra.

Más részről azonban nagyon túlnyomó indokok voltak. A herczeg nem vehette igénybe, mint karddal szerzetet, a koronát, kiáltó hitszegés nélkül. Nyilatkozatában azt állította, hogy nem akarja Angliát meghódítani; hogy a kik ilyen szándékot tulajdonitnak neki, nem csak őt magát hanem azon nemes urakat és gentlemaneket is rútol rágal-mazzák, a kik őt behívták; hogy az erő, melyet magával hozott, nem is felel meg ily nagy válalatnak; s hogy tel-

jesen el van tökéelve minden köz sérelmet és saját követeléseit is szabad parlament elé terjeszteni. Nem volt olyasmi a földön, a mely miatt bölcs és igazságos dolog lett volna megszegni oly ünnepélyesen, egész Európa előtt lekötött szavát. Az sem volt bizonyos, hogy ha hódítónak mondja magát, elhárítja a szigorú egyházférfiak aggodalmait, a melyek miatt őt királynak elismerni nem akarják. Mert bárhogy nevezze magát, egész világ tudja, hogy valóban nem volt hódító. Köztudomás szerint pusztá költemény volt, hogy ilyen nagy királyságot hatalmas hajóhadával, negyvenezer rendes katonával és 130,000 főnyi nemzetőrségével, tizenötezer megtámadó, egyetlen csata vagy ostrom nélkül, hódított tartomány sorsára juttasson. Nem volt valószínű, hogy ilyes költemény a valóban érzékeny lelkesmeretet megnyugtathassa: sőt alkalmasint fölbozantotta volna a különben is sérült és ingerlékeny nemzeti büszkeséget. Olyan hangulatban voltak az angol katonák, a mely leggyöngédebb bánásmódot kívánt. Jól tudták, hogy az utóbbi táborozásban nem volt fényes szerepök. Tisztek és közlegények egyaránt türelmetlenül várták az alkalmat, megmutatni, hogy nem bátorság hiányából engedtek gyöngébb erőnek. Némely hollandiai tisztek elég meggondolatlanok voltak egy korcsmában, borozás közt, kérkedni, hogy a király hadseregét hajtották magok előtt. E bántalom olyan ingerültséget szült az angol katonák közt, hogy a herczegnek gyors közbevetése nélkül alkalmasint nagy megszárlással végződött volna. Mi fogott lenni ilyen körülmények közt oly kiáltvány eredménye, mely azt hirdette volna, hogy az idegenek vezére az egész szigetet jogszerű harczdijnak tekinti?

Arról sem kell megfélekedezni, hogy ha a herczeg

ilyen nyilatkozmányt bocsát vala ki, egyszerre eltörlötte volna mindazon jogokat, a melyek hőséül nyilvánította magát. Mert idegen hódító hatalma nincs korlátolva a meghódított nemzet szokásai és törvényei által, hanem, természeténél fogva, kényúri hatalom. Vagy nem volt tehát joga Vilmosnak, királynak nyilatkoztatnia magát, vagy joga volt semmiseknek nyilvánítani a Magna-Chartát és a »Petition of right«-ot, eltörlni az eskütszékeket, s adót szedni a parliament beleegyezése nélkül. Visszaállithatta ugyan az ország régi alkotmányát. De azt önkényes hatalommal fogta tenni. Gyöngé szálon fogott aztán függeni az angol szabadság. Nem lett volna többé, mint eddig volt, emlékezetet haladó örökség, hanem újon adomány, a melyet a nagylelkű uralkodó, a ki azt ajándékozta, kénye kedve szerint meg is tagadhatott volna.

Vilmosnak tehát jogos és bölcs elhatározása volt hogy a nyilatkozmányában foglalt ígéreteket megtartja, s a kormány megállapítását a törvényhozásra bizza. Mindazt, a mi bitorlás színét viselte volna, oly gondosan kerülte, hogy a parlamenti fölhatalmazás némi színe nélkül, még az ország rendéinek összehívását s a végrehajtó hatalom vezetését sem akarta magára vállalni, míg a választások tartanak. Szoros értelemben nem volt az országban parlamenti hatalom; de lehetséges volt, néhány óra alatt, olyan gyülekezetet hozni egybe a mely iránt a nemzet majdnem olyan tisztelettel fogott viseltetni, a milyennel a parlamentnek tartozott. A számos világi és egyházi főrendüből, a kik akkor Londonban voltak, lehetséges volt egy házat alakítani; s egy másikat az alsóház régi tagjaiból és a »city« tisztviselőiből. A terv igen okos volt, s gyorsan végre hajtották. A peereket december 21-kére a St. James palotába

hívták. Vagy hetvenen jelentek meg. A herczeg fölszólitotta őket vegyék fontolóra a hon állapotát, s tanácskozásuk eredményét adják tudtára. Csakhamar ezután hirdemény jelent meg, a mely mindazon gentlemaneket, a kik II. Károly uralkodása alatt az alsóházban ültek, meghivta, jelenjenek meg 26-án ő fönsége előtt. A londoni aldermaneket szinten meghívták; s a községi tanácsot fölszólitották, válaszszon küldöttséget.

Sokszor kérdezték, szemrehányásképen, miért nem terjesztették ki e meghívást a mult évben elosztott parlament tagjaira. Könnyű a felelet. Egyik legfőbb sérelem, a melyről a nemzet panaszkodott, épen azon eljárás volt, mely szerint az a parlament választva volt. Legtöbb községben oly módon újraalakított testületek által történt a választás, melyet általában törvénytelennek tekintettek, s melyet a herczeg nyilatkozatában kárhoztatott. Jakab maga is beleegyezett, épen mielőtt megbukott, hogy a régi helyhatósági szabadságokat visszaállítsák. Bizonyára a legnagyobb következetlenség lett volna Vilmosban, miután a testületek megtámadott kiváltságainak helyreállítása végett fogott fegyvert, ha Anglia törvényes képviselőinek tekintette volna azokat az egyéneket, a kiket e kiváltságok ellenére választottak.

Szombaton, 22-én a lordok összejöttek saját termökben. E napon a tanácskozási rendet állapíták meg. Jegyzőt választottak; s miután a tizenkét híró közöl egyben sem lehetett bizalom, több kitünő serjeant-ot és ügyvédet szólítottak föl, hogy jelenjenek meg, és törvényes dolgokban adjanak tanácsot. Elhatározták, hogy hétfőn az ország állapotát veszik tanácskozás alá.

A szombati és hétfői ülés közt lefolyt idő aggodal-

mas és eseménydus volt. A peerek közt egy nagy párt még azon reményen csüggött, hogy Anglia alkotmányát és választását biztosíthatni a nélkül, hogy a királyt letegyék. E párt elhatározta, ünnepélyes fölirást intézni hozzá, esedezvén előtte, hogy álljon rá olyan föltételekre, a melyek az elégületlenségeket és aggodalmakat, a melyeket előbbi magaviselete gerjesztett, megszüntessék. Sancroft, a ki mióta Jakab Kentből a Witehallba jött vissza, semmi részt nem vett a közdolgokban, ez alkalommal előlépett visszavonultságából, hogy a királypártiaknak élére álljon. Több követet küldöttek levelekkel Rochesterbe a királyhoz. Biztosították őt, hogy érdekeit erősen fogják védeni, ha e végső pillanatban rá tudja magát birni, hogy lemondjon azon szándokokról, a melyektől a nép irtózik. Nehány tekintélyes római katolikus utána ment, hogy közös hitök érdekében, kérje őt, ne folytassa tovább a hasztalan tusát.

A tanács jó volt, de Jakab nem olyan állapotban volt, hogy elfogadhassa. Értelme mindig buta és gyöngé volt; s még annak sem vehette hasznát asszonyias rettegése és gyermekes képzelődései miatt. Tudta, hogy szökése volt, a mitől hivei leginkább féltek, s a mit ellenei leginkább óhajtottak. Ha komoly személyes veszélylyel járt volna is a maradás, ilyen alkalommal ez esetben is gyalázatosnak kelle tartania a menekvést: mert az volt a kérdés, vajon ő és maradékai őseik trónján uralkodjanak-e, vagy földönfutókká és koldusokká legyenek. De lelkében minden egyéb érzést háttérbe szorított élete gyáva féltése. A barátai által Rochesterbe küldött biztosok komoly kéréseire, s ellenmondhatlan indokaira mindig csak egy volt válasza. Feje veszélyben forog. Hiában biztosították, hogy ilyesmitől nincs oka félni, hogy az Orániai herczeget, ha

elv nem, a józan ész bizonyosan vissza fogja tartóztatni a király- és rokongyilkosság bűnétől és gyalázatától, hogy a kik soha sem egyeznek fejedelmök letevésébe, míg angol földön marad, alattvalói kötelességök alól föloldozottaknak fogják magokat tartani. A rettegés minden egyéb érzelmet legyőzött. Jakab elhatározta, hogy elmegy; s könnyű volt azt tennie. Nem nagy gonddal őrizték; minden embert bebocsátottak hozzá; nem nagy távolságra hajók állottak tengeri útra készülve, s e hajók sajkái azon háznak, a hol a király lakott, egészen kertje alá jöhettek. Ha esze van, már a körülmény, a mint szökése könnyítésén dolgoztak, a kik őt fogva tartották, maga elég fogott lenni, őt meggyőzni, hogy maradnia kell, a hol van. Valóban oly szem-mellátható volt a kelepce, hogy csupán a félelemből veszni indult ostobaságot tudta rászedni.

A készüléteket gyorsan megtették. Szombaton, 22-kén, este a király némelyeket a Londonból hozzáküldött gentlemanek közül azzal bocsátá el, hogy reggel ismét látni fogja őket. Ágyba ment, éjfélkor fölkel és Berwick kíséretében egy hátulsó ajtón kilopózott, s a kerten át a Medway partjára ment. Egy kis naszád várt rá. Vasárnap viradóra már hajón voltak a menekvők, mely alásietett a Temzén.

Az nap délután érkezett Londonba a szökés híre. A király párthivei zavarba jöttek. A whigek nem titkolhatták el örömeiket. A jó hírek egy merész és fontos lépésre bátorították a herceget. Tudtára esett, hogy a francia követség s az iránta ellenséges párt között közlekedések történnek. Jól tudták, hogy ama követségben ugyancsak értenek a megvesztegetés mesterfogásaihoz; s alig lehetett kétkedni, hogy ilyen alkalommal se a cselszövényeket, se az aranyokat nem kimélik. Barillon igen óhajtott még ne-

hány napig Londonban maradni, s azért mindenkép azon mesterkedett, hogy a győztes pártot megengesztelje. Az útczákon azzal kérlelte meg a népet, a mely haragos szemmel nézte kocsiját, hogy pénzt szórt közé. Asztalánál nyilván ivott az Orániai herczeg egészségéért. De Vilmost nem lehetett ilyen módon lekenyerezni. Azt ugyan nem tette, hogy királyi hatalommal éljen, de hadvezér volt; s mint ilyen, nem volt köteles az általa katonailag elfoglalt területen megszenvedni valakinek jelenlétét, a kit kémnek tartott. Még nap nyugta előtt tudtára adták Barillonnak, hogy 24 óra alatt Angliát el kell hagynia. Nagyon esdekelt, hogy csak rövid ideig maradhasson; de drágák voltak a perczek; a rendelet még határozottabb kifejezésekkel ismételtetett; s ő boszúsan indult Doverbe. Hogy a megvetés és bizalmatlanság még kiáltóbb legyen, egyik protestáns honfitársa által kísértették a partra, kit az üldözés száműzött hazájából. Oly keserű neheztelést ébresztett a francia nagyravágyás és dölyf, hogy még azok az angolok is, a kik általában nem voltak hajlandók Vilmos magaviseletét jó szemmel nézni, hangosan dicsérték őt, hogy olyan derekasan megtorolta az elbizottságot, a mint Lajos anyyi éven át minden európai udvarral bánt.

Hétfőn megint összejöttek a lordok. Halifaxot választották elnöknek. A primás nem volt jelen, a királypártiak csüggedtek és komorak voltak, a whigek derültek és neki bátorodottak. Tudva volt, hogy Jakab egy levelet hagyott hátra. Némely barátai indítványozták, hogy azt adják elő, azon hiu reményben, hogy olyan pontok lesznek abban, a melyek szerencsés kiegyenlítésre szolgálhatnak alapul. Ez indítványt előleges kérdésül tüzték ki és megvitatták. Godolphin, a kiről tudva volt, hogy régi ura iránt

nem volt ellenséges indulattal, néhány szót ejtett, a melyek elhatározók voltak. »Én láttam az irományt, ugymonda, és sajnálattal mondom, hogy semmi sincs abban, a mi lordságotkat bármily részben kielégithetné.« Valóban egy szóval sem fejezett ki megbánást a történt hibák miatt, nem nyujtott reményt, hogy e hibákat jövőre kerülni fogja; s mindenért, a mi történt, Vilmos gonoszságára s a vallás és tulajdon szép hangzásu nevei által elámított nemzet vakságára háritotta a vádat. Senki sem merte inditványozni, hogy alkudozást kezdjenek azon fejedelemmel, a kit, a mint látszott, a viszontagság legszigorubb iskolája, melyen átment, csak a roszban tett még átalkodottabbá. Volt némi szó arról is, hogy a Walesi herczeg születése körül tegyenek vizsgálatot; de a whig peerek megvetéssel fogadták e javaslatot. »Nem vártam volna, fölkiáltott lord Wharton Fülöp, egy vén kerek fejü, ki I. Károly ellen Edgehillnél egy ezredet vezérlett, — nem vártam volna, hogy valaki ez idő szerint, szót tesz a gyermekről, a kit Walesi herczegnek mondanak; s reménylem, hogy ez volt felöle az utósó szó.« Hoszas tanácskozás után elhatározták, hogy két fölirást terjesztenek Vilmos elé. Egyikben fölkérték őt, hogy a kormány vitelét ideiglenesen vállalja magára; a másikban ajánlották, hogy saját kezével aláírt körlevelek által az ország összes választó testületeit hívja föl, küldjenek képviselőket a Westminsterbe. A peerek egyszersmind saját nevökben rendelést adtak ki, a mely néhány kiváltságos egyén kivételével, minden pápistát kiltott Londonból és szomszédságából.

A lordok másnap benyújtották fölirataikat a herczegnek, nem várva be az általa összehivott alsóháziak tanácskozása eredményét. Valóban, úgy látszik, a született

nagyok e pillanatban nagyon is lelkismeretesek voltak méltóságuk föntartásában, s oly gyülekezetben, mely a törvény előtt ismeretlen, nem akartak semmiféle egyenjogu hatalmat elismerni magok mellett. Azt képzelték, hogy ők valódi felsőházat alkotnak. A másik házat csak az alsóház csúfjának nézték. Vilmos azonban bölcsen mentegetőzött, hogy semmit sem határozhat, míg azon gentlemanek véleményéről nem értesül, a kiket az előtt bizalmukkal tisztelt meg Anglia megyéi és városai.

A meghívott alsóháziak szent István kápolnájában jöttek össze és számos gyülekezetet képeztek. Powle Henriket ültették az elnöki székbe, a ki Cirencestert képviselte több parlamentben, s a kirekesztési bill egyik fő pártolója volt.

Hasonló föliratokat indítványoztak és fogadtak el, a minőket a lordok már fölterjesztettek. Egy komoly kérdés fölött sem mutatkozott véleménykülönbség; s némi csekély kísérleteket, formasági kérdések fölött kezdeni vitát, köz megvetéssel ejtettek el. Sir Sawyer Robert kinyilatkoztatta, hogy nem foghatja meg, mint lehessen a herczegnek, valamely megkülönböztető czim nélkül, mint »regens« vagy »protector«, kormányoznia. Az öreg Maynard, a kinek a törvénytudományban nem volt párja, s egyszersmind a forradalmak tacticában járta; államférfiú volt, nem is igyekezett leplezni a megvetést ily gyermekes ellenvetésre, a melyet épen akkor tesznek, midőn egyetértés és gyors eljárás szükséges mindenek fölött. »Igen sokáig ülünk itt, ugymond, ha mindaddig itt ülünk, míg sir Robert meg tudja fogni, mikép lehetséges e dolog;« s a gyűlés olybá nézte e választ, a minőt az akadékoskodás érdemlett.

A gyűlés határozatait közölték a herczeggel. Ő ezek

folytán nyilvánította határozott beleegyezését a két ház azon egyhangu kívánatába, hogy egybehívja az ország rendjeinek »convent«-jét, s míg az egybegyűl, elvállalja a végrehajtó hatalom kezelését.

Nem könnyű volt e föladat. A kormány összes gépezete fölbomlott. A békebirák fölhagytak a hivataloskodással. A kincstári tisztviselők megszüntették az adószedést. A hadsereg, melyet Feversham szétbocsátott, még mindig rendtelenségben volt, készen a lázadásra. A hajóhad alig volt kevesbbé nyugtalanító állapotban. A korona polgári és hadi tisztviselőinek fizetéséből nagy öszlet tartozás volt hátra; s a kincstárban csupán negyvenezer font maradt. A herczeg erélyesen fogott a rend helyreállítása munkájához. Kiáltványt adott ki, melyben minden tisztviselőt hivatala folytatására utasított, s egy másikban a jövedelem beszédése körül tön rendelkezéseket. A hadsereg újból alakítása gyorsan haladt. Sok nagyot és gentlemant, a kiket Jakab az ezredek parancsnokságából kitett, újra alkalmaztak. Azon sok ezer irföldi katona alkalmazására, a kiket Jakab Angliába hozott, találtak módot. Nem hagyhatták őket bizton ez országban, a hol vallásos és nemzeti ellenségeskedésnek voltak kitéve. Haza sem küldhették, hogy Tyrconnel seregét erősítsék. Elhatározták tehát, hogy a szárazra fogják küldeni, a hol az Osztrák-ház zászlói alatt, bár közvetve, hathatós szolgálatot tesznek az angol alkotmánynak és protestáns vallásnak. Dartmoutht kitették a parancsnokságból; s a hajóhadat azon biztosításokkal nyugtatták meg, hogy minden hajós legény haladék nélkül megkapja járandóságát. London városa vállalta magára, kisegíteni a herczeget pénzügyi bonyodalmaiból. A községi tanács egyhangúlag kötelezte magát, hogy kétszáz ezer

fontot szerez számára. A fővárosi kereskedők gazdagságának és szellemének egyaránt kiáltó bizonyossága, hogy negyvennyolcz óra alatt az egész be volt hajtva, semmi egyéb biztosítékra, a herczeg szaván kívül. Nehány héttel azelőtt Jakab nem volt képes sokkal kisebb öszletet kapni, bár magasb kamatfizetést és értékes zálogot ígért.

Alig egy pár nap alatt vége lett a zavarnak, a melyet a berontás, fölkelés, Jakab megszökése, s a közigazgatás teljes fölfüggesztése idézett elő, s az ország megint rendes alakjában tűnt föl. Mindenki érezte, hogy helyreállt a közbiztosság. Még azon osztályok is védve lettek a hódító ildomos kegyessége által, a melyek a közgyűlölségnek leginkább ki voltak téve, s a melyeknek leginkább volt okuk félni az üldözéstől. A kik az utóbbi uralkodás törvénytelen eljárásaiban leginkább részesek voltak, nemcsak bátran járnak az utczákon, de jelöltekül léptek föl a conventre. Mulgravet nem kedvetlenül fogadták a St. James-palotában. Feversham elbocsáttatott fogságából, s megengedték neki, hogy újra elkezdje azon egyetlen tisztet, a melyre alkalmas volt, tudniillik a banktartást az özvegy királyné játékasztalánál. De senkinek sem volt annyi oka hálaérzetre Vilmos iránt, mint a római katolikusoknak. Nem lett volna biztos azon kemény határozatokat, a melyeket a peerek e közönségesen gyűlölt vallás követői ellen hoztak, forma szerint eltörölni; de a herczeg ildomossága és embersége az életben megszüntette e határozatokat. Torbayból Londonba mentében mindenütt parancsot adott, hogy a pápisták személyein vagy lakásain ne merjenek bántalmat követni el. Most megújította e parancsot, s Burnetre bizta, hogy annak szoros megtartására ügyeljen. Nem lehetett jobb választást tenni; mert Burnet oly nagylelkű és jó természetű volt, hogy szíve a szeren-

csétlenek iránt mindég melegen vert; s egyszersmind a pápistaság elleni gyűlöletet, mely közönségesen tudva volt, elég biztosítéknak vették, hogy vallásuk ügyét az ő kezében nem kell félteni. A római katolikusok panaszát nyájasan meghallgatta, uti levelet szerzett azoknak, a kik a tengeren túl akartak menni, s maga elment Newgatebe, az ott fogságban levő főpapokat meglátogatni. Más kényelmes szobákba rendelte őket áttétetni, s minden kedvezést megadott nekik. Ünnepelesen biztosította őket, hogy egy hajszálukat sem fogják illetni, s hogy mihelyt a herczegnek ugy lehet cselekednie, a mint kíván, szabadságba helyezik őket. A spanyol követ jelentette kormányának s kormánya által a pápának, hogy egy pápistának sem kell lelki nyugtalanságot érezni a forradalom miatt, mely közelebb Angliában történt; s hogy azon veszélyért, a melynek az igaz anyaszentegyház tagjai ki vannak téve, egyedül Jakab a felelős, és hogy a vérengző üldözéstől csupán Vilmos mentette meg őket.

E szerint alig zavarta meg valami az örömet, a melylyel az Osztrák-ház fejedelmei s a pápa megtudták, hogy vége Anglia hűbéri helyzetének. Midőn Madridba ment a tudósítás, hogy Vilmos dolgai teljes sikerülésnek indultak, a spanyol államtanácsban egyetlen szózat fejezte ki gyöngéden sajnálkozását, hogy a politikai tekintetben legszerencsésb esemény ártalmas fog lenni az igaz anyaszentegyház érdekeire. De a herczeg türelmi politikája csakhamar minden nyugtalanságot lecsilapított, s fölmagasztalását aligha kisebb meglepéssel szemlélték a castiliai nagyok, mint az angol whigek.

Franciaországban igen különböző érzésekkel fogadták e nagy forradalom hírét. A hoszas, eseménydús és di-

csőséges uralkodás politikája egy nap alatt füstbe ment. Anglia ismét Erzsébet és Cromwel Angliája lett; s ez új hatalom föllépése által a keresztyénség minden államainak viszonyai megváltoztak. Párisban mindenki csak a londoni eseményekről beszélt. Nemzeti és vallásos érzelmek arra ösztönözték őket, hogy Jakabnak fogják pártját. Semmit sem tudtak az angol alkotmányról. Ki nem állhatták az angol egyházat. Forradalmunk nem úgy tűnt föl előttök, mint a közszabadság diadala a kényuralom fölött, hanem mint egy rémitő hazai szomorujáték, a melyben egy tiszteletre méltó és istenfélő Serviust trónjáról egy Tarquin letaszított, s egy Tullia szekerének kerekeivel összegázolt. Gyalázatot kiáltottak az áruló hadvezérekre,átkozták a természetellenes leányokat, s halálos gyűlöléssel tekintették Vilmost, mit mindazáltal mérsékelt azon tisztelet, a melyet vitézség, tehetség és siker rendesen ébresztenek. A királyné, kiteve az éjjeli szélnek és esőnek, a keblére szorított csecsemővel, ki három koronának volt örököse, s a király, a kit semmirekellők letartóztattak, kiraboltak és bánalmakkal illettek, szánsalom és regényes érdek tárgyai voltak egész Franciaország előtt. De Lajos szemlélte különösen megilletődve a Stuartház viszontagságait. Természetének minden önző és nagylelkű elemei egyaránt föl voltak izgatva. Sok évi jó szerencse után végre nagy csapás érte. Angliának vagy segélyére, vagy közönbösségére számított. Most nem várhatott egyebet erélyes és átalkodott ellenségeskedésnél. Nehány héttel előbb nem ok nélkül remélhette, hogy Flandriát meghódítja s Németországnak törvényt szab. Most szerencsésnek tarthatta magát, ha azon szövetség ellen, a minőt hoszas idők óta nem látott Európa, képes lesz saját határait megóalmazni. Ez annyira vélet-

len, aggasztó és fölriasztó helyzetből csupán ellenforradalom bonyolíthatta őt ki, vagy polgárháboru a brit szigeteken. Nagyravágyás és félelem ösztönözte tehát, hogy a megbukott királyi ház ügyét fölkarolja. S csak igazat mondunk, ha azt állítjuk, hogy cselekvésmódja elhatározásában a nagyravágyásnál és félelemnél nemesebb indoknak is nagy része van. Szive természetül könyörületes volt; s ez olyan alkalom volt, mely szükségkép fölébresztette minden könyörületességét. Helyzete akadályozta, hogy teljes kifejlődést nyerjenek jó érzelmei. A rokonszenv ritkán erős, a hol nagy aránytalanság van az állapotokban; ő pedig olyan magasra volt embertársai tömege fölött, hogy nyomoruk csak langyos szánakozást gerjesztett benne, a milyennel az alsóbb rendű állatok, egy éhenhalt vörösbegy vagy valamely agyonhajtott postaló szenvedéseit szemléljük. E szerint a palatinatus elpusztítása, s a hugenották üldözése nem okozott neki olyan kedvetlenséget, a melyet büszkesége és vakbuzgósága hatályosan el nem enyésztetett volna. De minden kitelhető gyöngédségét fölébresztette egy nagy király nyomora, a kinek néhány hét előtt még lordok szolgáltak térdenállva, s most ügyefogyott számüzötté lett. E gyöngédség nemtelennek nem mondható hiusággal vegyült Lajos lelkében. Példát akart mutatni a világnak bőkezűségére és udvariasságára. Meg akarta mutatni az embereknek, mint kell magát viselni a tökéletes gentlemannek a legfőbb állásban és a legnevezetesebb alkalommal; s valóban olyan lovagias nagylelkűség és udvariasság tüntette ki magaviseletét, a minő nem diszesíté Európa évkönyveit, mióta a fekete herceg a poitiersi harctéren vacsorakor János király széke mögött állott.

Mihelyt hire ment Versaillesba, hogy az angol királyné

francia parton van, egy palotát készítettek elfogadására. Kocsikat és testőröket küldtek rendelkezése alá. Munkásokat rendelték a calaisi út kiigazítására, hogy kényelmes legyen utazása. Nem csak biztossá tevék Lauzunt, hogy a királyné miatt megbocsátják régibb hibáit, hanem Lajos sajátkezűleg írt levéllel tisztelte meg. Mária útban volt a francia udvar felé, midőn bire jött, hogy férje, zivataros utazás után Ambleteuse nevű kis helységről szerencsésen partra szállott. Versaillesből azonnal főrangú egyéneket küldtek sietve üdvözetére és kíséretül. Ez alatt Lajos családja és nemessége kíséretében, egész pompával indult a számüztött királyné fogadására. Fényes hintaja előtt a schweizi testőrök mentek. Mindkét oldala mellett testőrség lovagolt, dob és harsonaszóval. A király után száz, hat fogatu hintóban jött Európa legfényesebb jobbágisága, tollakkal, szalagokkal, drágakövekkel és himzésekkel borítva. Még nem haladt messze a menet, midőn jelentették, hogy Mária közelg. Lajos kiszállott és gyalog ment elébe. Ez forró hálakifejezésekben tört ki. »Asszonyom, szólt Lajos, csak szomorú szolgálat, mit e napon kegyednek teszek. Reménylem, hogy majd nagyobb és kedvesebb szolgálatokat tehetek.« A kis Walesi herceget megcsókolta, s magát a királynét a királyi diszhintóba jobb kézről ültette. A menet aztán St. Germain felé fordult.

St. Germainben, egy vaddal tele erdő szélén, s egy dombtetőn, mely a Szajna (Seine) kanyarulatára tekint alá, I. Ferenc király kastélyt épített, s IV. Henrik felséges »terrace«-t emelt. A francia királyok székhelyei közül egy sem állt egészségesebb légben, egynek sem volt szebb kilátása. A fák magas növése és tisztaság kora, a kertek szépsége, a források bősége híres volt messze földön. Ott szüle-

tett XIV. Lajos, ott tartotta udvarát ifju korában. Több pompás pavillont adott Ferencz lakáához és Henrik terracé-át kiépítette. Nem sokára azonban kimondhatlanul megunta a fényüző király születési helyét. Elhagyta St. Germaint Versailles miatt, s majdnem mesés öszleteket költött azon hiu törekvésből, hogy egy különösen terméketlen és egészségtelen telken, mely csupa mocsár és homok volt, erdő, víz és vad nélkül, paradicsomot teremtsen. St. Germaint választották most az angol királyi család lakhelyéül. Nagy sietve drága butorzatot küldtek oda. A Walesi herczeg gyermekszobáját gondosan fölszerelték mindennel, a mi gyermeknek kell. A szolgálattevők egyike egy szobájában álló gyönyörű szekrény kulcsát nyújtotta át a királynénak. Megnyitotta a szekrényt és hatezer pistolt talált benne.

Másnap Jakab is megérkezett St. Germainbe. Lajos már ott volt őt üdvözleni. A szerencsétlen számüzött oly mélyen hajtá meg magát, mintha pártfogója térdeit akarta volna átkarolni. Lajos fölemelte és testvéri indulattal ölelte meg. A két király aztán a királyné szobájába ment. »Ime egy gentleman, mondá Lajos Máriához, a kit kegyed örömmel fog látni.« Aztán kérve vendégeit, hogy őt a közelebbi napokban Versaillesben látogassák meg, és szerezzék neki az örömet, hogy épületeit, festményeit és ültetvényeit nekik megmutathassa, egy régi barát fesztelenségével vett bucsút.

Néhány óra mulva értesítették a királyi párt, hogy mindaddig míg a francia király iránt oly szivességgel lesznek, hogy vendégei akarnak maradni, a kincstárból évenként negyvenötezer font sterlinget fizetnek ki számukra. Előleges költségeikre tiz ezer fontot küldöttek.

Lajos bőkezűsége mindazáltal távolról sem volt olyan

ritka és csodálatos, mint az a különös gyöngédség, a melyvel vendégei érzelmeit megnyugtató, s a tartozások sulyát, a melyekkel őket lekötelezte, könnyebbíteni igyekezett. A ki eddig minden elsőbbségi kérdésben érzékeny, czivakodó és elbizott volt, a ki nem egyszer készebb volt Európát háborúba dönteni, hogyses az udvari illedék leghasztalánabb pontjában engedett volna, most is kicsinyeskedő volt ugyan, de szerencsétlen barátai részére önmaga ellen. Azt rendelte, hogy Máriának a tisztelet mindazon jeleit megadják, a melyeket saját elhunyt neje iránt tanúsítottak. Kérdés támadt, hogy a Bourbon-házbeli hercegeknek van-e joguk leülni a királyné jelenlétében. Ilyes haszontalanságok komoly dolgok voltak a régi francia udvarnál. Mindkét esetre voltak példák: de Lajos a kérdést saját vérei ellen döntötte el. Némely főrangú nők elmulasztották a tisztelgést, hogy Máriának ruha-szegélyét meg kellett csókolniok. Lajos észrevette s olyan hangon és olyan tekintettel tön arra nézve megjegyzést, hogy az egész főrend kész volt azután mindenkor cipőjét is megcsókolni. Midőn »Eszter«-t, melyet épen akkor irt Racine, előadták St. Cyrban, Mária a tiszteleti helyen ült. Jakab jobb kéz felől, s Lajos szerényen bal kézről foglalt helyet. Sőt igen örömet látta, hogy egy jótéteményeiből élő számüzött saját palotájában fölvegye a francia király czimét, mint francia király, az angol oroslánok mellett, a lilomokat is viselje czimerében, s gyásznapokon, a francia király módjára, violaszinbe öltözzék.

A francia nemesség eljárását, köz alkalmaknál, egészen királyuk szabályozta: de még ő sem akadályozhatta meg, hogy szabadon ne gondolkozzanak, s hogy a mit gondolnak, magán körökben, a nemzetöket és osztályukat jel-

lemző éles finom élczességgel ki ne fejezzék. Máriára nézve kedvezőleg vélekedtek. Személyét kellemesnek, s magatartását méltóságosnak találták. Tisztelték bátorságát és anyai szeretetét; s balsorsán szánakoztak. De Jakabot a legnagyobb megvetéssel tekintették. Érzéketlensége, azon hidegség, a mint mindenkinek beszélt bukásáról s a gyermekes öröm, a melyet Versailles pompájában és kéjelgésében talált, elidegenítette őket tőle. E különös fásultságot nem bölcselkedésnek vagy vallásnak, hanem butaságnak és kislelkűségnek tulajdonították, s megjegyzték, hogy a ki ő brit fölségétől saját történetét elbeszélni hallotta, nem csodálkozhatik, hogy ő St. Germainben van és veje St. Jamesben.

Az Egyesült tartományokban még nagyobb izgatottságot okoztak az angol hírek, mint Francziaországban. E pillanatban jutott a batáv szövetség a hatalom és dicsőség legmagasb fokára. Az naptól fogva, hogy a hajóhad elvitorlázott, feszült aggodalomban volt az egész holland nép. Soha sem voltak olyan tele az egyházak. Az egyházsónokok lelkesedése soha se volt oly lángoló. A hágai népet nem lehetett visszatartóztatni, hogy Albevillet bántalmakkal ne illesse. Házát éjjel nappal annyi nép környezte, hogy alig merte őt valaki meglátogatni, s félnie kellett, hogy kápolnáját földig leégetik. Midőn egyik posta a másik után érkezett hírekkel a herczeg előhaladásáról, folyvást növekedett honfitársainak bátorsága; s midőn végre megtudták, hogy a lordok és kitünő alsóháziak gyülekezetének kérésére a végrehajtó hatalom kezelését elvállalta, általános büszkeség és örömrézt szállott meg minden holland pártot. Nagy sietve rendkívüli küldöttséget küldöttek üdvözlésére. Egyike volt a követeknek Dykvelt, a kinek támogatását

ügyessége s az angol közviszonyok teljes ismerete a főnforgó körülményekben különösen becsessé tette; s Witsen Miklóst adták mellé, az amsterdami polgárnagyot, a kit, úgy látszik, azért választottak, hogy egész Európának megmutassák, hogy vége a hoszas ellenségeskedésnek, a mely az Orániai ház és Holland első városa közt létezett. Január 8-án jelentek meg Dykvelt és Witsen a Westminsterhallban. Vilmos olyan nyiltan és szívömlengéssel szólt hozzájuk, a milyennek angol társaságban ritkán mutatkozott. Első szavai voltak: »Nos, mit mondanak most barátaink odahaza?« Valóban csupán szülőföldének tapsai látszottak erősen hatni stoicus természetére. Az angolok közti végtelen népszerűségéről hideg megvetéssel szólt, s nagy igazán megjósolta a visszahatást, a mely bekövetkezett. »Ma, ugymond, mindenütt »hosánnát« kiáltanak, s holnap talán már »feszítsd meg«-et.«

Másnap választották a »convent« első tagjait. A »city« kezdette meg, s ellenkezés nélkül négy nagy kereskedőt választott, a kik buzgó whigek voltak. A király és barátai azt reménylették, hogy sok választási tisztviselő semmibe sem veszi a herczeg levelét; de e reményben csalatkoztak. A választások gyorsan és csöndesen mentek véghez. Alig volt ellenkezés. Mert a nemzetet tovább egy évnél folytonos várakozásban tartották a parlementre nézve. Kétszer adtak ki meghívó leveleket, s kétszer visszavették. Némely választó testületek, e leveleknél fogva, valóban hozzá fogtak a képviselők választásához. Alig volt megye, a hol a gentry és yeomanek már több hó előtt képviselőket nem karoltak föl, jó protestánsokat, a kiket a király és főispánok daczára kelle kivinniök, s e jelölteket most, ellenzés nélkül, megválasztották.

A herczeg szorosán meghagyta, hogy egy hivatalnok se űzze most azon mesterkedéseket, a melyek az utóbbi kormányt annyi megszólásnak tették ki. Különösen meghagyta, hogy egy katonának se legyen szabad valamely városban megjelennie, a hol választás tartatik. Bámulói méltán kérkedhettek, s ugy látszik, ellenségei sem voltak képesek tagadni, hogy a választó testületek teljes szabadsággal követhették érzelmeiket. Igaz, hogy keveset koczkáztatott. A hozzá ragaszkodó párt, tomboló, lelkesült s csupa élet és erély volt. Az a párt, a melytől egyedül lehetett komoly ellenzést várnia, meghasonlott, elbátortalanult, s lehangolt kedélyű természetes feje irányában. Ekkép a megyék és helységek többnyire whig tagokat választottak.

Nem csupán Angliára magára terjesztette ki most gondjait Vilmos. Skóczia fölkelt zsarnokai ellen. A rendes katonaságot, a mely soká fékentartotta, Jakab segélyül hívta a hollandok ellen, némi csekély erőn kívül, mely Gordon herczeg, egy nagy katolikus lord parancsnoksága alatt, az edinburghi várban feküdt. Minden posta, mely az eseménydus november hó folytán északra ment, olyan híreket vitt, a melyek fölizgatták az elnyomott skótok szenvedélyeit. Mig a táborozások eredménye kétséges volt is, volt már zajongás és zendülés Edinburghban, a mely fenyegetőbb alakot kezdett mutatni, mihelyt Jakab Salysburyból visszavonult. Nagy tömegek csoportoztak először éjjel, aztán fényes nappal. Pápákat égettek közhelyeken; nagy kiabálással sürgettek szabad parlamentet; falragaszok tüntek föl, a melyekben jutalmat tettek a korona első minisztereinek fejére. E miniszterek közt, Perth, a ki a korláttnoki fő tisztségben járt el, s ki nagy mértékben benn volt a király kegyében, mint hitehagyott és a ki a hüvelysrófot első hozta be a tör-

vénykezésbe, volt a leggyűlöletesb. Idegei elgyöngültek, lelke elaljasodott: egyetlen neme a bátorságnak, a melylyel birt, azon gonosz bátorság volt, a mely daczol a gyalázattal, s mások kinzását bármeddig elnézi. Ilyen időpontban a tanácsülés élén lett volna helye: de szive elcsüggedt; s föltette magában, hogy falusi lakára vonúl a veszély elől, mely a mint az elszánt és szilaj edinburghi nép szemeiből és kiáltásaiból hozzávetett, nem vala távol. Erős őrhad kíséretében sértetlenül eljutott Drummond várába: de alig távozott el, s már fölkelt a város. Némi katonaság megkísérlette elnyomni a lázadást, de legyőzték. Bevették és földul-ták a Holyrood-palotát, a mely római katolikus »seminarium«-má és nyomdává alakult által. Nagy halom pápista könyvet, olvasót, feszületet és képeket égettek meg a fő utcán. E mozgalmak közepett jött hirtelen a király megszökésének. A kormány tagjai még gondolatával is fölhagytak, hogy a nép dühével szembeszálljanak, s nagy hirtelen, a mint a skót államférfiaknak volt ekkor szokása, köpenyt fordítottak. A titkos tanács egy kiáltványban lefegyverezni rendelt minden pápistát; egy másikban fölhívta a protestánsokat, hogy a tiszta vallás védelmére képezzenek hadi rendet. A nemzet nem várta a fölhívást. Város és vidék már fegyverre kelt az Orániai herczeg mellett. Mithisdale és Clydesdale voltak csupán, a hol némileg tartani lehetett, hogy a romai katolikusok helyt állanak; s mindkét helyet jó eleve elfoglalták a presbyteri fegyveres csapatok. A fölkelők közt voltak némely szilaj és epés emberek, a kik az előtt Argylet cserbenhagyták s most Vilmost akarták megtagadni. Ő fönsége mondának, nyilván hamisságban jár. Egy szó sincs nyilatkozmányában a »convenant«-ról. A hollandok olyan nép, a melylyel az urnak egy igaz szolgálja sem

egyesülhet. Lutheranusokkal czimborálnak, a lutheranus pedig szintugy kárhozat fia, mint a jézsuita. Az ország köz szava mindazáltal hatályosan elnémitotta e gyűlölségteljes felekezet zajongását.

A mozgalom nem sokára Drummond vára közeléig terjedt. Perth saját szolgálói és bérlői közt sem találta többé magát biztosságban. Halálos szorongásbaesett, mely olyan keserves volt, mint a melybe irgalmatlan zsarnoksága jobb férfiakat ejtett gyakorta. Neki bőszülve, új egyháza szertartásaiban keresett vigaszt. Papjait lelki gyógyszerért zaklatta, imádkozott, gyönt és áldozott: de hite nem volt erős; s megvallotta, hogy minden ájtatoskodása daczára, iszonyatosan fél a haláltól. Megtudta ekkor, hogy épen alkalom kínálkozik egy Brentislandnál levő hajón menekülnie. Átöltözött, a hogy tudott, s hoszas, nehéz bolyongások után, járatlan úton, az akkor nagy hó fedte Ochil-hegyeken át, sikerült hajóra szállni: de minden ovatossága mellett, ráismertek és zajt ütöttek. A mint megtudták, hogy a kegyetlen hitehagyott a vizen van, és hogy arany van nála, üldözők indultak utána, a gyűlölet és pénzsomj által egyaránt sarkalva. Egy sajka elérte a siető hajót és megtámadta. Perthet nő ruhában kivonták a fedezet alól, megverték, megtaszigálták és kifosztották. Szuronyt szegeztek mellére. Férfiatlan rimánkodással esedezván életéért, a partra hurczolták s a kirkaldyi közönséges tömlöczbe vetették. Onnan a tanács parancsára, melyben nem rég elnökölt, s a mely tele volt büntársaival, Stirling várába vitték. Vasárnap, épen istentisztelet ideje volt, midőn őrizet alatt a fogóság helyére kísérték: de még a szigoru puritánok is megfeledkeztek a nap és szolgálat szentségéről. Az egyházakból

kiözönlött a nép, s a gyűlölet kitörő zajával kíserte a foglyot börtöne kapujához.

Több előkelő skót Londonban volt, midőn a herczeg oda érkezett; s most mások is többen siettek oda, nála tisztelkedni. Január 7-kére hívta meg őket a Whitehallba. Számos és tekintélyes gyülekezet volt. Hamilton herczeg és legidősb fia, Arran gróf, egy majdnem királyi méltósággal bíró ház főnökei, állottak a menet élén. Harmincz lord és vagy nyolczvan előkelő gentleman ment utánok. Vilmos fölhívta őket, hogy tanácskozzanak együtt s tudassák vele, mely uton lehessen hazájuk javát leginkább előmozdítania. Ezzel eltávozott, s magokra hagyta őket, hogy szabadon tanácskozhassanak. Azok a tanácssterembe mentek, s Hamiltont ültették az elnöki székbe. Noha úgy látszik, csekély véleménykülönbség volt, három napig tartott vitatkozásuk, mit elég megfoghatóvá tesz azon körülmény, hogy sir Patrick Hume egyike volt a tanácskozóknak. Arran alkudozást merészelt ajánlani a királylyal. De indítványát atyja és az egész gyülekezet rosszul fogadta. Egyetlen pártolóra sem talált. Végre is sok részben hasonló határozatokat hoztak, mint a minőket az angol lordok és alsóháziak nyujtottak be a herczegnek néhány nap előtt. Megkérték a herczeget hívja egybe Skóczia rendeit, márczius 14-két rendelvén a »convent« határnapjául, addig pedig vállalja el a polgári és katonai igazgatást. Beleegyezett; s most már kezében volt az egész sziget kormánya.

Közelgett a határozó pillanat; s a közszellem izgatottsága tetőpontra ért. A politikusok tömbökbe gyűlve susogtak és tanácskoztak. A kávéházak forrongásban voltak. A főváros nyomdáinak nem volt nyugta. A röpiratokból, a melyek akkor megjelentek, még most is több kötetre való

szedhetni össze; s e röpiratokból könnyű a pártok állása iránt eligazodni.

Volt egy igen csekély töredék, a mely Jakabot föltétlenül vissza akarta hívni. Volt egy szintén csekély töredék, mely köztársaságot ohajtott felállítatni, kormánytanácssal, az Orániai herczeg elnöksége alatt. De e tulzó véleményektől általában irtóztak. A tömeg tizenkilenczhuszad része olyanokból állott, a kik az örököségi egyedűrság és alkotmányos szabadság szeretetét, bár különböző arányban, egyesítették, s a kik a királyság teljes eltörlésének s a király föltétlen visszahelyezésének egyaránt ellenei voltak.

De azon tágas téren, mely a vakbuzgókat, a kik még mindég Filmer tanaihoz ragaszkodtak, elválasztotta azon rajongóktól, a kik még mindég Harrington álmaikat hüvelyezték, sok véleményárnyalat megfért. Mellőzván a kicsinyes osztályozásokat, úgy találjuk, hogy a nemzet, és a convent nagy többsége négy felekezetre oszlott. Háromtorykból állott. A whig párt képezte a negyediket.

A whigek és toryk barátsága nem érte tul a veszélyt, a mely azt előidézte. Midőn nyugot felől utban volt a herczeg, több izben mutatkozott egyenetlenség kísérői közt. Mig vállalatának eredménye kétséges volt, ügyes eljárása könnyen lecsilapította ez egyenetlenséget. De az naptól fogva, hogy a St. James-palotába bement, ilyes eljárás nem volt lehetséges többé. Győzelme által, mely a nemzetet megmentette a pápista zsarnokság erős félelmétől, fele befolyását elvesztette. Ismét erőt vettek, ujra hatást nyertek a régi ellenszenvek, a melyek elszunnyadtak, midőn püspökök ültek a Towerben, jésuiták a tanácsban, midőn a hü papokat seregestől megfosztották kenyeröktől, s a hü gentlemaneket százanként bocsátották el hivatalaikból. A királypárti

irtózott a gondolattól, hogy szövetségben maradjon mind-azzal, a mit ifjusága óta leginkább gyűlölt, a parlament régi kapitányaival, a kik falusi lakára törtek, és biztosaival, a kik jószágait zár alá vették, azon emberekkel, kik részt vettek a rozscsarnoki véres összeesküvésben, s a nyugoti lázadás vezérei voltak. S a szeretett egyház is, a mely miatt, kínos küzdés után, megszegte hűségét a trón iránt, van-e valóban biztosítva? Vagy csak azért mentette meg az egyik ellenségtől, hogy egy másiknak legyen kitéve? A pápista papok ugyan számkivetésben, rejtekben, és börtönben vannak. Egy jézsuita vagy benczeféle sem mert szerzetes ruhában mutatkozni, ha kedves volt élete. De a presbyteri és independens tanárok hosszú sorban mentek üdvözölni a kormány főnökét, s olyan kegyesen fogadták őket, mint az apostolok igaz utódait. Nehány hitszakadott reményét fejezte ki, hogy nem sokára minden akadályt el fognak háritani mely őket kizárta az egyházi főbb hivatalokból; s hogy az »ágazatokon« szeliditenek; a lithurgiát megrostálják; karácson nem lesz többé ünnep, nagy pénteken nem böjtölnek többé; papok, a kikre soha sem tette kezét püspök, szent, fejér gyolcsing nélkül, osztják a székesegyházakban az urvasorai kenyeret és bort a padokban düledező áldozóknak. A herczeg ugyan nem volt a presbyteri rendszer rajongó hive; de legjobb esetben is »latitudinarius«. Nem vonakodott az angol egyház szertartásai szerint áldozni, de nem gondolt vele, hogy áldoznak mások. Félő volt, hogy neje igen is sokat szívott be szelleméből. Lelkiismeretét Burnet kormányozta. Különböző protestáns felekezetű papokat hallgatott. Közelebb azt mondta, hogy az angol és a többi reformált egyházak közt nem lát lényeges különbséget. Szükség volt tehát, hogy a »cavalierok« ez alkalommal

atyáik 1641-ki példáját kövessék, a kerekfejüektől és különvált felekezetektől vonuljanak vissza, s a született egyedúr, minden hibájának daczára, tartsák fön az öröködési egyeduralmat.

Nagy és tekintélyes volt a testület, a melyet ez érzelmek lelkesítettek. A lordok házának mintegy felét, az alsóháznak egy harmadát, a falusi gentlemanek nagy többségét s a papságnak legalább kilencz-tized részét magában foglalta; de viszálykodások szaggatták, s mindenfelől nehézségekbe ütközött.

A pártnak egyik töredéke, a mely főleg a papokra támaszkodott, s melynek Sherlock volt főfő közlönye, alkudozást kívánt kezdeni Jakabbal, kérvén, térjen vissza, olyan föltételek' alatt, a melyek az ország egyházi és polgári alkotmányát teljesen biztosítanák. Szembeszökő, hogy e terv, bár hévvel pártolta a papság, merőben összeférhetlen volt azon tanokkal, a melyeket több éven át hirdetett. Valójában kísérlet volt, közép utat nyitni a hol közép útnak helye nem volt, egyeztetést eszközölni olyan dolgok között, a melyek nem türtek egyeztetést, az ellenállás és ellennemállás közt. A toryk azelőtt az ellennemállás mellett voltak. De e tért most többnyire elhagyták, s nem voltak hajlandók, ujra elfoglalni. Az angol »cavalierek«, általában, közvetve vagy közvetlen anyinyira be voltak keveredve a király elleni utósó lázadásba, hogy azon perczben nem mondhatták pirulás nélkül, hogy szent kötelesség Neronak engedelmeskedni; s valóban nem is voltak hajlandók oly föltételek kikötése nélkül, a melyek lehetlenné tennék, hatalmával ismét visszaélnie, visszahívni a fejedelmet, a kinek fonák kormánya alatt ők magok annyit szenvedtek. Ennél fogva igen rossz helyzetben voltak. Régi elméletök, akár volt életrevaló akár sem, legalább teljes és

következetes volt. Ha helyes volt azon elmélet, a királyt azonnal vissza kellett hívni s tőrni kell vala, hogy, ha tesszik, Seymourt és Danbyt, s a londoni és bristoli püspököt fölségsértés miatt halálra küldje, az egyházi bizottságot visszaállítsa, az egyházat pápista főpapokkal rakja tele, s a hadsereget pápista hadnagyok alá helyezze. De, ha, mint most magok a toryk meg látszottak vallani, nem volt azon elmélet életrevaló, miért alkudozni a királylyal? Ha megengedték, hogy jogosan kizárhatták, míg az egyház és állam alkotmányára nézve kielégítő biztosítékokat nem nyujt, bajos volt tagadniok, hogy jogosan kirekeszthették örökre. Mert minő kielégítő biztosítékokat adhatott? Hogy lehetett világosabb szavakkal szerkeszteni határozatokat, mint azok voltak, a melyek azt rendelték, hogy a »Christ church« dékánja protestáns legyen? Hogy lehetett valamit határozottabb szavakban ígérni, mint a melyekben Jakab ki nyilatkoztatta, hogy az angol papság törvényes jogait tiszteli és szigoruan föntartja? Ha a törvény vagy becsület kötelező erővel bir ránézve, soha sem kénytelen megszökni országából. Ha se törvény se becsület nem birt ránézve kötelező erővel, mint lehetne bizvást megengedni, hogy visszatérjen?

Mindazáltal valószínű, hogy mindezen indokok daczára az alkudozást Jakabbal a conventben indítványozták, s a toryk nagy tömege pártolta volna, ha most is, mint mindig, önmaga nem lett volna magának leggonoszabb ellensége. St. Germainből minden postával oly hírek érkeztek, a melyek nagyon lelohasztották hivei buzgalmát. Nem tartotta méltónak sajnálkozást színleni elkövetett hibái miatt, vagy orvoslást ígérni. Nyilatkozmányt adott ki, a melyben népeinek mondá, hogy szüntelen igazsággal és mérséklettel

igyekezett őket kormányozni, s hogy képzelt sérelmek által ámitva rohantak vesztőkbe. Esztelenségének és átalkodottságának az volt eredménye, hogy a kik leginkább ohajtották őt, méltányos föltételek alatt, trónjára visszahelyezni, érezték, hogy ha e pillanatban indítványoznák az alkubareszkedést, csak ártanának az ügynek, a melyet elő akartak mozdítani. Elhatározták tehát, egy más tory felekezethez csatlakozni, a melynek Sancroft volt feje. Sancroft azt képzelte, oly módot talált ki, a mely szerint az ország kormányzásáról gondoskodva lenne, a nélkül, hogy Jakabot visszahívnák, vagy megfosztanák őt a koronától. E mód a kormányzóság (regency) volt. A szenvedőleges engedelmesség tanának legátalkodottabb követői sem állították soha, hogy egy pólyás gyermeknek, vagy eszeveszett embernek tartoznék a nép ilyen engedelmességgel. Általában el volt ismerve, hogy ha a törvényes fejedelem hivatala teljesítésére értelmileg nem képes, helytartót kell rendelni, a ki képében működjék, s hogy a ki e helytartónak ellenáll, s tette mentiségül a pólyában levő vagy eszelős fejedelem parancsára hivatkozik, igazság szerint a pártütés büntetése alá esik. A butaság, gonoszság és babona, — így okoskodott a primás — Jakabot szintoly képtelenné tette birodalmi kormányzására, mint bármely pólyás gyermeket vagy eszelőt, aki a Bedlam szalmáján csikorgatja fogait. Azon módot kell tehát követni, a melyet követtek, midőn VI. Henrik csecsemő volt, s midőn utóbb lethargiába esett. Jakab nem lehetett valóban király: de képzeletben folyvást királynak kell maradnia. Azután is nevében kell kiadni a királyi okleveleket. Arczképének és köriratának kell maradni a pénzekben és nagy pecséten. Az ő uralkodása éveiről kell folyvást idézni a parlamenti határozatokat. De a kormányt el

kell tőle venni s az ország rendei által választandó kormányzóra bizonni. Ez uton, állítá komolyan Sancroft, a nép nem szegi meg alattvalói kötelességét: a hűségi eskü, melyet királyának tőn, szoroson meg lesz tartva; s a legbuzgóbb egyháztag minden lelkismereti furdalás nélkül, vállalhat hivatalt a kormányzó alatt.

Sancroft véleménye az egész tory párt s különösen a papság előtt nagy nyomatékkal birt. Egy héttel azon nap előtt, a melyre a »convent« egybe volt hívva, komoly gyülekezet jött össze a Lambeth-palotában, imákat hallgatott a kápolnában, a primással ebédelt s aztán a közügyek állása fölött tanácskozott. Jelen volt az érsek öt segéd püspöke, a kik a mult nyáron osztoztak veszélyeiben és dicsőségében. A világi torykat Clarendon és Ailesbury grófok képviselték. A gyülekezet általános nézete az látszott lenni, hogy a kik Jakab iránt hűségi esküre voltak kötelezve, engedelmeségüket vétek nélkül megtagadhatják tőle, de a királynévet, nyugott lélekismerettel, senkire másra nem ruháztatják.

A tory párt két osztálya ekkép (mely Jakabbal a kibékülést vette czélba és a mely e kibékülésnek ellene volt) egyetértett a kormányzói terv pártolásában. De egy harmadik nem igen számos, de nagy nyomatéku és befolyásu töredék merőben különböző tervet ajánlott. E kis felekezet vezetői a lordok házában Danby és a londoni püspök, az alsó házban pedig sir Sawyer Róbert voltak. Azt hitték, föltalálták a módját, mint lehet szoroson törvényes formák közt teljes forradalmat csinálni. Minden elvvel ellenkezik, mondának, hogy a királyt letegyék alattvalói; de nem is volt szükség őt letenni. Megszökése által maga lemondott hatalmáról és méltóságáról. A lemondás tetteleg megtör-

tént. Minden alkotmányos törvénytudó azt tartja, hogy az angol királyi szék egy perczig sem lehet üres. A közelebbi örökösre szállott. Ki volt hát a közelebbi örökös? Mi a kisdedet illeti, a kit Francziaországba vittek, sok gyanús körülmény kíséretében jött a világra. A királyi család többi tagja s a nemzet iránti kötelesség azt hozta magával, hogy minden kételyt eloszlassanak. Az Orániai herczegné nevében férjének ünnepélyes vizsgálatot kell vala tennie, ha a csalásról vádolt felek oly utat nem választanak, a melyet, minden közönséges esetben, a vétkesség eldöntő bizonyosságául fogtak venni. Nem akarták ünnepélyes parlamenti eljárás eredményét bevárni; idegen országba szöktek; a gyermeket magokkal vitték; magokkal vitték a hálóteremben szolgálatot tevő franczia és olasz nözeményeket is, kiknek, ha hamis játékot üztek, abba be avatva kellett lenniök, s a kiket, e szerint egymással szemközt szigorú kérdőre kellett volna fogni. A gyermek igényét vizsgálat nélkül lehetlen volt elismerni; s a kik magokat szülőinek nevezték, lehetlenné tették a vizsgálatot. Ekép megnemjelenésnél fogva kellett ellene ítéletet hozni. Ha igazságtalanság történt rajta, nem a nemzet követte azt el, hanem azok, kiknek a születés kori különös magokviselte vizsgálatot kérni följogosította a nemzetet, s kik aztán szökéssel kikerülték a vizsgálatot. E szerint teljes méltányossággal trónkövetelőnek tekinthetni őt. S így a korona törvényszerűleg az Orániai herczegnőre szállott. Ő tényleg uralkodó királynővé lett. A házaknak csak ki kellett őt kiáltaniok. Ő aztán, ha ugy tetszik, első ministerévé tehetette férjét, s a parlament beleegyezésével, a királyi czimet is ráruházhatta.

Kevesen voltak a kik e tervet mindenen fölött pár-

tolták; s bizonyos volt, hogy mind a kik még Jakab iránt jó indulattal viseltettek, mind a kik Vilmoshoz ragaszkodnak, ellenezni fogják. Danby azonban, bizván abban, hogy a parlamenti tacticát érti, s jól tudván, mi sokat tehet egy kis portyázó sereg, midőn a nagy ellenfelek szinte egyensúlyban állanak, nem hagyott föl a reménynyel, hogy képes lesz a tusa eredményét függőben tartani, míg mind a whigek, mind a toryk, kétségbeesve a teljes győzelem felől, s félve a halasztás következményeitől, elfogadják az ő közvetítését. S meglehet hogy ez sikerül is neki, ha őt támogatta vagy csak ellene nem dolgozott volna, a kit az emberi nagyság tetőpontjára akart emelni. Bármily gyors fölfogásu és tapasztalt volt legyen, egyáltalában nem ismerte Mária jellemét, s azon érzelmet, a melylyel ez férje iránt viseltetett; s a herczegnő régi tanítója, Compton, sem volt jobban értesülve. Vilmos száraz és hideg modoru volt; testalkata gyöngé, s természete épen nem vidor; nem azon férfiu volt, a kiről általában valószínűnek tarthatta a sokaság, hogy egy 26 éves szép, fiatal nőben heves szenvedélyt tud gerjeszteni. Tudták, hogy nem volt mindig hű nejéhez; s a mendemonda szerint nem élt boldog életet vele. A legélesebb eszű politikusok sem gyanították, hogy, minden hibája mellett, oly hatalomra tett szert neje szive fölött, a milyennel a szerelmi győzelmekről leghiresebb fejdelmek, I. Ferencz, IV. Henrik, XIV. Lajos és II. Károly sem bírtak soha egy női sziv fölött sem, s hogy neje előtt őseinek három királysága főleg azért volt becses, mert azokat férjének ajándékozván, megmutathatta szerelme önzéstelen-ségét és nagyságát. Danby, mély tudatlanságban levén érzelmei iránt, biztosította őt, hogy védi jogait, s ha benne támaszt talál, magát egyedül reményli trónra segílni.

E közben a whigek egyszerű és következetes eljárást követtek. Tanuk szerint kormányzatunk alapja azon szerződés volt, a melyet egy részről a hűségi eskü, más felől a koronázási eskü fejezett ki, s hogy a kötelességek, a melyek e szerződésből folynak, kölcsönösek. Azt tartották, hogy a fejedelemnek, a ki hatalmával otrombául visszaél, törvényszerűleg ellenállhat a nép, s le is teheti őt. Az nem szenvedett ellenmondást, hogy Jakab nagy mértékben visszaélt hatalmával; s az egész whig párt kész volt kinyilatkoztatni, hogy attól önmagát megfosztotta. Hogy a Walesi herczeg alátett gyermek-e, nem méltó vitatásra. Sokkal erősebb okok voltak, mint a melyeket születése körülményei nyujthattak, kizáratására nézve. Gyermekből, kit vánkosban hoztak a királyi ágyba, jó angol király válhatnék. De nem lehetett azt várni olyan gyermektől, a kit ostoba, átalkodott zsarnok apa növelt idegen földön, a kényuralom és babonáság fészkeben; olyan országban, a hol a szabadság utósó nyomai is eltűntek; a hol az ország rendei nem gyűltek többé össze, hol a parlamentek a fejedelem legzsarnokibb rendeleteit régóta, minden fölterjesztés nélkül, beigtatják; hol vitézség, szellem, tudomány csak a végett látszának lenni, hogy egyetlen embert fölmagasztaljanak; hol hizelgés volt a sajtó, az egyházi szószék és szinpad fő dolga; s hol a hizelgés egyik fő tárgyát a reformált egyház vad üldözése teszi. Ily gyámság alatt és ilyen helyzetben várható volt-e, hogy a gyermek szülőföldre intézményeit tisztelni tanulja? Lehetett-e kétség az iránt, hogy a jézsuiták és Bourbonok rabszolgájává növelik, s hogy, ha lehetséges, még keserűbben el lesz fogulva Anglia törvényei ellen, mint eddigelő bármelyik Stuart.

Nem is gondolták a whigek, hogy az ország akkori

helyzetében rossz lenne eltávozni az örökösödés szokott rendétől. Azon véleményben voltak, hogy míg e rendet meg nem szakasztják, az elidegeníthetlen örököségi jog és a szenvedőleges engedelmisség tanai mindég kedvesek lesznek az udvar előtt, s a papság által a népre erőszakoltatván nagy hatalmat fognak gyakorolni a közvélemény fölött. Mindég tulnyomósággal fogna birni az eszme, hogy a királyi hatalom más értelemben van istentől, mint minden egyéb kormány. Világos volt, hogy az alkotmány soha sem lesz biztosságban, míglen e vakhit el nem enyészik. Mert valódilig korlátolt egyeduralom nem állhat fön soká olyan társadalomban, a mely az egyeduralmat valami isteninek tekintti, a korlátokat pedig merő emberi találmánynak. Hogy a királyság teljes összhangzásban legyen szabadságainkkal, szükségkép nem lehetett valamely magasb és tiszteletreméltóbb jogczimmel birnia, mint a minővel mi birjuk szabadságainkat. A királyt ezentúl tisztviselőnek kell tekinteni, nagy tisztviselőnek ugyan és mindenek fölött tiszteletesnek, de, a ki a többi tisztviselő módjára, szintén alá van vetve a törvényeknek, s a ki csak azon értelemben származtatja hatalmát a mennyekből, miként a lordokról és alsóházi tagokról is elmondhatni, hogy hatalmuk a mennyből származik. Ez üdvös változás előidézésére legjobb mód lesz, megszakasztani az örökösödés fonalát. Fejedelmek alatt, a kik az ellennemállás papolását s a kormányzat atyaursági elméletét a fölségsértéshez igen közelállónak fognák tekinteni, s a kiknek hatalma a két ház határozatából eredvén, kútfejénél magasabbra nem fogna emelkedhetni, — ilyen fejedelmek alatt nem lehetne oly elnyomástól félni, a minő az angolok két nemzedékét fegyveres fölkelésre kényszerítette a Stuartok két ivadéka ellen. Ezen oknál fogva a whi-

gek készek voltak a trónt megürültnek nyilatkoztatni, azt választás útján készütek tölteni be, s önválasztotta fejedelmőknek olyan föltételeket szabni, a melyek az országot biztosítani fogják a rosz kormányzás ellen.

E nagy kérdések eldöntésének most eljött ideje. Január 22. reggel már tele volt az alsóház megyei és városi képviselőkkel. Sok arcz tünt föl a padokon, a melyek II. Károly korából ismeretesek voltak e helyen, utóda alatt azonban nem mutatkoztak. A tory squirek és az udvar azon szükkölködő látogatói, a kiket seregestől választottak az 1685-ki parlamentbe, többnyire a régi honfipárt embereinek adtak helyet, azon férfiaknak, a kik a »cabalt« kivetették a hatalomból, keresztülvitték a »Habeas Corpus«-t, s a kirekesztési törvényjavaslatot küldötték a lordokhoz. Ezek közt volt Powle, a kinek mély olvasottsága volt a parlament történetében és a törvényekben, s ki a szónoklat azon nemében tünt ki, a melyre akkor van szükség, ha komoly kérdéseket kell ünnepélyesen a tanács elé terjeszteni; és sir Littleton Tamás, a ki az európai köz dolgokban birt jártassággal, s a kinek eleven, átható logicája, midőn hosszú ülés után a gyertyákat meggyújtották, sokszor földerítette a lankadó házat, s eldöntötte a vitatkozás eredményét. Ott volt Sacheverell Vilmos is, a kinek nagy parlamenti ügyessége, több évvel utóbb, kedvencz beszédtárgya volt azon öregeknek, a kik Walpole és Pulteney tusáit megérték. E kitűnő egyéniséghez csatlakozott sir Clayton Robert, London leggazdagabb kereskedője, kinek oid-jewryi palotája fényben fölülmulta a lincoln's inn-fieldsi és covent gardeni főuri kastélyokat, a kinek mulató lakát a surreyi dombokon valódi édenkertnek irták le, a kinek lakomái királyokéival versenyeztek, s a kinek okos bőkezősége, melyet számos

közemlék maiglan tauúsít, a »city« évkönyveiben egyedül Greshamben találta párját. Az 1681-ki oxfordi parlamentben, mint a főváros képviselője, küldőinek kívánatára engedelmet kért, hogy a kirekesztési törvényt indítványozhassa, s csupán lord Russel pártolta. 1685-ben a »city« megfosztva szabadalmaitól s az udvar teremtményei által kormányozva, négy tory képviselőt küldött. De most a régi szabadságlevelével helyre volt állítva, s Claytont újra megválasztották, fölkiáltással. Birch Jánost sem kell mellőznünk. Mint fúrmanýos kezdette életpályáját, de a polgári háboruk alatt elhagyván fogatát, katonává lett, a köztársaság hadseregében ezredesi rangra emelkedett, magas közkincstári tisztségekben nagy hivatali képességet tanusított, számos éven át parlamenti tag volt, s noha ifjusága durva modorát s köznépies szőejtését megtartotta, erős értelme s veletett elméssége által lekötötte az alsóház figyelmét, úgy hogy az akkori legkiképzettebb vitatkozók félelmes ellenfélnek tekintették. Ezek voltak legkitünőbbek a veteránok közt, a kik most hoszu visszavonultság után, megint visszaléptek a közéletbe. De csakhamar mindnyájukra árnyékot vetett két fiatalabb whig, kik e nagy napon először foglalták el üléseiket, aztán gyorsan az állam legfőbb méltóságaira emelkedtek, együtt küzdöttek a pártok legszilajabb viszályai közben, s hoszas ideig és messze földön hiresek levén, mint államférfiak, szónokok s az ész és tudomány bőkezű pártfogói, a Brunswickház trónra lépte után csakhamar meghaltak. Montague Károly és Somers János voltak ezek. Még egy nevet kell emlitenünk, mely akkor csak a bölcselkedők kiskörében volt ismeretes, melyet azonban most a Gangesen és Missisippin tul is nagyobb tisztelettel emlitenek, mint a legnagyobb hősök és uralkodók nevét. A

hallgató tagok seregében lehetett látni Newton Izsák fontos homlokát és gondolkodó arcját. A híres egyetem, mely az ő szellemétől már különös jellemet kezdett kölcsönözni, a mi százhatvan év múlva is világosan kiismerhető, őt küldötte a conventbe; s ott ült ő szerény nagyságában, mint a polgári és hitszabadság nem tolakodó, de rendületlen barátja.

Az alsóház tagjainak első dolguk volt, elnököt választani; s választásuk félreismerhetlenül kimutatta véleményüket az ehatározandó nagy kérdésre nézve. Szinte az ülés előestéjeig mintegy magában érthetőnek találták, hogy Seymourt fogják az elnöki székbe helyezni. Az előtt már több évig ült abban. Nagy és sokféle jogczime volt; származás, vagyon, tudomány, tapasztalás, ékesszólás. Régóta élén állt a nyugoti megyék tagjaiból álló hatalmas testületnek. Tory létére kitűnő ügyességgel és bátorsággal vezérelte az utóbbi parlamentben a pápistaság és önkényes hatalom elleni ellenzékot. Az első gentlemanek közt volt, a kik Exeterben a holland főhadi szálláson megjelentek, s ő hozta létre azt a szövetséget, mely szerint a herczeg követői kötelezték magokat, hogy együtt fognak győzni vagy bukni. De néhány órával a ház összejövele előtt híre futamodott, hogy Seymour nem akarja, hogy a trónt megürültnek nyilvánítsák. Mihelyt megteltek tehát a padok, Wiltshire gróf, Hampshire képviselője, fölkelt, s Powlet ajánlotta elnöknek. Sire Vere Fane, kenti képviselő, pártolta az indítványt. Lehetett volna helyesnek látszó ellenvetést tenni; mert tudva volt, hogy Powle választása ellen kérelem volt benyújtandó: de a ház általános fölkiáltása az elnöki székre hívta őt föl; s a toryk jónak látták, abban megnyugodni. Ezután az asztalra tették

a buzogányt; fölolvasták a tagok névsorát; s följegyezték, hogy kik hiányzottak.

E közben a peerek, körülbelül százan, egybejöttek, Halifaxot választották elnöküknek, s több jeles törvénytudót neveztek ki, azon tiszt teljesítése végett, mely rendes parlamentekben a birákat illeti. Az nap folytán gyakori izeneteket váltottak a házak. Egyesülve kérték, hogy a herczeg folytassa a kormányzást, mig tőlök újabb előterjesztést nem vesz, kifejezték iránta hálájukat, a megszabadításért, a melyet isten után ő vivott ki a nemzetnek s megülni rendelték január 31-két, mint e megszabadítás hálaünnepét.

Eddig semmi véleménykülönbség nem mutatkozott: de mindkét fél készült az ütközetre. A toryk a felsőházban voltak erősek, gyöngék az alsóban; s tudták, hogy ily körülményben azon háznak nagy előnye lesz a másik fölött, a mely előbb jut határozatra. Legkisebb kilátás sem volt, hogy az alsóház a »kormányzóság« tervét illetőleg kedvező határozatot küldjön a lordokhoz: de ha a lordok fognának ily határozatot küldeni az alsóházba, nem volt teljes lehetlen, hogy sokan magok a whig képviselők közül hajlandók lesznek inkább megnyugodni azon, hogysem magokra vennék a felelősség terhét, hogy halasztást és egyenetlenséget okoznak oly »crisis«-ben, mely egyetértést és gyorsaságot kívánt. Az alsóház azt határozta, hogy hétfőn, január 28-án veszi fontolóra a nemzet helyzetét. A tory lordok ennél fogva pénteken, 25-én, azt indítványozták, hogy azonnal hozzákezdjenek a nagy munkához, a mely végett össze vannak hívva. Azonban Halifax, a ki Huugerfordról visszatérté óta látta, hogy a kormány megalapítása csupán whig elvek szerint történhetik, s ki ennél fogva az idő szerint

szorosan a whigekkel csatlakozott, világosan átlátta a torypárt indokait, s megghiúsította tacticáját. Devonshire indítványozta, hogy 29-két tüzzék határnapúl. »Addig,« ugymond, igazábban szólva, mint eszélyesen, »némi világot nyerhetünk alulról, a minek útmutatásúl hasznát vehetjük.« Elfogadták indítványát; de szavait, mint rendökre nézve kisebbitőket, szigoruan megrótták némely peertársai.

Huszonnyolczadikán az alsóház teljes bizottsággá alakult. Egy tag, a ki több mint harmincz évvel az előtt Cromwel lordjai közé tartozott, Hampden Rikhárd, a kerekfejűek dicső vezérének fia, s atyja azon szerencsétlennek, a ki Jakab boszúállását nagy ajándékokkal és kisebbitő lealázása által alig kerülte ki, az elnöki székbe szólíttatott, s megkezdették a nagy vitát.

Csakhamar kitetszett, hogy a nagy többség Jakabot nem tekinti többé királynak. Dolben Gilbert az utóbbi yorki érsek fia, volt az első, a ki nyilvánította, hogy e nézetben van. Sok tag pártolta őt, különösen a merész és heves Wharton, Sawyer, a kinek állandó ellenszegülése a fölmentő hatalom ellen, némi részben, elégtételül szolgált régi bűneiért; Maynard, kinek szava, bár annyira elgyöngült öregsege miatt, hogy a távolabbi padokon nem lehetett hallani, most is minden pártban tiszteletet idézett elő, és Somers, a ki világos szónoklatának és sokféle tudományos képzettségének először adta jeleit a parliament falai közt. Ugyanez oldalon találkozunk sir Williams Vilmos pirúlni nem tudó arczával és pörge nyelvével. Mélyen be volt keveredve a legroszabb ellenzék s a legroszabb kormány büntetteibe. Ártatlan pápistákat és ártatlan protestánsokat üldözött. Oates pártfogója volt és eszköze Petrenek. Neve olyan lázadási erőszakkal állt kapcsolatban, a melyre minden

tiszteletreméltó whig sajnálattal emlékezett, s a kényuralom olyan undokságaival, a melyektől minden tisztos tory irtózott. Hogy élhetett ily becstelenségben valaki, bajos volt megfogni: de még e gyalázat sem volt Williamsnak elég. Nem pirult megtámadni megbukott urát, a kinek olyas eljárásra adta el magát, a melyre egy becsületes ember sem vállalkozott az ügyészek közül, s a kitől, hat hónappal azelőtt, a baroneti czimet, szolgáltsága jutalmául elfogadta.

Csak három tag merészelt ellenszegülni a gyűlés nyilvános köz érzelmének. Sir Murgrave Kristóf, egy különös fontosságú és ügyességű tory gentleman, némi nehézségekre czélt. Heneage Finch némi szavakat ejtett, a miket úgy értettek, hogy a királylyal alkudozást kíván kezdetni. E javaslatot oly rosszul fogadták, hogy sietett azt elmagyarázni. Állította, hogy félreértették. Meg volt győződve, hogy ilyen fejedelem alatt a vallás, szabadság és tulajdon nem lehetett biztos. Szerencsétlen gondolat volna Jakab királyt visszahívni vagy vele alkuba bocsátkozni: de a kik soha bele nem egyeznének is, hogy királyi hatalmat gyakoroljon, sokan lelkiismeretben járó dolognak tartják, a királyi czimtól megfosztani őt. Egy mód van minden nehézség eltávolítására, — a kormányzóság. Ez indítvány oly kevés rokonszenvvel találkozott, hogy Finch nem mert szavazást sürgetni. Fanshaw Rikhárd, irföldi viscount, néhány szót szólott Jakab mellett s elhalasztást ajánlott: de ez ajánlatot általánosan lezúgták. Egyik tag a másik után kelt föl, mutogatni a sietés fontosságát. Minden pillanat drága, mondának; feszült aggodalommal vár a nemzet; a kereskedés pang. A kisebbség kénytelen kelleetlen engedett, s a tulnyomó részt saját utjára hagyta indulni.

Mi ut lesz az, nem volt eléggé világos. Mert a több-

ség két részre oszlott. Egyik indulatos és tulbuzgó whigekből állott, a kik, ha saját ösvényöket követheték, határozottan forradalmi irányt fogtak adni a »convent« eljárásának. A másik rész megengedte a forradalom szükségét, de szükséges rosznak tekintette azt, s a mennyire csak lehetett, a törvényszerűség bélyegét kívánta arra ütni. Az első osztály határozottan el akarta ismertetni az alattvalók jogát, hogy a rosz fejedelmeket letehetik. Az utóbbi osztály meg akarta szabadítani az országot egy rosz fejedelemtől, de oly tanok nyilvánítása nélkül, a melyekkel az ezutáni fejedelmek jogos és üdvös hatalma gyöngítésére vissza lehetett élni. Az előbbi töredék főleg a király rosz kormányzását hozta föl; az utóbbi megszökését. Az első osztály szerint eljátszotta bünei által koronáját; a másik szerint lemondott arról. Nem könnyű volt oly szavakból állítani össze a szerkezetet, a melyek mindazoknak tetszettek volna, kiknek helyeslését megnyerni fontos dolog volt; de végre különböző oldalokról tett sokféle javaslatból oly határozat alakult, melyben mindenki megnyugodott. Az indítvány szerint II. Jakab király, a fejedelem és nép közötti szerződés megszegésével, az ország alkotmányát fölforgatni törekedvén, s a jézsuiták és egyéb elvetemült egyének tanácsából az alaptörvényeket megszegvén, s eltávozván az országból, az uralkodásról lemondott, minélfogva a trón megürült.

E határozatot sokszor oly kicsinyes és szigoru bírálat alá vetették, mint bármely ítéletet, melyet valaha emberek irtak: s talán soha sem irt ember ítéletet, mely kevesbbé birt volna meg hasonló bírálatot. Igaz, hogy olyan királyt, a ki hatalmával nagy mértékben visszaél, koronájától megfoszthatni. Az is igaz, hogy azon királyt, a ki elrejtí magát a nélkül, hogy a kormányról rendelkeznék, s fejtelenségben

hagyja népét, minden nagy csűrészcsavarás nélkül, lemondottnak lehet tekinteni De egy szabatos író sem fogja állítani, hogy hoszas ideig folytatott rossz kormányzás és megszökés együtt alkotnák a lemondás tényét. Az is igaz, hogy a jézsuiták és Jakab egyéb rossz tanácsosainak megemlítése gyöngítő körülmény volt inkább, mint súlyosító ellenében. Mert bizonyára olyan ember iránt, a ki kárhozatos tanács által csábítottatik el, több engedékenységgel kell viseltetnünk, mint az iránt, a ki csupán saját lelke ösztönéből jár rossz uton. Azonban együgyűség ez emlékezetes szavakat oly módon venni vizsgálat alá, mint ha Aristoteles vagy Hobbes valamely fejezetét vizsgálnók. Az ilyen szavakat nem szavaknak, hanem tettek gyanánt kell vennünk. Ha elérik, a mire számítva voltak, okszerűek, ha ellenmondást foglalnak is magokban. Ha célta nem érnek, fonákok, bármily következetesek legyenek. A logica minden alkut kizár. Politikában egyezmény a lényeg. Így tehát nem rendkívüli dolog, hogy némely legfontosabb és leghasznosabb politikai okiratok a leglogicátlanabb szerkezetű iratok a világon. Somers, Maynard s a többi jeles férfiaknak, a kik e híres indítványt szerkesztették, nem az volt céljuk, hogy valamely értelmezési példányt hagyjanak az utókorra, hanem, hogy lehetlenné tegyék egy zsarnok visszahelyezését, s olyan fejedelmet ültessenek a trónra, ki alatt a törvény és szabadság biztosítva legyen. E célta elérték, midőn oly szavakkal éltek, a melyeket, mint nem szabatos és zavart kifejezéseket, méltán megrónának valamely bölcselmi értekezésben. Keveset törődtek azzal, megegyez-e főtételök a következtetéssel, ha a főtétel kétszáz szavazatot biztosít, s a következmény megannyit. Valósággal a következetlenség teszi e határozat egyik szépségét. A többség minden töredéke számára

volt egy mondat. Az eredeti szerződés megemlítése Sidney tanítványait elégitette ki, E szó »lemondás« a félénkebb iskolájú államférfiakat nyerte meg. Kétségkívül sok buzgó protestáns volt, a kiknek a jézsuiták kárhoztatása tetszett. A valódi államférfiú előtt azon egyetlen záradék birt jelentőséggel, mely üresnek nyilatkoztatta a trónt; s ha e záradékot elfogadták, nem sokat törődött azzal, mily előzmény után volt téve. Az ekkép egyesített erő reménytelenné tón minden ellenzést. Az indítványt szavazás nélkül elfogadták a bizottságban. Azt végezték, hogy a jelentés azonnal megtörténjék. Powle visszatért az elnöki székbe; a buzogányt az asztalra tették; Hampden bejelentette a határozatot: a ház azonnal elfogadta, s átvinni rendelte a lordokhoz.

Másnap korán összejöttek a lordok. Mind az egyházi, mind a világi főrendek padjai tömve voltak. Hampden megjelent a sorompónál, a az alsóház határozatát benyújtotta Halifaxnak. A felsőház aztán bizottsággá alakult; s Danby ült az elnöki székbe.

A vitatkozást csakhamar félbeszakasztá Hampden újabb megjelenése egy másik izenettel. A ház újra alakult, s tudtára esett, hogy az alsóház épen most döntötte el, hogy a protestáns nemzet biztosságával és jólétével nem fér össze, hogy pápista király uralkodjék fölötte. E határozatba, bármily kézzelfoghatólag összeférhetlen volt az elidegeníthetlen örököségi joggal, a peerek azonnal és egyhanguan beleegyeztek. Az ekkép fölállított elvet egészen a mi időnkig minden protestáns államférfiú szentnek tartotta, és soha egy okos római katolikus nem tekintette ellenvetés alá eshetőnek. Ha fejedelmink, mint az Egyesült-államok elnökei, valóban csak polgári tisztviselők volnának, nem könnyű

lenne ilyes megszorítást igazolni. De az angol egyház főnöksége az angol koronához van kapcsolva; s türelmetlenség nélkül állithatni, hogy nem kell valamely egyházat olyan főnök alá vetni, a ki azt az igaz hittől elszakadottnak, eretneknek tartja.

E rövid idők után a lordok megint bizottsággá alakultak. A toryk azon voltak, hogy az ő tervöket előbb vegyék tárgyalás alá az alsóház határozatánál, mely a trónt megürültnek nyilatkoztatta. Nem ellenzették; s kérdésül tűzték, hogy a kormányzóság, mely Jakab életében, az ő nevében gyakorolja a királyi hatalmat, legjobb mód a nemzet törvényei és szabadságai föntartására.

Hoszas és elénk volt a vitatkozás. A kormányzóság mellett Rochester és Nottingham voltak a fő szónokok. Halifax és Danby után indult a másik oldal. A primás, a mi különös, nem jelent meg, bár a tory peerek komolyan sürgették, hogy álljon élökre. Meg nem jelenése sok gyalázó megrovást vont rá; s még magasztalói sem voltak képesek e részben olyas magyarázatot találni, mely jelleme emelésére szolgált volna. A kormányzóság az ő terve volt. Nehány nappal az előtt egy sajátkezű iratban azt nyilvánította, hogy e terv nyilván a legjobb, a mit elfogadhatni. Az ő házában folytak a lordok tanácskozásai, a kik tervét pártolták. Helyzeténél fogva világos kötelessége volt nyilván kifejezni véleményét. Személyes gyávasággal, vagy aljas kapzsisággal őt nem vádolhatni. Valószínűleg idegeire ható félelemből, hogy rosztat tesz, történt, hogy semmit sem tön ez alkalommal: de tudnia kell vala, hogy állásában semmit sem tenni, annyi volt mint rosztat tenni. A ki olyan kényes lelkiismerettel bir, hogy fontos időszakban súlyos felelősséget nem mer vállalni, lelkiismeretesebb tartoznék

lenni, hogysen az egyház első tisztviselőjének s az ország első peerjének helyét elfogadja.

Azonban nem rendkívüli dolog, hogy Sancroft nem volt nyugodt kedélyű; mert alig lehetett azon kézzelfogható igazság fölött vakoskodnia, hogy a terv, melyet barátainak ajánlott, merőben ellenkezett mindazzal, a mit ő és társai számos éven át tanítottak. Azon tanban találta az angol egyház sokáig dicsőségét, hogy a királynak elidegeníthetlen isteni joga van a hatalomra, s hogy a királyi hatalomnak akkor sem lehetne bűn nélkül ellenállani, ha azzal a legnagyobb mértékben visszaélnének is. Vajon akkor csupán az volt-e valódi értelme e tannak, a melyszerint a királynak isteni és elidegeníthetlen joga van, hogy képmását és nevét pecsétre metszessék, a melyet aztán, az ő megvetésével, arra használjanak, hogy ellenségeinek ellene indítandó háborúra megbizást adjanak, s barátait akasztófára küldjék, mivel neki engedelmeskednek? Annyiból állott-e a jó alattvaló kötelessége, hogy a »király« szót használja? Ez esetben Fairfax Nasebynél, és Bradsaw a fő törvényszéken a jó alattvaló minden kötelességét teljesítette. Mert Károlyt a tábornokok, a kik ellene vezérkedtek s még a birák is, a kik elítélték, királynak nevezték. A hosszú parlament eljárásában semmit sem kárhoztatott szigorúbban az egyház, mint azt az eszélyes fortélyt, a mint Károly nevével éltek ő maga ellen. Az egyház minden szolgáját felszólították egy nyilatkozmány aláírására, melyben árulásgyanánt kárhoztatták azt a költeményt, hogy a fejedelem hatalmát személyétől elválasztották. Ez áruló költeményét mindazáltal a primás és többen segédpüspökei közül az egyetlen alapnak tekintették, a melyen, szoros öszhangzásban a keresztyén elvekkkel, kormányt lehessen fölállítaniok.

A megkülönböztetés, melyet Sancroft az előbbi nemzedék kerekfejűitől kölcsönzött, fenekestől fölforgatta azon politikai rendszert, melyet az egyház és egyetemek állítólag sz. Páltól tanultak. A szent lélek parancsolta a rómaiaknak, ismétlék ezerszer, hogy magokat Neronak alá vessék. Most kitetszett, hogy e parancsnak nincs egyéb értelme, mint hogy a rómaiaknak Nerot »augustus«-nak kellett nevezniök. Teljes szabadságukban állott öt túlkergetni az Eufratesen, ott a parthusok jóvoltára és nyugdíjára bizni, ha vissza akarna jöni, erővel ellenállani neki, megbüntetni mindazokat, kik segítségére voltak vagy vele leveleztek s a tribuni és consuli hatalmat, a senatus elnökségét, a legiók parancsnokságát Galbara vagy Vespasianra ruházni.

A hasonlat, melyet az érsek a roszakaratu és a holdkórságos király esete közt fölfedezni vélt, pillanatnyi vizsgálatot sem állhatott ki. Világos, hogy Jakab elméje nem volt olyan állapotban, a melyben ha falusi gentleman vagy kereskedő lett volna, öt akármely törvényszék alkalmatlannak fogta tartani szerződés vagy végrendelet csinálására. Csak annyiban nem volt ép elméjű, a mennyiben a rossz királyok nem azok; mint nem volt ép elméjű I. Károly, midőn az öt tagot el merte fogatni, vagy II. Károly, midőn a doveri szerződményt kötötte. Ha az elmebaj ilyes neme nem igazolta az alattvalókat, hogy fejedelmeiktől megtagadják az engedelmisséget: a kormányzósági terv nyilván védhetlen volt. Ha ilyes elmebaj igazolta az alattvalókat, hogy fejedelmeiktől megtagadják az engedelmisséget: teljesen föl volt adva az ellennemállás tana; s merőben elismerve mindaz, a mi mellett bármely mérsékelt whig küzdött valaha.

Mi a hűségi esküt illeti, mely miatt Sancroft és tanítványai oly igen tűnődtek, annyi igaz, hogy bárkinek volt legyen igazuk, nekik ugyan nem volt. A whigek azt tartották, hogy a hűségi eskü bizonyos föltételekhez volt kötve, a király e föltételeket megszegte, s ez által az eskü erejét vesztette. De ha a whigek tana hamis volt, ha az eskü mégis kötelező erővel birt: vajon értelmes ember valóban hihette-e, hogy az esküszegés vétkét kikerülik, ha a kormányzóságra szavaznak? Állithatták-e, hogy igaz hűséggel viseltetnek Jakab iránt, midőn, egész Európa színe előtt tett ellenmondásai daczára, más egyént hatalmaztak föl, hogy a királyi jövedelmeket szedje, parlamenteket hívjon egybe és halaszszon el, hercegeket és grófokat tegyen, püspököket és bírákat nevezzen, a gonosztevőknek kegyelmet adjon, s szerződéseket kössön idegen hatalmasságokkal? Vajon képes volt-e Pascal a casuista jézsuiták minden foliansaiban megvetésreméltóbb álokoskodást találni, mint a mely most elégségesnek látszott az angol egyház atyái lelkismeretét megnyugtadni?

Mi sem lehetett világosabb, mint hogy a kormányzóság tervét csupán whig elvekkal lehetett védeni. E terv okosabb pártolói s az alsóház többsége közt a jog kérdése fölött nem lehetett versengés. Csupán a czélszerűség kérdése maradt fön. S vitathatta-e komolyan államférfiú, hogy czélszerű két fejű kormányt állítani föl, s az egyik főnek királyi hatalmat adni méltóság nélkül, a másiknak méltóságot királyi hatalom nélkül? Köztudomásra volt, hogy az ilyen intézkedés még akkor is komoly bajokkal járt, midőn valamely fejedelem kiskorusága vagy eszelőssége tette azt szükségessé. Hogy a »regensség« évei gyöngeség, zavar és szerencsétlenség időszakai voltak, olyan igazság,

a melyet Anglia, Franciaország, és Skócia egész története bizonyított s szinte közmondássá lett. Kiskorúság vagy eszelőség esetében pedig legalább tétlen állapotban volt a király. Nem működhetett tetteleg a kormányzó ellen. Most azt ajánlották, hogy Angliának két fő tisztviselője legyen, mindketten érettkorúak és ép elműek s engesztelhetlen harczban egymás ellen. Oktalanság volt arról beszélni, hogy Jakabnak csupán a királyi czimet hagyják s minden királyi hatalomtól foszszak meg. Mert a czim a hatalomnak egy része volt. A »király« czim összeesküvésijelző volt. Sok angol fejében egy felülről származó rejtélyes bélyeg eszméjével volt az összekapcsolva, s majd minden angol fejében a törvényes és tiszteletreméltó hatalom eszméjével. Ha a czim ilyen hatalommal járt, a kik azt vitatták, hogy Jakab minden hatalomtól fosztassék meg, bizonyára nem tagadhatták, hogy a czimtől is meg kell fosztani.

És meddig kelle vala főnállania e képtelen kormányznak, a melyet Sancroft szelleme föltalált? Mindazon indok, mely annak föllállítására fölhozható volt, hasonló erővel fogott birni föntartására világ végeiglen. Ha a gyermek, a kit Franciaországba vittek, valóban a királyné szülötte, örökölni fogta az isteni elidegeníthetlen jogot a király névre. Ugyanazon jog alkalmasint pápistáról pápistára fogott szállani az egész XVIII. és XIX. századon által. De mindkét ház elhatározta, hogy Angliát pápista ne kormányozhassa. Könnyen megeshetett tehát, hogy nemzedékről nemzedékre folyvást »regens«-ek fogták volna vinni, bujdosó és koldus királyok nevében, a kormányt. Semmi kétség, hogy a regenseket a parlamenteknek kelle rendelnie. E hazugságnak tehát, mely az öröködési egyeduraság

elve sértetlen föntartására volt számítva, az fogott lenni eredménye, hogy az egyeduralom tetteg választásivá lett volna.

Még egy okot hoztak föl Sancroft terve ellen, a melyre nem lehetett felelni. Volt a törvénykönyvben egy törvény, a melyet a York- és Lancasterház közt folyt hozzás véres harcz bevégezése után hoztak nem sokára, hogy eltávoztassák azon csapásokat, a melyeket azon házak egymás fölött fölváltva nyert győzelmei hoztak az ország nemességére. E törvény azt rendelte, hogy senki se essék árulási büntetés alá, ha a birtokban levő királyhoz ragaszkodik. Midőn a királygyilkosokat, a visszaállítás után, pörbe fogták, némelyek közölök azt vitatták, hogy esetök, igazság szerint, e törvény rendelkezése alá esik. Ők, ugymondának, a birtokban volt kormányznak engedelmeskedtek, s e szerint nem voltak árulók. A bírák elismerték, hogy ez helyes védelem lenne, ha a foglyok oly bitorló hatalma alatt működtek volna, ki, mint IV. Henrik vagy III. Rikhárd, a királyi czimet viselte, de kijelentették, hogy e védelem nem mentheti azon embereket, a kik oly egyént fogtak pörbe, ítéltek el és végeztettek ki, a kit a pörbefogásban, ítéletben és végrehajtási parancsban királynak czimeztek. Innen következett, hogy a ki valamely kormányzót pártolna Jakab ellen, nagy veszélyben forogna, hogy fölakasztják, lófarkon meghurczolják és fölnégyelik, ha Jakab valaha visszanyeri a főhatalmat; de a törvény olyas megszegése nélkül, a minőt Jeffreys maga is alig bátorodnék elkövetni, senkit sem vethetnének büntetés alá, ha a törvényes király ellenében, a ki St. Germainben volt számkivetésben, olyan királyt pártolna, a ki, bár törvénytelenül, uralkodnék a Whitehallban.

Ugy látszik, hogy ez okoskodásokra nincs felelet; s kétségkívül hatályosan adta elő azokat Danby, a ki bámulatos tehetséggel birt, minden fölvetett tárgyat a legbutább ész előtt is világosságba helyezni, és Halifax, a kinek gondolatbőségben és ragyagó előadásban nem volt párja az egykoru szónokok között. De annyian és oly hatalmasok voltak a toryk a felsőházban, hogy ügyök gyöngesége, vezérök elpártolása s ellenfeleik ügyessége daczára, szinte övék lett a nap diadala. Száz lord szavazott. Negyvenkilenczen a »regensség« mellett, ötvenegyen ellene. A kevesbbségben voltak Károly természetes fiai, Jakab sógora, Somerset és Ormond herczegek. A többséggel, a főpapok közül, csak Compton és Trelawney szavazott.

Közel esti 9 óra volt, midőn a ház eloszlott. Másnap januar 30-ka volt, I. Károly halála évnapja. Az angol egyház nagy testülete sok éven át szent kötelességének tartotta, szívére kötni a népnek e napon az ellennemállás és szenvedőleges engedelmesség tanait. A régi beszédeknek most alig lehetett hasznát venni; sok pap még azon is kételkedett, vajon merje-e az egész lithurgiát olvasni. Az alsóház kijelentette, hogy a trón megürült. A lordok még semmiféle véleményt nem fejeztek ki. Nem volt tehát könnyű meghatározni, kelljen-e imádkozni a fejedelemért. Minden istentiszteletet tartó pap saját nézetét követte. A főváros legtöbb egyházában elhagyták az imát Jakabért: de Sz. Margit egyházában Sharp norwichi dékán, a kit megkértek, hogy az alsóház tagjai előtt papoljon, nemcsak az egész ájtatoskodást, a mint a könyvben volt, szemökben fölolvasta, de beszéde alatt, saját szavaival áldást kért a királyra, s szónoklata végén kikelt azon jézsuitaféle tan ellen, hogy a fejedelmeket jogszerűleg letehetik alattvalóik

Az elnök még az nap délután panaszt tön a ház előtt e megbántásért. »Ma ugymond, határozatot hoztak önök; s másnap saját füleik hallatára kikelnek az ellen az egyházi szószékről.« Sharpot erősen védték a toryk, s a whigek közt is voltak barátai: mert nem feledték el, hogy az elmúlt gonosz időkben veszélyt hozott rá bátorsága, melylyel, a királyi meghagyás daczára, a pápistaság ellen papolt. Sir Mulgrave Kristóf igen erélyesen megjegyzé, hogy a ház nem rendelte el kihirdettetni határozatát, a mely a trónt megürültnek nyilatkoztatta. Sharp tehát nem csak köteles nem volt e határozat felől valamit tudni, de tudomást sem vehetett arról a ház kiváltságai megsértése nélkül, a miért a sorompók elé rendelték, s térden állva megpirongatták volna. A többség érezte, hogy nem lenne okosság épen most pörbe szállani a papsággal; s mellőzték e tárgyat.

Mig az alsóház Sharp beszéde fölött vitatkozott, a lordok ismét bizottságban tanácskoztak a nemzet állapota fölött, s pontonként olvastatták a határozatot, a mely a trónt megürültnek nyilatkoztatta.

Először is azon kifejezés fölött támadt vita, mely a király és nép közötti eredeti szerződésre vonatkozott. Nem lehetett várni, hogy a tory lordok megtámadás nélkül hagyjanak oly mondatot, mely a whigség leglényegét foglalta magában. Szavaztak, s ötvenhárom szavazattal negyvenhat ellen meghagyták e szavakat.

Ezután a szigorú megrovást vették fontolóra, melylyel az alsóház Jakab kormányzását sujtotta. Minden ellenmondás nélkül helybenhagyták. Némi kifejezés fölött észrevételt tettek azon mondatra, hogy Jakab az uralkodásról lemondott. Indítványozták, hogy helyesebben azt

monlják, a kormányt odahagyta. E jobbitmányt elfogadták s úgy látszik minden ellenmondás nélkül, mert nem volt szavazás. Ekkor késő lett; s a lordok megint eloszlottak.

Mindeddig a peereknek Danby által vezérlett kis töredéke szorosán egy kézre dolgozott Halifaxzal és a whigekkel. Ez egyesülés következtében vetették el a »kormányzóság« tervét, s hagyták helyben az eredeti szerződés tanát. Azon tétel volt a többséget alkotó két párt egyesülési pontja, hogy Jakab megszűnt király lenni. De e pontnál útaik szétágaztak. Arról kellett közelebb határozni, megürült-e a trón; s ez nem meddő elméleti, hanem súlyos gyakorlati jelentőségű kérdés volt. Ha megürült a trón, az ország rendei Vilmost ültethették abba. Ha nem ürült meg, csupán neje, Anna és ennek maradékai után örökösödhetett abban.

Danby követői előtt megállapított elv volt, hogy hazánk egy pillanatig sem lehetett jogszerű fejedelem nélkül. Az ember meghalhatott; de a tisztviselő halhatatlan volt. Az ember lemondhatott; a tisztviselő örökös volt. Ha egyszer megengedjük, mondták ez államférfiak, hogy a trón megürült, azt is el kell fogadnunk, hogy választással jár. A fejedelem, a kit abba helyezünk, nem angol, hanem lengyelszerű fejedelem lesz. Még ha azon egyént választjuk is, a ki születési jognál fogva uralkodnék, nem születési jognál, hanem választásunk erejénél fogva uralkodik az, s adományképen veendi, a mit örökségnek kellene tekintenie. Azon üdvös tisztelet, a melylyel eddig a királyi vér és elsőszülöttségi rend iránt viseltetnek, nagyon fog csökkenni. Még komolyabb baj lenne, ha nem választás útján töltenők be a trónt, hanem egyszersmind oly fejedelemmel, a ki

kétségkívül nagy és jó uralkodói tulajdonokkal bir, s a ki csodásan megszabadított minket, de a ki nem első, sőt nem is második az örökösök rendén. Ha egyszer kimondjuk, hogy bármily kitünő érdem jogczim lesz a koronára, alkotmányunk alapjait dúljuk föl, s olyan példát adunk, a melyet követni minden dicsvágyó államférfiu avagy hős, ki az államnak valamely nagy szolgálatot tesz, kísértetet fog érezni. E veszélyt el fogjuk kerülni, ha alkotmányunk elveihez logikai következetességgel ragaszkodunk. A koronáról lemondás történt. A lemondás pillanatában a legközelebbi örökös lett törvényes fejedelmünk. Mi az Orániai hercegnét tekintjük legközelebbi örökösnek; s azt tartjuk, hogy őt haladék nélkül ki kell kiáltani királynőnknek, a mi már most is.

A whigek válaszolták, hogy bárgyuság rendes szabályokat forradalmi állapotban levő országra alkalmazni; hogy a főnforgó kérdést nem lehet pedáns jogtudósok tételei szerint elhatározni, s hogy, ha azok szerint volna is elintézendő, ilyes tételeket szintúgy lehetne az egyik, mint a másik részre idézni. Ha törvényes szabály, hogy a trón soha sem lehet üres, az is törvényes szabály, hogy élő embernek nem lehet örököse. Jakab még élt. Hogy lehetne tehát örököse az Orániai hercegné? Ugy áll a dolog, hogy Anglia törvényei teljesen rendelkeztek az örökösökre nézve, midőn a fejedelem hatalma együtt végződik testi életével, de nem intézkedtek azon ritka esetekre nézve, midőn hatalma előbb végződik életénél; s ilyes ritka esetről kellett most a conventnek intézkednie. Hogy Jakab nem ül a trónon, mind a két ház kimondotta. A törvények senkit sem jelöltek ki, a kinek joga volna lemondása és halála közben a trónt betölteni. Honnan következett, hogy a trón

üres, s hogy a házaknak föl lehet hívni az Orániai herceget, hogy azt töltsse be. Az igaz, hogy nem volt a születési rend szerint a legközelebbik; de az mit sem tett; sőt határozottan ajánlatára szolgált. Az örökösödési egyeduralom jó politikai intézmény, de épen nem szentségesebb más jó politikai intézményeknél. Szerencsétlenségre vakbuzgó és szolgalelkű hittudósok vallásos rejtelmet csináltak abból, mely szinte annyi bajt szült, szintoly megfoghatlan, mint maga a »transsubstantiatio.« Az angol államférfiaknak arra kelle vala főleg törekedniök, hogy az intézmény fönmaradjon, s a mellett ne verhessenek gyökeret azon elvetemült és ártalmas babonák, melyekkel az utóbbi években kapcsolatban állott, s melyek e kormányidomot áldás helyett átokká tevék a társadalomra; s e czél legjobban elérhető, ha egy időre kissé eltérnek az általános örökösödési szabálytól s aztán meg visszatérnek ahhoz.

Sok kísérletet tőnek, hogy a herceg és hercegné pártja között a nyilt szakadásnak elejét vegyék. Devonshire gróf házában nagy összejövetelt tartottak, s hévvel vitakoztak. Halifax volt fő szónok Vilmos mellett, Mária mellett Danby. Mária szándokáról semmit sem tudott Danby. Egy ideig Londonba várták, de Hollandiában vissza lön tartóztatva, először a folyókat elzáró jégtorlaszok s miután az olvadás bekövetkezett, az erős nyugoti szelek által. Ha korábban megérkezik, a czivódás alkalmasint lecsilapul vala. Más felől Halifaxnak sem volt fölhatalmazása, Vilmos nevében valamit mondani. A herceg hű maradván ígérétehez, hogy a conventre bizza a kormányrendezést, folyvást zárkozott maradt s egy szót, pillantást vagy mozdulatot sem tőn, mely részéről meglegedést vagy roszalást mutatott volna. Egyik honfitársát, a ki nagy mértékben részesült

bizalmában, meghívták a tanácskozmányba, s komolyan sürgették a peerek, adjon némi fölvilágosítást. Sokáig mentegetőzött. Végre nem állhatott ellen sürgetéseknek, s mondá: »csak gyanitnom lehet ő fönsége szándokát. Ha tudni kívánják, mit gyanitok, tehát azt gyanitom, hogy nem szeretne nejének komornyikja lenni: azonban én nem tudok semmit.« — »De én tudok már valamit, szólott Danby. Eleget, sőt sokat is tudok.« Aztán eltávozott s a tanácskozmány eloszlott.

Január 31-én a peerek házában nyilvánosan megújították a vitatkozást, a mely magán körben ekkép végződött. Ez nap volt a nemzeti hálalünnepre kitűzve. Egy imát szerkesztett ez alkalomra több püspök, a kik közt volt Kenn és Sprat. Egyaránt ment volt az mind a hizelgéstől, mind az epésségtől, mik az akkori szerkezetet sokszor elferdítik, s a tiszta, szellemi és ünnepélyes ékesszólás ama nagy példányával, a »Közima könyvé«-vel talán jobban kiállja az egybehasonlítást, mint bármely alkalmi imádság, melyet két száz év óta szerkesztettek. A lordok reggel a westminsteri apátságba mentek. Az alsóház tagjai Burnetet kérték meg, hogy a sz. Margitegyházban nekik papoljon. Nem könnyen eshetett azon hibába, melyet ugyan e helyen az előtti napon elkövettek. Erélyes és lelkes beszéde hangos helyeslésre inditá hallgatóit. Nemcsak kinyomták azt a házrendeletéből, hanem külföldi protestánsok épülésére francziára is lefordították. A szokásos ünnepélyekkel végződött a nap. Az egész város ragyogott a tűzi játékok és örömtüzek fényétől: de mielőtt kialudtak a világítások, s az utcák elcsöndesültek, olyan esemény adta magát elő, mely csökkentette a köz örömet.

A peerek házukba gyültek az apátságból s folytatták

a tanácskozást a nemzet állapota fölött. Az alsóház határozatának utósó szavait vették föl, s hamar kitűnt, hogy a többség nem hajlandó azon szavakba beleegyezni. Azon szinte ötven lordhoz, a kik azt tartották, hogy a királyi czim még mindig Jakabot illeti, most még hét vagy nyolcz járult, a kik azt tartották, hogy Máriára szállott az immár. A whigek számszerint felülhaladva látván magokat, alkuhoz folyamodtak. Azt javasolták, hogy azon szavakat, a melyekben a trónt megürültnek mondák, elhagyván, a herceget és hercegnét egyszerűen királynak és királynőnek nyilatkoztassák ki. Világos volt, hogy e nyilatkozat, ha nem erősítette is határozottan, mindazt magában foglalta, a mit a toryk megengedni nem akartak. Mert senki sem állithatta, hogy Vilmos születési jog szerint öröklötte a királyságot. Végzést hozni, melyben őt királynak ismerték, annyi volt, mint választást tenni; mikép történhetett választás, ha a trón nem ürült meg? A whig lordok javaslatát ötvenkét szavazattal negyvenhét ellenében elvetették. Ezután kérdésül tűzték, megürült-e a trón. Igenre csak negyvenegy szavazat volt; nemre ötvenöt. A kevesbbségből harminczhatan ellenmondást tőnek.

A következő két napon nyugtalan és szorongatott állapotban volt London. A toryk reményleni kezdék, hogy képesek lesznek kedvencz tervöket a kormányzóságra nézve jobb sikerrel előmozdítani. Ha úgy találja vala, hogy semmi kilátása nem lehet a koronára, talán maga a herczeg is inkább a Sancroft tervét választotta volna mint a Danbyét. Kétségkívül jobb fogott királynak lenni, mint kormányzó-
nak: de jobb kormányzó-
nak, mint komornyiknak. Más részről a whigek alsóbb és szilajabb osztálya, Shaftesbury régi küldöttei, College régi szövetségesei zavarogni kezdettek a

városban. A palotaudvaron népcsoportok gyűltek össze s fenyegető hangon szóltak. Lord Lovelace, kire gyanu volt, hogy e csoportozatokat fölizgatta, jelentette a peereknek, hogy egy kérvénynyel van megbizva, melyben azt kívánják tőlök, hogy az Orániai herceget és hercegnét ezen pillanatban jelentsék ki királynak és királynénak. Kérdezték tőle, kik irták alá e kérelmet. »Még nem forgott köz kézen, felelé; de mikorra ismét előhozom, elég kéz lesz itt.« E fenyegetés nyugtalanította és elkedvetlenítette saját pártját. A főfő whigek, igazán szólva, még a toryknál is inkább aggodva kívánták, hogy a convent tanácskozásai teljesen szabadok legyenek, s hogy Jakab bármely párthivének ne legyen joga azt állítani, hogy bármelyik ház kényszerítve volt. Hasonló kérelem, minővel Lovelacet megbízták, az alsóház elé is került, de megvetőleg félretették. Maynard legerősebben tiltakozott az utczaí gyülevész nép merénye ellen, hogy az ország rendekre ráijeszzenek. Vilmos hívatta Lovelacet, erősen lehordta, s a köztisztviselőnek meghagyta, hogy minden törvénytelen csoportozás ellen erélyesen lépjenek föl. Forradalmunk történetében semmi sem méltó inkább csodálatra és követésre, mint azon mód, mely szerint a convent két nagy pártja, épen midőn legmagasabb fokra emelkedtek viszálkodásaik, egy emberként egyesült ellenállani a fővárosi gyülevész nép hatalmaskodásának.

De bár a whigek teljesen el voltak határozva föntartani a rendet s a vitatás szabadságát, azt is föltették magokban, hogy semmiben sem engednek. Szombaton, február 2-án az alsóház, szavazás nélkül elhatározta, hogy ragaszkodik első határozatához, a mint eredetileg szerkesztette. Jakab, szokása szerint, segítségére jött elleneinek. Épen egy levél érkezett tőle Londonba a conventhez. A hiteha-

gyott Melfort, ki akkor St. Germainben nagy kegyelemben állott, küldötte azt át Prestonnak. A Melfort név minden egyháztág előtt irtóztatós volt. Hogy még mindég bizalmas minister, magában elég bizonyosságul szolgált, hogy ura eszeveszettsége és elvetemültsége gyógyíthatlan. Egyik házban sem merte egy tag is javaslatba hozni, hogy olyan helyről érkezett iratot fölolvassanak. Tartalmát mindazáltal tudta az egész város. Ő fölsége intette a lordokat és alsóházi tagokat, hogy kegyelme felől ne essenek kétségbe, s kegyelmesen biztosította őket, hogy árulóinak, néhány keveset kivéve, a kiket nem jelölt ki, megbocsát. Mint lehetett olyan fejedelemért valamit tenni, a ki legyőzve, elhagyatva, alamizsnából élve, azoknak, a kiktől sorsa függött, azt mondá, hogy, ha őt ismét visszahelyezik trónjára, csak keveset fog közölök fölakasztatni?

A törvényhozás két ága közt a versengés néhány nappal tovább tartott. Hétön, februar 4-én, a peerek azt végezték, hogy módositványuk mellett maradnak: de ellenmondást igtattak a naplóba harminczkilencz aláírással. Másnap a toryk elhatározták, az alsóházban kísérteni meg erejüket. Nagy számmal begyültek. Indítványt tőnek, hogy fogadják el a lordok módosítását. A kik Sancroft, és a kik Danby terve mellett voltak, együtt szavaztak; de 282 szavazattal 151 ellen legyőzték őket. A ház erre azt határozta, hogy szabad értekezést kér a lordokkal.

Ez alatt a parliament falain kívül is mindenkép igyekeztek megszüntetni a viszályt a törvényhozás két része közt. Burnet azt hitte, hogy a körümenyek fontossága föl-jogosítja őt a herczegné által rábizott nagy titok nyilvánítására. Ő, ugymonda, saját ajkairól tudja, hogy régóta teljes elhatározása, a parliament helybenhagyásával férje ke-

zeibe tenni le hatalmát, ha az örökös útján trónra jut. Danby komoly, majdnem boszús feddést kapott a herczegnétől. Ő a herczeg neje, irta többek közt; nincs egyéb kivánsága, mint tőle függeni, s nem követhetnének el rajta kegyetlenebb sértést, mint ha vetélytársául állítanák föl; s nem tekinthet senkit soha igaz barátjának, a ki ily úton indul. A toryknak még egy reményök volt. Hogy Anna saját és gyermekei jogaihoz ragaszkodni fog. Mindent elkövettek, hogy nagyravágyását fölgerjesszék s lélekismeretét fölriaszszák. Nagybátyja, Clarendon különös tevékenységet fejtett ki. Csak néhány hete mult, hogy a hatalom és nagyság reménye őt arra indította, hogy egész élete kérkedő nyilatkozatait meghazudtolja, a király ügyét elhagyja, a Wildmanekkel és Fergusonokkal egyesüljön, sőt azt javasolja, hogy a királyt fogolyképen küldjék idegen földre, s egy dögmirigyos posványokkal körülvelt erősség falai közé zárják. Az irföldi alkirályság csábja okozta benne e rendkívüli változást. De nem sokára kitetszett, hogy az áttértnek kevés kilátása van a fényes díjhoz, a melyen szíve csüggött. Ugy találta, hogy az ir ügyekben másoktól kérnek tanácsot. Az ő véleményét soha sem kérdezték, s ha tolazkodó és alkalmatlankodó módon előadta, hidegen fogadták. Sokszor megjelent a St. James palotában, de alig nyert egy szót avagy pillantást. Egyszer a herczeg irással volt elfoglalva; máskor fris légre volt szüksége s a parkba kellett lovagolnia; máskor meg katonai ügyekben tisztekel zárkozott, és senkit sem fogadhatott el. Clarendon látta, hogy elvei fölláldozásával alkalmasint semmit sem nyer, s föltette magában, hogy azokhoz újra visszatér. Decemberben a nagyravágyás pártütővé változtatta. Januárban a csalódás visszaváltoztatta királypártivá. Az állhatatlanság

kellemetlen öntudata különösen elkeserítette tory voltát. A lordok házában mindent elkövetett az egyezkedés megakadályozására. Most ugyan e czélra, minden befolyását fölhasználta Anna hercegnőnél. De ennél ugyan csekély volt befolyása a Churchillokéhoz képest, kik igen bölcsen két hatalmas szövetségest hívtak segítségül, Tillotsont, kinek mint lekipásztornak akkor végtelen tekintélye volt, és Russel asszonyt, a ki, nemes és gyöngéd erényeinél fogva, melylyel a legkegyetlenebb kisérteteket kiállotta, némi szent hirbe jött. A Dán hercegné, mint hamar tudva lón, azt kívánta, hogy Vilmos élte fogytaiglan uralkodjék; s világos, hogy Jakab leányai ügyét önmagok ellen védeni reménytelen föladat volt.

S Vilmos immár érkezettnek gondolta az időt, hogy magát kimagyarázza. Ehhezképest Halifaxot, Danbyt, Shrewsburyt, több jeles politikai pártvezérekkel, magához hívatta, s azon stoicus nyugalom színével, mely alá legerősb indulatait gyermek korától fogva megszokta rejteni, nehány, mélyen átgondolt és nyomatékos szót intézett hozzájuk.

Eddig, ugymonda, hallgatott; se rábeszélést, se fenyegetést nem használt; nem is engedte, hogy távolról is érintsék nézeteit és kívánatait; de most olyan »crisis« következett be, melyben szándokait nyilvánítania kell. Se joga, se óhajtása nem volt a conventnek rendet szabni. Csupán azt igénylette, hogy joga legyen minden olyan tisztet mellőzni, a melyről érezte, hogy magára nézve becsülettel s a közre nézve haszonnal nem viselhetné.

Erős párt volt a »regensség« mellett. A házak dolga volt elhatározni, hogy ez intézmény érdekében volna-e a nemzetnek. Ő e részben határozott véleménynyel bir; s jó-

nak látja világosan kimondani, hogy ő kormányzó nem fog lenni.

Egy másik párt a hercegnőt akarta a királyi székre helyezni, s neki, neje életében, királyi czimet, s olyan részt adni a kormányzásban, a minőt nejének tetszenék engedni. Ő nem léphetett ilyen állásba. Részéről ugy tiszteli a hercegnőt, a mint csak férfinak nőt tisztelni lehet; de még tőle sem fogadna el alárendelt és bizonytalan helyzetet a kormányban. Ugy van alkotva, hogy még a legjobb nő köténszalagához sem engedheti magát köttetni. Ő az angol ügyekben nem kívánt semmi részt venni; de ha beleegyeznek, hogy részt vegyen, csak egy mód van, mely szerint hasznosan és becsülettel részt vehet. Ha a rendek a koronát élte fogytáig neki ajánlanák, azt elfogadná. Ha nem, legkisebb sajnálkozás nélkül, visszatér szülőföldre. Azzal fejezte be szavait, miszerint jónak tartaná, hogy Anna hercegnő és maradékai az örökösben mindazon gyermekeit megelőzzék, a kik neki, Mária hercegnőn kívül, bármely más nőtől lehetnének.

Az összejövetel eloszlott, s néhány óra mulva egész London tudta, a mit a herceg mondott. Most már világos volt, hogy királylyá kell lennie. Csak az volt a kérdés, egyedül vagy a hercegnővel együtt viseli-e a királyságot. Halifax s még néhányan, kik a végrehajtó hatalom megosztása veszélyét igen erős világításban látták, kívánatosnak vélték, hogy Vilmos életében Mária csupán a király neje és alattvaló legyen. De ez intézkedés, bár kétségkívül sokat lehetett mellette fölhozni, még azon angolok köz érzelmeit is sértette, a kik leginkább ragaszkodtak a herceghez. Neje a házassági alávetés és szeretetnek példátlan bizonyosságát adta; s a legcsekélyebb dolog, a mivel

ezt viszonzozhaták, csak az lehetett ránézve, ha az uralkodó királynői méltóságot megadják neki. Herbert Vilmos, a herceg egyik legbuzgóbb barátja annyira elkeseredett, hogy ágyából, melyhez a köszvény kötötte, kiugrott, és nagy hévvel nyilvánította, hogy soha sem huzott volna kardot ő fönsége ügyéért, ha előre látta volna, hogy ily gyalázatos intézkedést tesznek. Senki sem vette föl a dolgot annyira, mint Burnet. Vére fölforrt a, jó asszonyán elkövetett, méltatlanság miatt. Hevesen pörölt Bentinckkel, s kérte, engedjék letenni káplánságát. »Mig ő fönsége szolgálja vagyok, mondá a derék becsületes pap, nem volna hozzám illő bármely tervnek, melyet ő akar, ellenszegülni. Én tehát szabad akarok lenni, hogy a hercegnő ügye mellett minden tehetséggel, mit istentől nyertem, harcoljak.« Bentinck rávette Burnetet, hogy az ellenségeskedés teljes kinyilatkoztatását halaszssa el, mig Vilmos szándoka világosan tudva lesz. Nehány óra mulva egészen fölhagytak a tervvel, mely annyi boszuságot okozott, s a kik Jakabot többé királynak nem tekintették, mindnyájan meggyeztek a módra nézve, a mely szerint a trón be vala töltenendő. Vilmosnak és Máriának királynak és királynőnek kell lenniök. A pénzekre együtt kell verni mindkettőjök képét: mindkettőjöknek élvezniök kell a királyság minden személyes méltóságát és kiváltságát; de az igazgatás, a melyet nem lehetett bizvást megosztani, csupán Vilmos dolga legyen.

S most eljött a házak közötti szabad tanácskozmány ideje. A lordok szónokai a festett szobában az asztal egyik oldalán foglalák el székeiket: de a másik oldalon az alsóház tagjai közt olyan nagy volt a tolongás, hogy azon gentlemanek, a kiknek a dologhoz szólaniook kellett, hiában

igyekeztek átjutni. Csak sok bajjal és hoszú várakozás után volt képes a »serjeant at arms« utat nyitni.

Végre megkezdették a vitatkozást. Mindkét rész beszédei teljesen fönmaradtak. Alig van történetbuvár, a ki a legnagyobb érdeklődéssel nem vette volna azokat kezébe, s ki elégtlenül nem tette volna le. A házak közt fenforgó kérdést mindkét részről törvényes kérdésnek tekintették. A lordok ellenvetései az alsóház határozatai ellen a szavakra és szerkezetre vonatkoztak, s hasonló válaszokat adtak az ellenvetésekre. Somers a »lemondás« szó használatát idézetekkel igazolta Grotius- és Brissoniusból, Spigelius- és Bartolusból. Midőn fölhívták, hogy mutasson adatot rá, hogy Anglia lehet fejedelem nélkül, az 1399-ki parlament irataira hivatkozott, melyekben határozottan ki volt mondva, hogy a királyi tisztség II. Rikárd lemondása és IV. Henrik trónralépte közben meg volt ürülve. A lordok válaszul a IV. Edvárd első évi parlamentje iratait hozták föl, honnan kitetszett, hogy az 1399-ki jegyzőkönyvet ünnepélyesen megsemmisítették. E szerint azt vitatták, hogy az előzmény, melyre Somers támaszkodott, nem érvényes többé. Treby most segítségére jött Somersnek s a VII. Henrik első évebeli parlament irataival állott elő, melyek szerint eltörlötték IV. Edvárd törvényét, s következőleg az 1399-ki jegyzőkönyv érvénye helyre lett állitva. Nehány órai vitatkozás után elváltak a vitatkozók. A lordok saját házukba gyűltek. Igen felötlő volt, hogy engedőfélben vannak, s az értekezlet merő formáság volt. Mária barátai úgy találták, hogy férje vetélytársaul állitván őt föl, nagyon kellemetlen dolgot tettek neki. Némely peerek, kik előbb a kormányzóságra szavaztak, ehatározták magokban, hogy kivonják magokat, vagy az alsóház végzését pártol-

ják. Véleményök, mondának, nem változott: de bármely kormány jobb, mint semmi kormány, s az ország nem bírja meg tovább e lázas állapotot. Még Nottingham is, a ki a festett teremben az alsóház ellen vezérkedett, kinyilatkoztatta, hogy bár lelkismerete szerint nem engedhet, örvend, hogy mások lelkismerete nem olyan érzékeny. Több lordot, ki még nem szavazott a conventben, rábirtak, hogy megjelenjen, így lord Lexington, a ki éppen most érkezett meg sietve a szárazról; Lincoln grófot, a ki félbolond volt; Carlisle grófot, ki mankón sántikált be; s a durhami püspököt, a ki rejtezőben volt, s menekülni akart túl a tengeren, de tudtára adták, hogy ha a kormány megállapítására szavaz, nem elevenítik föl magaviseletét az egyházi bizottságban, Danby jóvá akarván tenni a szakadást, melyet ő okozott, egy beszédben, melyet a szokottnál is nagyobb ügyesség jellemezett, kérte a házat, ne folytassa tovább a tusát, mely az államra nézve veszélyes lehetne. Erélyesen pártolta őt Halifax. Az ellenfél szelleme meg volt törve. Midőn kérdésül tüzték, lemondott-e Jakab király a kormányról, csupán három lord szavazott »nem«-mel. Szavazást kívántak azon kérdésre, megürült-e a trón. Hatvan-két szavazat volt igenre; nemre negyvenhét. Azonnal indítványozták és szavazás nélkül elfogadták, hogy az Orániai herceget és hercegnét Anglia királyának és királynőjének nyilatkoztassák.

Ezután Nottingham indítványozta, hogy a hűség és fensőségi eskük szövegét oly módon változtassák, hogy olyan egyének, a kik, mint ő maga is, nem helyeslik, a mit a convent cselekedett, s mégis teljes szándékkal vannak, hű és engedelmes alattvalói lenni az új fejedelemnek, azon esküket jó lelkismerettel letehessék. Ez indítványra semmi

ellenvetést nem tettek. Valóban alig lehet kétség, hogy e tárgyra nézve a whig vezértagok és azon tory lordok közt, a kik az utóbbi szavazáskor fordulatot adtak a dolognak, egyetértés volt. Az új esküformákat leküldötték az alsóházhoz, azzal a határozattal, hogy a hercezet és hercegnét királynak és királynőnek nyilatkoztassák ki.

Most már tudták, kinek adják a koronát. Azt kelle még elhatározni, minő föltételek alatt adják. Az alsóház válaszmányra bizta, megfontolni, mely lépéseket tanácsos tenni, hogy a törvény és szabadság biztosittassék az ezután fejedelmek megtámadásai ellen; s a válaszmány jelentést tett. E jelentésben ajánlották, először, hogy az alkotmány azon nagy elveit, a melyeket a trónból kirekesztett király megsértett, ünnepélyesen megerősítsék, s másodsor, hogy a királyi hatalom korlátozása és az igazságszolgáltatás megtisztítása végett több új törvényt hozzanak. A válaszmány ajánlatai többnyire nagyon jók voltak; de teljes lehetlen volt, hogy a ház egy hónap, sőt egy év alatt annyi és oly különféle és fontos tárgyokban kellőleg eljárjon. Javasolta többek közt, hogy a polgári katonaságot újra rendezzék: a fejedelem hatalmát a parlamentek elnapolása és eloszlatása körül szorítsák meg; hogy határozzák meg a parlament-tartás idejét; hogy parlamenti perbefogás esetében ne legyen helye a királyi kegyelmezésnek; hogy türelmet adjanak a protestáns dissentereknek; hogy a fölségsértés büntettét szorosabban írják körül; hogy a fölségsértési pörökben több biztosítékot adjanak az ártatlanságnak; hogy a bírák éltök fogytaig tartsák meg hivatalaikat; hogy a sheriffek kinevezése módját változtassák meg; az esküttszékre úgy történjenek a kinevezések, hogy a részrehajlás és vesztegetés ki legyen zárva; töröljék el a

szokást, a mely szerint a King's bench elé bűnvádakat adhattak; hogy a korlátnoki hivatalt alakítsák újra; a közhivatalnokok fizetéseit rendezzék, s a »Quo Warranto« törvényt módosítsák. Kézzelfogható volt, hogy e tárgyak fölött ovatos és megfontolt törvényeket hozni, nem egy munkás ülésnek fogott dolgot adni; valamint az is világos volt, hogy az ilyen fontos tárgyakban elhamarkodott és megfontolatlan törvényhozás csak új sérelmeket okozhatna, a melyek talán még rosszabbak lennének, mint a melyeket megszüntetne. Ha a választmány a trón betöltése előtt véghez viendő reformokról akart jegyzéket terjeszteni elő, képtelenül hoszú volt e jegyzék. Ellenben ha mindazon reformok jegyzékét akarná adni, a melyeket a törvényhozásnak alkalmas időben tenni kellene, rendkívül tökéletlen volt e jegyzék. Valóban alig olvasták föl e jelentést, s egyik tag a másik után fölkelt, hogy részéről valamit adjon ahhoz. Indítványozták és elfogadták, hogy a hivatalok árubabocsátását tiltsák el, hogy a »Habeas Corpus«-t még hatályosabbá tegyék, s hogy a »mandamus« törvényt nézzék át. Egy gentleman a kéményadó-szedők, egy másik a fogyasztási adószedők ellen kelt ki; s a ház elhatározta, hogy mind a kémény-, mind a fogyasztási adószedőket fékezzék. Igen nevezetes körülmény, hogy míg ekkép az ország egész politikai, törvénykezési és közjövdelmi rendszere fölött szemlét tartottak, egy népképviselő sem indítványozta, hogy töröljék el a törvényt, mely előzővizsgálat alá vetette a sajtót. Még a legfölvilágosultabb férfiak sem látták át, hogy a szólásszabadság minden egyéb szabadság legfőbb öre és biztositéka.

A ház nagy zavarba jött. Némely szónokok hevesen vitatták, hogy már kelleténél több idő elveszett, s hogy a

kormány megalapítása egy napi halasztást sem tűr már. A társadalom nyugtalan állapotban; a kereskedés lankadt; az angol gyarmat Irföldön végveszélyben; kölföldi háborútól kelle tartani; a számüzött király néhány hét alatt Dublinban lehet francia hadsereggel, s Dublinból csakhamar átjöhetett Chesterbe. Nem esztelenség-e trónt ilyen időkben üresen hagyni, s míg a parlamentnek léte is veszélyben forgott, tanácskozásokkal vesztegetni az időt a fölött, hogy a fejedelem, vagy önmagok által legyenek-e elnapolandók? Más részről kérdezték, azt hiszi-e a convent, hogy hivatásának teljesen megfelelt, ha csupán egy fejedelmet letett, s egy másikat tett helyébe? Bizonyára most volt ideje, vagy soha oly védszerekkel biztosítani a szabadságot, a melyek a hatalom kicsapongásainak hatályosan elejét veszik. Kétségkívül nagy fontosságú volt, a mit mindkét felől vitattak. A whig párt ügyes vezérei, kik között Somers gyorsan tulnyomóságra emelkedett, közép utat ajánlottak. A háznak, mondának, két czél van szeméi előtt, a melyeket el kell különözni. Egyik föladat, az ország régi alkotmányát törvénytelen megtámadások ellen biztosítani; a másik, hogy ez alkotmány törvényes reformok által javitassék. Az első czél elérhető lesz, ha a határozatban, mely az új fejedelmeket a trónra meghívja, ünnepélyesen beigtatják az angol nemzet régi szabadsági igényeit, úgy, hogy a király koronáját, s a nép szabadságait ugyanazon jogczimnél fogva birja. A másik czélra nézve egész kötet kidolgozott szabályok kellenének. Az első czélt egy nap alatt elérhetni; a másikat alig egy év alatt. Az első czélra nézve minden párt egyetért: a másokra nézve számtalan véleménykülönbség forog fön. Se az egyik, se a másik háznak egy tagja sem ingadoznék pillanatig is arra szavazni, hogy a király a parlament megegyezése nélkül

adót nem vethet ki; de alig volna lehetséges a fölségsértés esetében az eljárásra nézve új törvényt szerkeszteni, a mely hoszas vitatkozásokat nem vonna maga után, s a melyet némelyek a korona, mások a fogoly iránt igazságtalannak ne bélyegeznének. Az ország rendei rendkívüli gyülekezé-
tének nem az föladata, hogy a parliament rendes dolgait végezze, a korlátnokai hivatal személyzetének fizetéseit ren-
dezze, a kutatók zsarolásait fékezze, hanem hogy a kor-
mány nagy gépezetét jól föllallítsa. Ha ez megtörtént, ak-
kor lesz idején vizsgálni, minő javításokat kell tenni in-
tézmenyeinkben: a halasztásban nincs semmi veszély; mert
oly fejedelem, a ki csupán a nemzet választásánál fogva
országol, nem tagadhatja meg beleegyezését olyan javitá-
soktól, a melyeket a képviselői által nyilatkozó nemzet kíván.

Ez okoknál fogva az alsóház tagjai bölcsen elhatá-
rozák, hogy minden reformot elhalasztanak, míg az ország
régii alkotmánya minden részében helyre nem lesz állítva,
s a trónt azonnal betöltik, a nélkül, hogy Vilmos és Má-
ria elé egyéb föltételt szabnának, azon kívül, hogy Anglia
fönálló törvényei szerint kormányozzanak. Hogy azon kér-
dések, a melyek fölött a Stuartok és a nemzet viszátkodtak,
soha többé föl ne merüljenek, elhatározták, hogy az oklevélbe
a melylyel az Orániai herczeget és herczegnét a trónra meg-
hívják, s a melyben az öröködési rendet megalapítják, az
alkotmány alapelveit a legvilágosabb és legünnepélyesb mó-
don ki fogják fejezni. Ez okiratot, mely »Declaration of
right« név alatt ismeretes, választmány készítette, a mely-
nek Somers volt elnöke. Azon tény, hogy az alacsony sors-
ban született fiatal ügyészt oly parliamentben, a hol annyi
ügyes és tapasztalt férfiak voltak, csak tiz nappal azután,
hogy az alsóházban először szólott, ilyen diszes és fontos

helyre állítottak, eléggé mutatja tulajdonai felsőbbségét. Egy két óra alatt föl volt téve a nyilatkozat, s az alsóház helybenhagyta. A lordok, némi, nem nagy fontosságú módosításokkal, elfogadták.

A nyilatkozmány azon büntettek és hibák elsorolásával kezdődött, melyek szükségessé tették a forradalmat. Jakab a törvényhozás hatáskörébe rontott; a szerény kérelmezést büntettnek vette; az egyházat, törvénytelen ítélőszék által elnyomta; adót vetett ki a parlament beleegyezése nélkül, s állandó hadsereget tartott béke idején; megsértette a választási szabadságot s megrontotta az igazságszolgáltatást. Olyan dolgokat, a melyeket, törvény szerint, csak a parlament előtt lehetett kérdés alá venni, a »King's bench« előtt tárgyalatott. Részhajló és megvesztegetett esküttszéket alakítottak; rendkívüli kezességet követeltek a foglyoktól; szerfölötti birságokat róttak ki; kegyetlen és szokatlan büntetéseket szabtak; a vádlottak jószágait eladományozták az elítélés előtt. Az, a kinek hatalmával történtek e dolgok, lemondott a kormányról. Az Orániai herceg, a kit isten dicső eszközéül választott, hogy a nemzetet a babonaságtól és zsarnokságtól megszabadítsa, összehívta az ország rendeit, hogy a vallás, törvény és szabadság biztosságáról tanácskozzanak. A lordok és az alsóház tagjai tanácskozáván, elhatározták, hogy őseik példáját követvén, először is Anglia régi jogait és szabadságait szilárdítják meg. Ehhez képest kinyilatkoztatták, hogy a fölmentő hatalomnak, a melyet utóbb gyakorlatba vettek, nincs törvényes alapja; hogy a parlament engedélye nélkül a fejedelem pénzt nem szedhet alattvalóitól, hogy, a parlament beleegyezése nélkül, béke idején állandó hadsereget nem lehet tartani. Az alattvalók kérelmezési jogát, a képviselők sza-

bad választási jogát, a parlamentek tanácskozási szabadságát, a nemzet jogát, tiszta és szelid törvényeink szellemében, kegyelmes igazságszolgáltatásra, ünnepélyesen megerősítették. Mindezeket a convent, az egész nemzet nevében, az angolok kétségtelen öröksége gyanánt, követelte. Ekkép ki levén viva az alkotmány elvei, a lordok és az alsóház tagjai, azon teljes bizodalomban, hogy a szabadító a törvényeket és szabadságokat, a melyeket ő mentett meg, szentül meg fogja tartani, elhatározták, hogy Vilmost és Máriát együtt és különkülön életökre Anglia királyának és királynőjének nyilatkoztassák, s hogy mig mindketten életben lesznek, egyedül magát a herceget illesse a kormány. Ő utánuk a korona Mária maradékaira, azután Annára és maradékaira, s azután Vilmos maradékaira fog szállani.

Ez alatt a szél megszűnt nyugotról fúni. A hajó, a melyre az Orániai hercegné szállott, februar 11-kén elindult Margatéból, s másnap reggel Greenwichnél vetett horgonyt. Az öröm és szeretet sok jelenségével fogadták; de magaviseletében megbotránkoztak a toryk s még a whigek sem tartották azt hibátlannak. Egy ifju nőnek, a kit szintoly gyászos és rettentő sors, mint a minő Labdacus vagy Pelops háza fölött borongott, oly helyzetbe hozott, a melyben, hacsak istene, férje és hazája iránti kötelességeit meg nem akarta szegni, kénytelen volt azon trónra ülni, a honnan épen atyját letaszították, — ilyen nőnek, mondom, szomorúnak vagy legalább komolynak kellett volna lennie. Mária nem csak vig, de tulságos jó kedvű volt. Midőn a Whitehallba belépett, mint mondták, lányias örömet mutatott, hogy ilyen szép háznak asszonya, futkosott a szobákban, bekandikált a benyilókba, vizsgálgatta a diszágy matráczeit, a nélkül, hogy eszébe jutott volna, ki

lakott utóbb e pompás termekben. Burnet, a ki őt mindig angyalnak tartotta emberi alakban, ez alkalommal nem állhatta meg, hogy meg ne rója. Annál inkább meg volt lepetve, mert midőn Hágában a hercegnétől elbucszott, nagyon elcsüggedve találta őt, habár meg volt győződve, hogy a kötelesség ösvényén van. Burnetnek, mint lelki kalauzának, aztán megmagyarázta magaviseletét. Vilmos levélben tudosította őt, hogy némelyek azok közül, a kik kettejök érdekét egymástól elválasztani igyekeztek, még most is úzik mesterkedésöket; azt állítják, hogy ő magát sértettnek hiszi; s ha szomorúságot mutatna, igazolná a hiresztelést. Vilmos tehát kérte őt, hogy első megjelenésekor vidám arcot mutasson. Szive, ugymond, távol volt a vidorságtól; de megtette, a mi tőle kitelt; s mivel félt, hogy az érzelmeivel nem egyező szerepet roszul fogja játszani, túlment abban. Magaviselete tömérdek pajkoskodásnak volt tárgya prózában és versben; csökkentette némelyek véleményét felőle, a kiknek becslésére sokat adott; s a világ nem tudta, miglen oda nem költözött, hova dicséret és megrovás nem hatnak, hogy magaviselete, mely miatt könyelműséggel és érzéketlenséggel vádolták, valójában azon teljes önzetlenség és önfeláldozás jeles példája volt, a melyre, mint látszik, a férfiak nem képesek, de a mit nőkben olykor föllelhetni.

Szerdán, február 13-án, a Whitehall udvara s minden szomszéd utcza tele volt nézőkkel. A pompás lakomázó terem, Inigo remekműve, melyet Rubens remekei ékesítenek, nagy ünnepélyre volt elkészítve. A falak mellett sorban álltak a testőr yeomanek. Az északi ajtó mellett jobb kézről nagy számu peer gyült össze. Balról az alsóház tagjai voltak elnökükkel, kit a buzogánnyal kísértek. A déli

ajtó fölnyilt: s az Orániai herczeg és herczegné egymás mellett beléptek, s a diszmennyezet alatt foglaltak helyet.

Mindkét ház tagjai mélyen meghajolva közeledtek. Vilmos és Mária néhány lépést tőnek feléjük. Jobbról Halifax, s balról Powle előléptek; s Halifax szólott. A convent, monda, egy határozatban egyezett meg, a melynek meghallgatására kéri ő főségeiket. Készeknek nyilatkoztak; s a felsőház jegyzője a »jog nyilatkozatát« fenszóval olvasta. Miután elvégezte, Halifax az ország összes rendei-nek nevében kérte a herczeget és herczegnét, hogy a koronát fogadják el.

Vilmos maga és neje nevében válaszolá, hogy a korona előttök annál becsesebb, mert a nemzet bizalma zálogául nyujtják azt. »Hálás szívvel elfogadjuk, ugymonda, a mit önök nekünk ajánlottak.« Ezután, magára nézve, biztosította őket, hogy Anglia törvényei, a melyeket már egyszer megvédett, lesznek szabályozói magaviseletének, hogy egész lélekkel igyekezni fog az ország jólétét előmozdítani, s e részben az eszközökre nézve mindenkor a házak tanácsát fogja kikérni, inkább bizván az ő ítéletökben, mint a magáéban. Olyan örömrivalgással fogadták e szavakat, mely az utczákra lehallott, s a melyre egy pillanatra sok ezer hang éljenzése felelt. A lordok és alsóházi tagok ezután mély tisztelettel visszavonultak a lakomateremből, s a whitehalli nagy kapuhoz mentek ünnepélyesen, hol a hírnökök és segédek vártak czimeres köntöseikben. Az egész tér szinte a Charing crossig egy fejtenger volt. A rézdobok megriadtak; a trombiták harsogtak; s a czimerkirály az Orániai herczeget és herczegnét Anglia királyának és királynőjének nagy hangosan kikiáltotta; kötelességévé tette minden angolnak, hogy azon pillanattól fogva hűséggel és

hódolattal viseltessék az új fejedelmek iránt, s kérte az istent, a ki már is oly kitűnő módon megszabadította egyházunkat és nemzetünket, hogy hoszú és szerencsés uralkodással áldja meg Vilmost és Máriát.

Igy fejeztetett be az angol forradalom. Ha azon forradalmakhoz hasonlítjuk azt, a melyek az utóbbi hatvan év alatt annyi régi kormányt megdöntöttek, nem lehet különös jelleme által meg nem lepetnünk. Miben áll e jellem különössége, eléggé világos, s mindazáltal se dicsérői, se ócsárlói nem mindig látszottak azt fölfogni.

A szárazföldi forradalmak a XVIII. és XIX. század folytán olyan országokban történtek, a melyekben a középkori korlátolt egyeduralomnak minden nyoma rég elenyészett. A fejedelem törvényhozási és adókivetési jogát több nemzedéken át nem vették kérdésbe. Trónja körül nagy rendes hadsereg örködött. Igazgatását, még a legszelidebb kifejezésekkel sem lehetett, a legnagyobb veszély nélkül, megróni. Csupán tetszésétől függött az alattvalók személyes szabadsága. Egyetlen intézmény sem maradt fön, mely, a legöregebb emberek emlékezetére is, hatályos ótalmat nyújtott volna az alattvalóknak a zsarnokság legnagyobb kicsapongásai ellen. Feledésbe sülyedtek azon nagygyűlések, a melyek egykor erőt vettek a királyi hatalmon. Szerkezeteik és jogaik csak a régiségbuvárok előtt voltak ismeretesek. Nem csodálhatjuk, ha olyan embereknek, a kik fölött ekkép uralkodtak, sikerült a kormánytól, melyet titokban rég gyűlöltek, elragadni a főhatalmat; siettek rontani s nem voltak képesek alakítani; minden szép szint mutató ujdonság megbájolta őket; minden czimet, szertartást és beszédmódot, mely a régi rendszerrel kapcsolatban állt, száműztek s utálattal fordulván el saját nemzeti előz-

ményeiktől és hagyományaiktól, elméletirók műveiben ke-resték a kormányzási elveket, vagy Athén és Roma hon-fiait majmolták, tudatlan és kellemetlen fitogtatással. Szint-oly kevéssé lehet csodálni, hogy a forradalmi szellem erő-zsakos hatását hasonlóan erőszakos visszahatás követte, s hogy a zavar csakhamar szigorubb kényuralmat szült, mint a melyből eredett.

Ha mi hasonló helyzetben valánk; ha Strafford ki-viszi vala kedvencz áttörési (thorough) tervét; ha oly szá-mos és jól fegyelmezett hadsereget alakít vala, minőt, ne-hány évvel utóbb Cromwell állított; ha folytonos birói íté-letekkel mint a minőt a »Exchequer« a hajópénz esetében hozott, a koronára ruházák vala át a nép-megadóztatás jo-gát; ha a csillagkamara és a magas bizottság folyvást min-denkit megbírságol, tagcsonkításra és börtönre ítél vala, a ki szót mert emelni a kormány ellen; ha a sajtót itt is oly tökéletesen leigázzák vala, mint Nápolyban vagy másutt; ha királyaink fokonkint az egész törvényhozói hatalmat magokhoz ragadják, s hat angol nemzedék egyetlen par-liamenti ülést sem ér vala meg; ha elvégre valamely szilaj izgatottság pillanatában fölkelünk vala uraink ellen; minő kitörés fogott az lenni! Milyen robajjal, melyet a világ legtávolabb végéig meghallottak és éreztek volna, fogott összeomlani a társadalom egész roppant gépezete! E nagy közönség legboldogabb és kényelmesb életű tagjai közül hány ezeren fogtak, számüzöttékül, koldulva keresni kenyere-t a szárazföld városaiban, vagy Amerika vadon erdősé-geiben fakéregből készíteni enyhelyet magoknak! Mennyi-szer láttuk volna torlaszokká halmozni London kövezetét, golyórongáltan a házakat, s a csatornákat vértől párologva! Hányszor vetődtünk volna vadul egyik tulságból a má-

sikba, a kényuralomban keresvén menedéket a féktelenség ellen, s meg vissza sodortatván a kényura lom által a féktelenségbe! Hány véres és zavaros évbe fogott kerülni, a politikai tudományoknak csak elemeit is megtanulnunk! Hány gyermekes elmélet áztatott volna bennünket! Mennyi otromba és roszul ellensúlyozott alkotmányt állítottunk volna föl, csupán hogy újra össze lássuk roskadni! Szerencséseknek mondhatók magunkat, ha félszázadi szigoru fegyelem elég fogott lenni, képesekké növelni minnket a szabadság élvezetére.

E csapások távol valának forradalmunktól. Szorosan védelmi forradalom volt, s mellette volt az elidősülés és törvényszerűség (legitimitas). Itt és csupán csak itt származott le csorbátlanúl a XIII. századi korlátolt egyeduralom a XVII. századra. Teljes erőben voltak parlamenti intézményeink. Kormányzatunk elvei igen jók voltak. Nem voltak ugyan formaszerint és egész szabatsággal irott oklevélbe foglalva; de régi, nemes szabályzatainkban elszórtan föl lehetett azokat találni; s mi sokkal nagyobb fontosságú körülmény, négyszáz éven át minden angol szívébe be lettek vésve. Hogy a nemzet képviselőinek beleegyezése nélkül, törvényt hozni nem lehetett, sem adót vetni ki, vagy állandó sereget tartani; hogy senkit sem zárhattak be, csak egy napra is a fejedelem önkényes akaratánál fogva; hogy a hatalom semmiféle eszköze nem hivatkozhatott, a legutolsó alattvaló bármely joga megsértésére nézve is, igazolásául, királyi parancsra: ezeket mind a whigek, mind a toryk országos alaptörvényeknek tartották. Olyan ország, a melynek ilyen alaptörvényei voltak, nem szorult uj alkotmányra.

De bár uj alkotmányra nem volt szükség, kétségtelenül kellett változások. A Stuartok rosz kormányzása

s a zavarok, melyeket e rossz kormányzás okozott, eléggé bizonyították, hogy rendszerükben hiány van valahol, s e hiányt fölfedezni és pótolni a conventnek volt kötelessége.

Némely, nagy fontosságú kérdések még mindég rést nyitottak vitatkozásra. Alkotmányunk olyan időkben veszi kezdetét, mikor az államférfiak nem igen szoktak szabatos értelmezéseket készíteni. Ekkép alkotmányunk elveivel össze nem férő s főnállására nézve is veszélyes szabálytalanságok támadtak észrevétlenül, és számos év folytán semmi komoly bajt nem okozván, fokonként elévülési erőre tettek szert. E rosznak abban állt gyógyszere, hogy olyan szavakkal fejezzék ki a nép jogait, a melyek minden viszálynak véget vessenek, s kinyilatkoztassák, hogy e jogok megsértését semmi előzmény nem igazolhatja.

Ha ez megtörtént, lehetlen fogott lenni uralkodóinknak a törvényt félreérteni: de ha valamivel több is nem történik, igen valószínű volt, hogy azt meg fogják szegni. Szerencsétlenségre az egyház sok ideig arra tanította a nemzetet, hogy az örököségi egyedúrság intézményeink közt az egyedül isteni és sérthetetlen; hogy az alsóház joga, résztvenni a törvényhozó hatalomban, csupán emberi jog, de a király engedelmisségi igénye a nép irányában felülről származik; hogy a »Magna-Charta« oly határozmány, a melyet el is törölhetnek, a kik készítették, de azon szabály, mely a királyi vérből származott fejedelmeket az örökös rendén a trónra hívja, mennyei eredetű, hogy semmis minden olyan parlamenti intézkedés, mely e szabálylyal összeférhetlen. Világos, hogy a mely társadalomban ilyes vakhit uralkodik, az alkotmányos szabadság soha sincs biztosságban. Oly hatalom, a melyet csupán emberi rendelmények

tartanak, nem állhat ellen sikerrel azon hatalomnak, a melyet isteni intézménynek tekintenek. Hiu remény, hogy bármily jó törvények állandóan visszatartóztassák a királyt, a ki saját és népe nagy részének véleménye szerint ama törvények tekintélyénél sokkal magasabb nemű hatalommal bir. Szabadságaink biztosítására egyáltalában szükséges volt e rejtélyes tulajdonoktól megfosztani a királyságot, s azt az elvet állítani föl, hogy a király olyan jognál fogva országol, a mely semmi tekintetben sem különbözik a jogtól, minélfogva a bírák »Habeas Corpus«-féle iratokat bocsátanak ki.

E szerint a conventnek két nagy kötelességben kellett eljárnia. Először hogy az ország alaptörvényeit kétes értelmezésektől megtisztítsa. Másodszor, hogy mind a kormányzók, mind a kormányzottak fejéből kiirtsa azon hamis és veszélyes eszmét, a mely szerint a királyi kiváltság valami fönségesebb és szentségesebb ez alaptörvényeknél. Az első cél el lön érve azon ünnepélyes elősorolással és igényföállítással, a melylyel a »Jognyilatkozmány« kezdődik; a második azon határozat által, a mely a trónt megürültnek nyilvánította, s Vilmost és Máriát fölhivta annak betöltésére.

Csekélynek látszik a változás. A korona egyetlen virága sem lön érintve. Egyetlen jogot sem nyert a nép. Az egész angol törvény, a mi benne lényeges és nem az, a legnagyobb törvénytudók, Holt és Treby, Maynard és Somers ítélete szerint, ugyanaz maradt a forradalom után, a mi az előtt volt. Némely kérdéses pontot a legjobb jogtudósok értelmében eldöntöttek; s az örökös szokott rendétől egy kis eltérés történt. Ennyi az egész; s ez elég volt.

Forradalmunk régi jogok visszafoglalása levén, a régi

formaságok iránt szoros figyelemmel lön intézve. Majd minden szóban és tettben mély tiszteletet vehetni észre a mult iránt. A régi termekben s a régi szabályok szerint tanácskoztak az ország rendei. Powlet, indítványozója és pártolója között, a szokott szertartásokkal vezették elnöki székébe. A »serjeant« buzogányosan vezette a lordok követeit az alsóház asztalához; s a háromszori meghajtás kellően megtörtént. Az értekezlet egészen a régi szertartással ment véghez. A festett teremben az asztal egyik oldalán a lordok szóvivői ültek fedett fővel hermelines és aranyos köntösben. Az alsóház szóvivői fedetlen fővel állottak a másik oldalon. A beszédek majdnem nevetséges ellentétet mutatnak minden egyéb ország forradalmi szónoklata ellenében. Mindkét angol párt egyiránt ünnepélyes tisztelettel bánt az állam régi alkotmányos hagyományaival. Csak arról volt szó, milyen értelemben kell venni e hagyományokat. A szabadság alapítói egy szót sem szóltak az emberek természeti egyenlőségéről, a nép elidegeníthetlen fölségéről, Harmodiusról vagy Timoleonról, s az öregebb vagy az ifjabb Brutusról. Midőn azt mondák nekik, hogy az angol törvény szerint a koronának, a trón megürülése pillanatában a legközelebbi örökösre kell szállania, azt felelték, hogy az angol törvény szerint élő embernek nem lehet örököse. Mikor azt mondák nekik, hogy a trónt megürültnek nyilatkoztatták volna, a Towerben levő jegyzőkönyvek közül közel háromszáz éves pergamentekercset hoztak elő, a melyen czifra betűkkel, latin nyelven, föl volt jegyezve, hogy az ország rendei egy hitszegett és zsarnok Plantagenet trónját megürültnek nyilatkoztatták. Mikor végre kiegyenlítették a viszálykodást, régi ünnepélylyel kiáltották ki az új fejedelmeket. A czimertan minden ábrándos pompája megvolt,

Clarencieux és Norroy, Portcullis és vörös sárkány harsonák, zászlók, groteszk köntösök oroszlányokkal és liliomokkal himezve. »Franciaország királya« címét sem hagyták el, melyet a cressyi győző vett föl. Mi, kik 1848-ban élünk, majdnem visszaélni látszatunk a szavakkal, midőn a forradalom iszonyu nevével nevezzük azon eljárást, mely annyi megfontolással, oly higgadtan s oly kicsinyes figyelemmel az elidősült szertartás iránt lőn intézve.

Mindazáltal e minden forradalom közt legkevesebb erőszakos forradalom a legjótékonyabb volt minden forradalom közt. Végkép eldöntötte azon nagy kérdést, hogy a népies elemet, mely Fitzwalter és De Montfort korszaka óta mindég megvolt az angol alkotmányban, megsemmisítse-e az egyeduralmi elem, vagy szabadon kifejlődni és uralkodóvá lenni engedjék. Hoszu, heves és kétséges volt a harcz a két elv között. Négy uralkodás folytán tartott. Pártütéseket, pörbefogatásokat, zendüléseket, ütközeteket, ostromokat, számüzéseket, birói mézszárlásokat idézett elő. Olykor a szabadság, olykor a királyság látszott veszendőben lenni. Számos éven át Anglia ereje fele része a másik fele rész elleni működésre volt fordítva. A végrehajtó és törvényhozó hatalom oly hatályosan akadályozta egymást, hogy az államnak semmi nyomatéka nem volt Európában. A főhírnök, ki a Whitehall kapuja előtt Vilmost és Máriát kikiáltotta, igazán hirdette, hogy vége e nagy tusának; hogy teljes egyezés van a trón és a parlament közt; hogy Anglia, mely sokáig függő és lealázott állapotban volt, megint első rangu hatalom; hogy a régi törvények, melyek a királyi hatalmat korlátozzák, ezentul oly szentek lesznek, mint maga a királyi hatalom, és minden következményében meg fogják azokat tartani; hogy a végrehajtó hatalom a nemzet

képviselői nézeteivel egyezően fog eljárni; s hogy a fejedelem semmiféle reformnak nem szegül ellene áttalmodtan, melyet a két ház érett megfontolás után javasol. A »Jognyilatkozat,« mely semmit sem tett törvénynyé, mi az előtt törvény nem volt, magában foglalta csiráját azon törvénynek, mely a dissentereknek hitszabadságot adott, annak, mely a bírák függetlenségét biztosította, annak, mely a parlamentek idejének határt szabott, mely a sajtót az eskütszékek ótalma alá helyezte, a rabszolgakereskedést eltiltotta, a vallási esküt eltörölte, a római katolikusoknak megadta a polgári képességet, a képviseleti rendszert módosította, s mindazon jó törvényeknek, melyeket százhatvan év alatt hoztak, és a melyeket ezután, idők folytával, a közjó előmozdítására s a közvélemény kívánatai teljesítésére szükségeseznek fognak találni.

A legfőbb magasztalás, melyet az 1688-ki forradalomról el lehet mondani, az, hogy utósó forradalmunk volt. Több nemzedék enyészett immár el, a mióta egy bölcs és hazafi angolnak sem jutott eszébe ellenállani a főnálló kormánynak. Minden becsületes és gondolkozó lélekben megvan azon meggyőződés, melyet a tapasztalás naponként erősít, hogy mindazon javítások létesítésére, a melyekre az alkotmánynak szüksége van, magában az alkotmányban található föl a kellő eszközöket.

Ha valaha, most kell megbecsülni tudnunk egész jelentőségét azon szilárdságnak, a melylyel ős atyáink ellenállottak a Stuartháznak. Köröskörül nagy nemzetek végvonaglása háborítja a világot. Egyszerre csak kormányokat renditettek meg és forgattak föl, a melyeknek főnállása korszakokra látszott utalni. Európa legbüszkébb fővárosában polgári vér folyt. A gonosz szenvedélyek, a pénzsomj, boszú-

vágy, osztály gyűlölsége osztály ellen, fajé faj ellen mind áttörtek az isteni és emberi törvények korlátain. Milliók arca borult el a félelem és aggodalom miatt, s elcsüggedtek sziveik. A kereskedés fölakadt, az ipar elalélt. A gazdagok szegényekké lettek: a szegények még szegényebbek. Szószékről hirdettek és karddal védtek olyan tanokat, a melyek minden tudomány, művészet, családi erények irányában ellenségesek, a melyek, ha életbeléptetnék, megsemmisítenének mindent, a mit harmincz század tön az emberiségért!; Francia- és Németország legszebb tartományait olyan vadoná tennék, mint Congo vagy Patagonia. Európát leigázással fenyegették oly barbarok, a kikhez hasonlítva, fölvilágosultak és emberiek voltak Attila és Alboin szilaj harcosai. A nép leghűbb barátai mély fájdalommal vallották meg, hogy bármely politikai szabadságoknál becsesebb érdekek forogtak veszélyben, s hogy magát a szabadságot is föl fog kelleni áldozni, hogy megmentse a polgárisodást. Szigetünkben ez alatt a kormány rendes folyama egy napig sem szakasztatott meg. Azon kevés rosz ember, a ki féktelenségre és zsákmányra vágyott, pillanat ra sem mert az atyai trón körül szilárd sorokban csoportosult nemzet erejével szembeszálalni. S ha kérdik, mi az oka, hogy másoktól különbözünk, felelet, mivel soha sem veszítettük el, a mit mások vadul és vaktában törekszenek visszaszerezni. Mivel a XVII. században föntartó forradalmunk volt, azért nincs fölforgató forradalmunk a XIX-ben. Mivel szabadságunk volt a szolgaság közepett, rend volt közöttünk a féktelenség közepett. A törvény tekintélyéért, a tulajdon biztossá gáért, utczáink békejéért, házi boldogságunkért, isten után, a ki tetszés szerint emel föl és sujt le nemzeteket, a hoszú parlamentnek, a conventnek és Orániai Vilmosnak tartozunk hálával.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

